

Verka Jovanović

TURIZAM I PROSTOR

Beograd, 2020.

TURIZAM I PROSTOR

2. izdanje

Verka Jovanović

UNIVERZITET SINGIDUNUM

Beograd, 2020.

TURIZAM I PROSTOR

Autor: dr Verka Jovanović

Recenzenti: dr Slobodan Unković
dr Jovan Popesku

Izdavač: UNIVERZITET SINGIDUNUM
Beograd, Danijelova 32
www.singidunum.ac.rs

Za izdavača: dr Milovan Stanišić

Urednik izdavačke delatnosti: dr Svetlana Stanišić Stojić

Priprema za štampu: Jovana Milošev, Jelena Petrović

Dizajn korica: Aleksandar Mihajlović

Godina izdanja: 2020.

Tiraž: 1100 primeraka

Štampa: Birograf, Beograd

ISBN: 978-86-7912-656-6

Copyright:

© 2020. Univerzitet Singidunum

Izdavač zadržava sva prava.

Reprodukcija pojedinih delova ili celine ove publikacije nije dozvoljena.

Pojedine ilustracije korišćene u udžbeniku su preuzete sa sajta Pixabay. Ilustracije na Pixabay su objavljene pod *Creative Commons CC0* i mogu se slobodno prilagoditi i koristiti u komercijalne svrhe.

UVOD	1
O knjizi	1
Cilj knjige	3
1. PROSTOR KAO OPŠTI RESURS I SISTEM	4
1.1. Složenost fizičkog (geografskog) prostora	6
1.2. Elementi prostora/prostorni podsystemi	7
1.2.1. Stanovništvo	8
1.2.1.1. Turističke potrebe stanovništva	25
1.2.1.2. Karakteristike stanovništva Srbije	30
1.3. Priroda	40
1.4. Kulturno-istorijsko nasleđe (materijalna i nematerijalna dobra)	42
1.5. Privreda	45
1.6. Infrastruktura (saobraćajna, tehnička, komunikaciona)	46
2. KORIŠĆENJE I ORGANIZACIJA PROSTORA U TURIZMU	53
2.1. Urbani prostorni sistemi	54
2.2. Ruralni prostorni sistemi	58
2.3. Organizacija prostora u turizmu	60
2.3.1. Organizacija prostora za razvoj turizma u Republici Srbiji	63
2.4. Zaštita i rezervisanje prostora (I, II, III... kategorija zaštite)	67
2.5. Rezervisanje prostora za razvoj turizma	75
2.6. Konflikti u korišćenju i zaštiti prostora	78
2.7. Uloga atraktivnosti i uređenosti prostora u razvoju turizma	82
2.8. Turistička infrastruktura i suprastruktura	83
3. TURISTIČKI RESURSI	85
3.1. Prirodni turistički resursi	85
3.2. Kulturno-istorijska baština	149

3.3. Klima kao turistički resurs	185
3.4. Infrastruktura – turistički resurs	190
4. TURISTIČKE PROSTORNO-FUNKCIONALNE CELINE	194
4.1. Analiza resursa, geografski položaj i tipologija prostornih celina	195
4.2. Turističke regije, rizorti, destinacije	196
4.3. Turističke destinacije u Srbiji	201
5. TURISTIČKI PROIZVODI, PRIORITETI I PLANOVI	205
5.1. Konceptije i vidovi turizma	205
5.2. Turistički proizvodi visokog prioriteta u Srbiji	211
5.3. Usmeravanje i prostorno planiranje turističkih područja	216
6. GEOGRAFSKI INFORMACIONI SISTEMI (GIS) U TURIZMU	221
6.1. Primena GIS-a na strani turističke ponude	223
6.2. Primena GIS-a na strani turističke tražnje	224
LITERATURA	229

O KNJIZI

Knjiga *Turizam i prostor* ima za cilj da objedini naučne poglede i znanja sa savremenom praksom domaćeg i svetskog turizma koji permanentnim razvojem utiče na stalne promene u prostoru. Prostor kao opšti, egzistencijalni resurs, ima brojne korisnike čija valorizacija postaje sve češća tema, kako u pogledu njegovog održivog korišćenja, tako i u pogledu budućeg razvoja industrije turizma. Turizam u mnogim zemljama raste uz mogućnost novih konflikata zbog ograničenosti resursa, kao što su: voda, zemljište, obalni pojasevi, energija, hrana, klimatski uslovi i dr. Složenost prostora, organizacija i njegovo korišćenje zahtevaju saradnju stručnjaka različitih profila koji se neposredno bave sledećim resursima: prirodnim resursima, kulturno-istorijskom baštinom, klimatskim uslovima, infrastrukturom, turističkom suprastrukturom i turističkim uslugama.

Prvi deo knjige posvećen je prostoru kao složenom sistemu, njegovim elementima koji imaju svoje specifične osobine, fizičke granice, kapacitet i brojne korisnike koji se srazmerno povećavaju prema prirodnom i mehaničkom rastu, razmeštaju i životnim potrebama svetskog stanovništva.

Stanovništvo predstavlja determinantu prostora i osnovu razvoja svih društvenih i privrednih delatnosti u kojima značajnu ulogu ima savremena industrija turizma. Proces i problemi razvoja stanovništva, broj, razmeštaj, migraciona kretanja i druga demografska obeležja, npr. starost, zaposlenost, obrazovanost, rangirani su kao prioriteti od kojih zavisi ukupan društveno-ekonomski razvoj svakog društva. Navedeni demografski činioci često se ispoljavaju kao limitirajući faktori uravnoteženog prostornog razvoja. U knjizi je pažnja posvećena dugoročnim tendencijama, neravnomernom razvoju i razmeštaju stanovništva sveta, Evrope i naše zemlje.

Priroda je, pored stanovništva, osnovni element prostornog sistema koja ima egzistencijalno i podsticajno dejstvo u realizaciji brojnih čovekove aktivnosti, među kojima su turizam i putovanja. Prirodna baština kao nasleđe duge geološke istorije transformiše se pod uticajem mnogih oblasti ljudskog delovanja koje uzrokuju promene čitavog prostornog sistema. Prirodni resursi, njihova atraktivnost, kvalitet i

način valorizacije potencijala su od ključnog značaja za razvoj turizma i osnova za razvoj turističkih destinacija, specifičnih proizvoda i sadržaja turističke ponude. Prostor koji poseduje kvalitetne i očuvane prirodne resurse ima osnovni preduslov za razvoj turizma.

Ključnu celinu knjige predstavlja kulturno-istorijsko nasleđe, materijalna kulturna baština koja se odnosi na fizička artefakata i održive proizvode društva koji su generacijski prenosivi proizvodi ljudskog stvaralaštva koji imaju kulturni značaj za društvo sa kao i nematerijalna kulturna baština koju čine društvene prakse, predstave, izrazi, znanja, veštine kao deo kulturnog nasleđa Srbije sa primerima iz sveta. Kulturno-istorijsko nasleđe zbog svoje autentičnosti i raznolikosti, funkcionalnosti i geografske rasprostranjenosti doprinelo je razvoju novih specifičnih vidova turizma (kulturni turizam, kulturne rute, turizam događaja) koji pokazuje tendenciju rasta poslednjih godina. Istovremeno, kulturna baština predstavlja deo identiteta i kontinuiteta naselja, regiona ili država, dok objekti svetske baštine imaju posebnu društvenu i kulturnu vrednost za celokupno čovečanstvo.

Saobraćajna, tehnička i komunikaciona infrastruktura i povećanje broja i vrste prevoznih sredstava predstavljaju revolucionarnu osnovu razvoja društva što istovremeno može da se kvalifikuje kao revolucija u turizmu. Rast avionskog saobraćaja u poslednjih nekoliko decenija ogleda se u stalnom povećanju broja turista. Njegova najveća procentualna zastupljenost podstiče razvoj međunarodnog turizma. Low-cost kompanije i letovi imaju značajnu ulogu i prednost u razvoju domaćeg turizma, posebno u razvijenim zemljama sveta.

Urbani i ruralni prostorni sistemi su deo knjige, zatim, karakteristike izgrađenih i planom predviđenih prostora za razvoj turizma sa aspekta zaštite i mogućih konflikata i plansko zoniranje radi održivosti graničnih fizičkih, ekoloških i socijalnih kapaciteta prostora.

Klasifikacija i funkcionalna kategorizacija turističkih prostora je poglavlje u kome se razmatraju organizacione i funkcionalne celine u prostoru (regije, destinacije, rizorti) sa formiranom turističkom ponudom, prirodnim vrednostima, kulturnim dobrima i drugim znamenitostima, značajnim za razvoj turizma. Regije, rizorti i destinacije, prepoznatljiva forma definisanog prostora u svrhu turističkog razvoja, analizirani su sa stanovišta korišćenja prostora, fenomena njihovog rasta, dostupnosti, nivoa potrebnog planiranja i kontrole razvoja. Strateški planovi razvoja turizma u Srbiji razmatrani su kroz turističke destinacije, njihov prostorni okvir i mogući razvoj ključnih turističkih proizvoda.

Poseban deo knjige je prilog poznavanju savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija i geografskih informacionih sistema (GIS) kao alata za prikupljanje i analizu podataka o turizmu, njihov obim i raznovrsnost, kartografsku i tematsku vizuelizaciju turističkog prostora, kreiranje sadržaja i prezentaciju turističkih proizvoda sa stanovišta turističke ponude i tražnje.

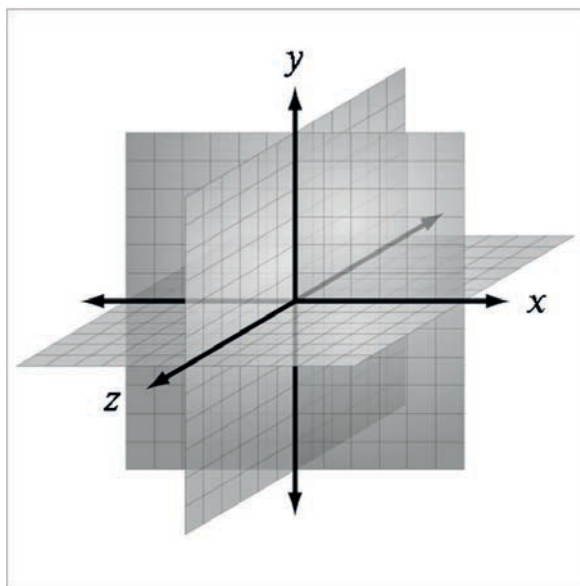
Knjiga *Turizam i prostor* treba da pruži studentu mogućnost da stekne znanja o prostoru u kome se formira savremeni turistički proizvod namenjen zahtevima rastućeg turističkog tržišta. Takođe, cilj je da se sagledaju procesi, pojave i konflikti u prostoru koji nastaju usled promena i smanjenja raspoloživih prirodnih resursa, kao što su: voda, zemljište, obalni pojasevi, energija, klima i dr. Zatim, da se upoznaju karakteristike i raspoloživost svetskih i domaćih turističkih potencijala (prirodnih, antropogenih) i turističkih proizvoda; da se sagleda značaj informacionih i komunikacionih tehnologija i geografskih informacionih sistema u analizi turističkih lokacija, za podršku donosiocima odluka i menadžerima u organizaciji i korišćenju prostora za razvoj turizma.

Postavljanje glavnog cilja knjige *Turizam i prostor* je u vezi sa osposobljavanjem studenata za razumevanje i kritičko mišljenje o turizmu kao kompleksnoj delatnosti, za čiji razvoj je neophodno posedovanje znanja o:

- prostoru kao opštem resursu koji ima brojne korisnike, fizičke granice i smanjenje kapaciteta prirodnih resursa srazmerno prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva, prostornoj distribuciji stanovništva i strukturnim obeležjima stanovništva;
- prostoru kao složenom sistemu sa specifičnostima podsistema: priroda, stanovništvo i izgrađeni podsistemi (tehnički i društveni);
- korišćenju prostora za razvoj turizma, karakteristikama urbanih i ruralnih naselja, stepenu zaštite prostora, rezervisanju prostora za razvoj turizma;
- atraktivnostima i prostornom rasporedu prirodnih i antropogenih (kulturno-istorijskih) resursa za razvoj turizma;
- destinacijama, rizortima, mestima, regijama i drugim prepoznatljivijim formama definisanja prostora u svrhu turističkog razvoja;
- korišćenju savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija i geografskih informacionih sistema (GIS) kao alata za prikupljanje i analizu podataka o turizmu, kartografsku vizuelizaciju turističkih sadržaja i prezentaciju namenjenu turističkoj ponudi i tražnji.

1. PROSTOR KAO OPŠTI RESURS I SISTEM

U fizičkom smislu prostor je trodimenzionalano okruženje u kome objekti, pojave i procesi imaju relativnu poziciju i pravac. Prostor se najčešće predstavlja matematički sa tri linearne dimenzije (x, y, z), mada u savremenoj nauci preovladava mišljenje da je vreme četvrta dimenzija (Slika 1). Smatra se da je koncept prostora od fundamentalnog značaja za razumevanje fizičkog univerzuma, odnosno sistema, njegovih pojedinačnih entiteta i relacija među njima.

Slika 1. Trodimenzionalni Dekartov koordinatni sistem koji se koristi za označavanje pozicije u prostoru

Prostor kao jedinstvena, nedeljiva celina prirodnih i stvorenih entiteta, predstavlja osnovni opšti resurs postojanja, opstanka i razvoja ljudskog društva. To je ograničen resurs diferencirane vrednosti čiji značaj raste uporedo sa povećanjem broja ljudi na planeti. U prostoru kao opštem resursu i sistemu koegzistiraju različiti podsistemi, među kojima su: prirodni, ekonomski, socijalni, tehnički, infrastrukturni, politički.

Složenost fizičko-geografskog prostora upućuje na prostorni sistem koji obuhvata naselja/gradove i nenaseljena područja sa svim elementima – prirodnim (vazduh, voda, tlo, biosfera) i društvenim (stanovništvo i kompleksne aktivnosti, privreda, turizam) uključujući i zaštitu prostora. Čovekove delatnosti u realnom prostoru usmerene su na stvaranje podobne sredine za razvoj i skladno zadovoljenje potreba stanovništva u pogledu rada, stanovanja, razonode i rekreacije.

Fizičko-geografski prostor može da se posmatra kao izrazito funkcionalna kategorija i to kao resurs za proizvodnju hrane, energije, za izgradnju, turizam i rekreativne aktivnosti, kao estetski i kulturni ambijent posebne namene.

Takođe, prostor može da se interpretira i kao fizički sistem u kome su biotski i abiotski elementi u međusobno zavisnim relacijama koje stvaraju složen ekosistem. Abiotski ili neživi elementi prostora su voda, zemljište, vazduh, svetlost, temperatura, atmosfera, dok biotske elemente čine živi organizmi. Oni su međusobno povezani preko ciklusa stvaranja i korišćenja hranljivih materija i energetske tokova. Živi svet, nezavisno od veličine, obuhvata specifične, ograničene prostore koji podležu periodičnim poremećajima a čiji uzrok može biti uslovljen abiotskim varijacijama, kao što su suše ili hladne zime.

Narušavanjem ravnoteže među elementima fizičkog prostora u živom i neživom svetu nastaju promene celog prostornog sistema. Zavisnost među elementima prostora, njihova heterogenost i stalne promene su predmet izučavanja brojnih disciplina i to: biologije, ekologije, matematike, statistike, prostorne analize, geografije, demografije, prostornog planiranja, prostorne ekonometrije.

Za ostvarenje egzistencijalnih čovekovih potreba prostor je prirodna materijalna osnova, odnosno sistem međusobno povezanih kvalitativno različitih elemenata čineći koherentnu celinu. Složenost i brojnost živih, bioloških elemenata sistema su poslužili kao osnova Ludvigu fon Bertalanfiju da definiše opštu teoriju sistema kao osnovu za izučavanje i prikazivanje svih objekata životne sredine u kojoj egzistira čovek. Deo fizičkog prostora, odnosno prostornog sistema, jesu prirodni podsistemi kao skup svih postojećih stvari dostupnih čovekovim čulima koji imaju svoj poredak određen prirodnim zakonima. Oni predstavljaju skup prostorno raspoređenih geofizičkih i bioloških elemenata bez objekata koji su proizvod čovekove delatnosti.

Opšte karakteristike fizičko-geografskog prostora koje objedinjuju prirodu i čovekove delatnosti bile su predmet brojnih studija u kojima su elementi prostornog sistema izučavani nezavisno (reljef, stanovništvo, saobraćaj, turizam itd.) i zavisno (uticaj klime, saobraćaja i ljudskih resursa na razvoj turizma). Prema Stojkovu (2000:71-72), osnovne karakteristike prostornih sistema su:

- *složenost* – veliki broj međusobno zavisnih elemenata;
- *dinamičnost* – kao rezultat neprekidnog kretanja ljudi i roba i razvoja brojnih procesa u prostoru;
- *predvidivost* – postoje zakonitosti koje se istražuju pomoću kojih se predviđa razvoj prostornog sistema;
- *hijerarhičnost* – svi elementi imaju svoje mesto i ulogu, ali su neki značajniji zbog uticaja na druge elemente;
- *neravnomernost* – posledica neravnomerne razvijenosti podsistema u vremenu i prostoru;

- *konfliktnost* – prostor ima diferenciranu vrednost i njegovo korišćenje dovodi do konflikta u zadovoljavanju različitih potreba i interesa;
- *geografska determinisanost* – ogleda se u geografskim granicama, prirodnim i demografskim odlikama i razmeštaju elemenata podsistema u prostoru, što utiče na način života, vrste proizvodnje i razvoj društvenih procesa.

1.1. SLOŽENOST FIZIČKOG (GEOGRAFSKOG) PROSTORA

Složena struktura prostora je bila predmet izučavanja kod najstarijih mislilaca antičke epohe (Platon, Sokrat, Aristotel) čija je suština najčešće definisana kroz jednostavne kvalitativne odnose i opisivanje veze između ljudi i njihovog najbližeg okruženja. Tek pojavom uticajnih dela Euklida na polju geometrije i matematike, prvi put se definiše pojam „element” prostora. Naučne rasprave o prostoru dobijaju poseban značaj i centralno mesto tokom 17. veka u delima nemačkih i engleskih filozofa i matematičara, poput Lajbnica i Njutna. Lajbnic je smatrao da je prostor zbir relacija između objekata, odnosno idelizovana apstrakcija odnosa između subjekata i njihovih mogućih lokacija u prostoru. U Njutnovom poimanju prostora, osim postojanja subjekata u prostoru, dodaje se komponenta inercije (kretanja), dok Kant smatra da prostor treba da bude posmatran sintetski. Kasnije, brojni radovi u oblasti matematike, fizike, klasične mahanike (Gaus, Poankare, Ajnštajn) sadrže naučne opservacije o fizičkom prostoru kombinujući objekte, distance, kretanje, prostorno-vremenske intervale.

Prikazane opšte karakteristike prostornog sistema ukazuju na postojanje različitosti elemenata sistema koji su sadržani u strukturi, teritorijalnoj određenosti i funkcionalnosti.

Kao posledica razvoja naučne misli, deoba prostornog sistema uslovila je nastanak brojnih disciplina. Tome je prethodila faza intenzivnog razvoja teorijskih i filozofskih rasprava o prostoru. Upoznavanje sa suštinom prostora odvijalo se kroz sistematizovana empirijska znanja smeštena u okvire teorijskog koncepta. Svakoј disciplini je dodeljen segment prostora kao vlastiti predmet proučavanja. Tokom istorijskog razvoja naučnih disciplina, nivo znanja, metode, rezultati i nove definicije uslovile su njihove različitosti u poznavanju, organizaciji i korišćenju prostora.

Velika geografska otkrića tokom 15. i 16. veka doprinose novim saznanjima o prostoru, kopnu i okeanima, prirodnim i antropogenim različitostima. Potreba za empirijskim istraživanjima novog sveta i novih prostora dovela je do revolucionarnih promena u nauci, posebno u prirodnim naukama i društvu oslobođenom crkvenih dogmi i učenja. Naučne metode postaju oslonac u postavkama i definisanju novih naučnih disciplina čiji su predmet istraživanja pojedini elementi prostornog sistema kao i prirodne i antropogene procese koji se u njemu odvijaju. Razvijaju se moderne prirodne nauke: fizika, hemija, biologija, ekologija i društvene nauke: ekonomija, sociologija, antropologija.

Dvadeseti vek su obeležile potvrde mnogih pretpostavki i eksperimenata u oblasti prirodnih nauka, kao i brojni primeri nove svakodnevne prakse. Na tom stepenu razvoja nauke javila se potreba da se sva saznanja o karakteristikama i zakonitostima prirodnih i društvenih struktura, stečena u raznim naučnim disciplinama, sistematizuju i izraze jedinstvenim načinom. Tako su polovinom 20. veka prostorni, prirodni i veštački sistemi, podeljeni po osnovu nastajanja, postali predmet posebne naučne discipline – Opšte teorije sistema, čiji je osnivač austrijski biolog Karl Ludwig von Bertalanffy (1901–1972). Prema njegovoj definiciji *sistem je kompleks elemenata koji se nalaze u uzajamnoj povezanosti*. Vrlo slične definicije su nastajale kasnije sa istim značenjem i težnjom da se objasni da svaki sistem ima složenu strukturu sačinjenu od brojnih elemenata (ranije i prvi put spomenuti u Euklidovim delima). Činjenica je da sistem može da ima visok stepen opštosti kao što je ukupan fizički prostor, ali i da svaki objekat u tom prostoru može da se prikaže kao podsistem sa svojim specifičnim obeležjima.

Prostor može da ima administrativna obeležja i podele (država, region, okrug, provincija, distrikt), zatim i funkcionalna obeležja (turistički, industrijski, energetski) preko kojih se identifikuje kao teritorijalni kapital i potencijal za ekonomski, kulturni u društveni razvoj.

Poslednjih nekoliko decenija, sa naglim porastom broja stanovnika na planeti, ekspanzijom proizvodnje i trgovine, otkrićima na polju nauke i tehnologije, ekološkim pretnjama, o prostoru se govori kao o ekonomskoj kategoriji i ograničenom resursu kojeg je sve manje. Poznavanje prostora, njegovih korisnih svojstava za sve faze civilizacijskog razvoja, posebno u novije doba zbog naglog rasta stanovništva, uslovalo je nastanak moderne naučne discipline pod nazivom *prostorna ekonomika*.¹

1.2. ELEMENTI PROSTORA/PROSTORNI PODSISTEMI

Prilikom proučavanja prostora polazi se od činjenice da je gotovo nemoguće ovladati njime kao jedinstvenom celinom. Stečena iskustva upućuju na to da prostor kao složen sistem treba raščlaniti na manje celine, podsisteme, i tada pristupiti izučavanju. U podsisteme prostora se ubrajaju: stanovništvo, priroda, ekonomske aktivnosti, društvena infrastruktura, komunikacije (saobraćajna, tehnička infrastruktura, informacioni i komunikacioni sistemi).

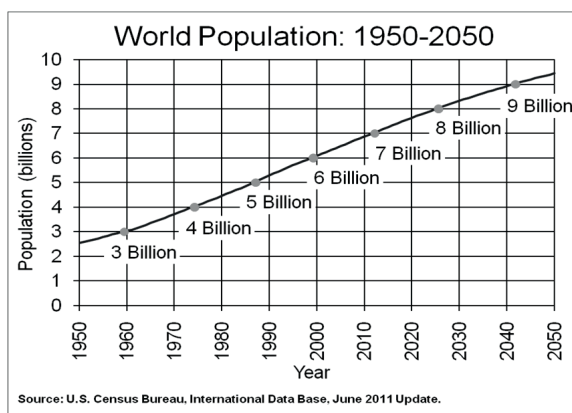
Neophodno je istaći činjenicu da je ovakva složenost sistema i podsistema bila uzrok nastanka i razvoja opšte teorije sistema ali i posebnih disciplina, kao što su: biologija, geografija, demografija, antropologija, ekonomija, prostorno planiranje, tehnika, tehnologija, političke nauke itd.

1 Prostorna ekonomika proučava zakonitosti razmeštaja elemenata u prostoru, kao teorijsko polazište za upoznavanje sa njenim granama među kojima posebno mesto imaju urbana i ruralna ekonomika.

1.2.1. Stanovništvo

Tokom XX veka, između 50-ih i 70-ih godina, globalni porast stanovništva odvijao se po stopi od 1,8% godišnje. Broj stanovnika je neprekidno rastao, dostigavši maksimum od 2,2% u 1963. godini.

Rast i starenje svetskog stanovništva predstavljaju najveći demografski fenomen našeg doba. U januaru 2020. godine ukupan broj stanovnika u svetu dostigao je 7.7 milijardi². Prema procenama Ujedinjenih nacija, ako se nastavi postojeći trend rasta, broj stanovnika sredinom ovog veka, tačnije 2050. godine, iznosiće skoro 10 milijardi (Slika 2). Svetska populacija imala je kontinuirani rast od prve polovine XIV veka, kada je broj stanovnika dostigao oko 370 miliona. Taj period je u društvenoj istoriji sveta zapamćen kao period Velike gladi i kuge. Od tada, stalni porast broja stanovnika na planeti povećavao se, da bi početkom 19. veka broj stanovnika iznosio 1 milijardu, početkom 20. veka 2 milijarde, dok se početkom 21. veka broj stanovnika utrostručio i dostigao 7 milijardi.

Slika 2. Prognoze rasta svetske populacije do 2050. godine

Svetska populacija se godišnje uvećava za 83 miliona novih stanovnika. Od tog broja, blizu 95% je u zemaljama u razvoju koje se konstantno bore sa brojnim ekonomskim, političkim i ukupnim društvenim problemima. Porast broja stanovnika i njihov prostorni raspored su veoma neujednačeni (Slika 3). Više od 60% svetske populacije živi u Aziji (4,3 milijarde). Sledi Afrika sa 1,1 milijardom stanovnika ili 15% svetske populacije, zatim Evropa sa 738 miliona (12% svetske populacije), Latinska Amerika i Karibi 634 miliona

2 <https://www.worldometers.info/world-population/>, 30.01.2020.

Slika 3. Zemlje sa brojem stanovnika većim od 5 miliona 2012. godine.
Slovne oznake su kodovi zemalja prema Internacionalnoj organizaciji za standarde
(International Standard Organisation – ISO)³

Broj stanovnika Kine, najmnogoljudnije zemlje sveta, u 2020. godini je dostigao 1.437.079.551 (milijardu četrstotine tridesetsedam miliona) čineći skoro 19% ukupne svetske populacije (Tabela 1). Prosečna starost stanovnika Kine je 38.4 godine. Od ukupnog broja stanovnika, 60.8% živi u urbanim naseljima

Tabela. 1. Dvadeset zemalja sa najvećim brojem stanovnika u svetu⁴

1.	Kina	1.437.079.551	11.	Japan	126.631.628
2.	Indija	1.374.490.727	12.	Etiopija	113.787.503
3.	USA	330.217.230	13.	Filipini	108.986.166
4.	Indonezja	272.347.284	14.	Egipat	101.542.398
5.	Pakistan	219.131.231	15.	Vijetnam	96.982.996
6.	Brazil	211.947.193	16.	Kongo	88.429.815
7.	Nigerija	204.029.431	17.	Turska	83.969.912
8.	Bangladeš	164.022.525	18.	Nemačka	83.675.852
9.	Rusija	145.909.289	19.	Iran	83.554.686
10.	Meksiko	128.381.871	20.	Tajland	69.729.365

3 http://www.geohive.com/earth/gen_popsiz.aspx

4 <http://www.worldometers.info/world-population>, februar, 2020

Broj i struktura stanovništva sveta menja se u zavisnosti od mnogih činilaca, među kojima značajan uticaj ima stopa priraštaja. Kao posledica smanjenja stope priraštaja javlja se povećanje broja starog stanovništva. Broj starijih lica iznad 65 godina raste brže nego broj mladih. Danas starija populacija u svetu čini blizu 10%.

Negativna stopa priraštaja na početku XXI veka glavno je obeležje mnogih zemalja sveta uključujući Srbiju i zemlje u neposrednom okruženju kao što su Mađarska, Hrvatska, Bugarska, Grčka, ali i druge zemalje koje se nalaze u evropskom prostoru.

Fenomen brzog starenja posebno pogađa Kinu jer se broj dece po jednoj ženi smanjio imajući u vidu da je od 1979. godine bila na snazi politika „jednog deteta” kako bi se smanjila stopa nataliteta i usporio rast broja stanovnika. Ovakva politika dovela je do smanjenja nataliteta uz istovremeno povećanje prosečne starosti populacije. Posle višedecenijske primene zakonske odluke o ograničenju rađanja, kineska vlada je taj zakon ukinula 2015. godine. Prema procenama Ujedinjenih nacija, Kina će u 2050. godini imati skoro 440 miliona stanovnika starijih od 60 godina.

Južna Azija je prostor demografske eksplozije stanovništva. Među vodećim zemljama su Indija, susedne zemlje Pakistan, Bangladeš, kao i Indonezija koja zauzima 4. mesto u svetu po broju stanovnika.

Brojnost svetskog stanovništva veoma brzo raste. Indija je zemlja koja u tom pogledu zauzima vodeću poziciju u svetu. Samo u XX veku broj stanovnika ove zemlje popeo se sa 230 miliona na preko 1 milijardu.

Rast stanovništva – prirodna i mehanička kretanja Prirodna i mehanička kretanja predstavljaju obeležja rasta ili opadanja broja stanovnika. Pod kretanjem stanovništva podrazumeva se promena broja stanovnika na određenoj teritoriji u jedinici vremena.

Četiri ključna faktora utiču na promene:

- rađanje (natalitet);
- umiranje (mortalitet) ;
- iseljavanje (emigracija);
- useljavanje (imigracija).

Prirodno kretanje, odnosno promena ukupnog broja stanovnika, posledica je prirodnog priraštaja. Prirodni priraštaj stanovništva (p) (apsolutni izraz) predstavlja razliku između broja rođenih (natalitet) i broja umrlih (mortalitet) na nekoj teritoriji u određenom vremenskom periodu.

$$p = n - m$$

p -prirodni priraštaj; n -natalitet odnosno ukupan broj živorođenih; m -mortalitet odnosno ukupan broj umrlih.

Porast ili smanjenje broja stanovnika izračunava se preko *stope prirodnog priraštaja* (Sp), koja predstavlja razliku između broja živorođenih i broja umrlih na 1.000 stanovnika neke teritorije u određenom vremenskom periodu i izražava se u promilima (‰).

$$Sp = \frac{n - m}{p} \times 1000$$

Na stopu nataliteta utiču brojni faktori: biološki, društveni, ekonomski, psihološki. Među njima je i veličina fertilnog kontigenta stanovništva, odnosno stopa fertiliteta (plodnosti).

Stopa fertiliteta (plodnosti) *f* izračunava se prema formuli:

$$f = \frac{N}{P(f;15;49)} \times 100$$

Gde je: *N* – broj rođene dece; *P(f;15;49)* broj fertilnih žena između 15 i 49 godina starosti (fertilni kontigent).

Migracije stanovništva su mehanička kretanja koja čine drugu komponentu rasta ili opadanja broja stanovnika neke teritorije. One predstavljaju kompleksnu društvenu pojavu koja, uz prirodni priraštaj, najneposrednije utiče na promene u demografskom i ekonomskom potencijalu područja doseljavanja ili iseljavanja. Migracije su oduvek imale uticaj na ljudsku istoriju, bilo da se odnose na primarna kulturološka prožimanja, ili kolonizaciju koja je znatno izmenila čitav svet. U novije vreme za migracije se često upotrebljava termin *prostorna pokretljivost* stanovništva.

Mehaničko kretanje stanovništva predstavlja promenu ukupnog broja stanovnika pod uticajem migracija. Migracije su kretanje ljudi iz jednog mesta u drugo kako bi se u njima stalno ili privremeno nastanili. Za upravljanje razvojem privrednih delatnosti, uključujući i turizam, najznačajnije su spoljašnje, unutrašnje, trajne i privremene migracije (Maksin, 2008:22).

Globalna kretanja i promene u društvu posledica su četiri modela migracija koje su obeležile drugu polovinu XX veka, i to: klasični model; kolonijalni; model radnika na privremenom radu u inostranstvu i model ilegalne imigracije (Gidens, 2005:273-282).

Prema *opštim obeležjima*, migracije su u savremenoj literaturi svrstane u četiri tipa:

1. *Sezonske migracije stanovništva* (godišnji odmori, sezonski poslovi itd.);
2. *Migracija od ruralnih prema urbanim područjima* – najčešći vid prostornog kretanja u zemljama u razvoju koje prolaze kroz proces industrijalizacije i urbanizacije;
3. *Migracija od urbanih prema suburbanim područjima*, obično se odvijaju u razvijenim zemljama i motivisane su visokim troškovima i nižim kvalitetom života u gradskim centrima i
4. Međunarodne migracije.

Prema *specifičnim obeležjima* migracije mogu biti:

- prema prostornoj pripadnosti – unutrašnje i spoljne;
- prema načinu odlučivanja – dobrovoljne i prinudne;
- prema načinu izvođenja – organizovane i stihijne i
- prema trajanju – stalne i privremene.

Migracioni saldo (m) predstavlja razliku između ukupnog broja doseljenih stanovnika (i – imigranata) i odseljenih stanovnika (e – emigranata) na nekom području u posmatranom vremenu.

$$m = i - e$$

Rast stanovništva (R) neke teritorije predstavlja promenu ukupnog broja stanovnika pod uticajem prirodnog priraštaja i migracija i izračunava se prema sledećoj formuli:

$$R = p + m = (n - m) + (i - e)$$

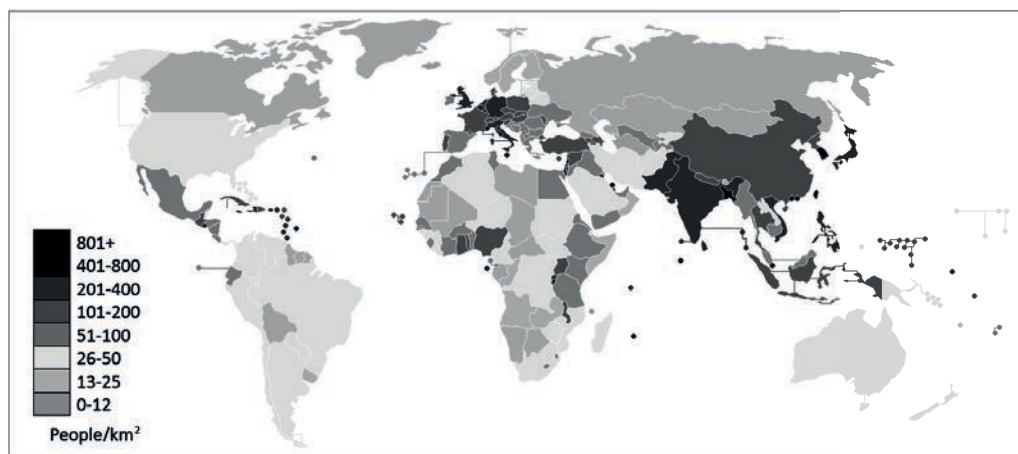
Neto stopa migracija je razlika između broja lica koja ulaze u zemlju (imigranti) i izlaze iz zemlje (emigranti) u toku godine na 1.000 stanovnika. Pozitivna vrednost stope migracija predstavlja veći broj ljudi koji ulaze u zemlju, dok negativna vrednost znači da veći broj napušta zemlju. Prilikom izračunavanja stope rasta ne pravi se razlika između ekonomskih migranata, izbeglica i drugih vrsta migranata, niti razlika između zakonitih migranata i migranata bez dokumenata. Najveću neto stopu migracija u svetu u 2015. godini imali su Katar (22,39 migranata/1.000 stanovnika), Kajmanska ostrava (14,40 migranta/1.000 stanovnika), dok je smanjenje, negativna stopa migracija, u Mikroneziji (-20,93 migranta/1.000 stanovnika) i Siriji (-19,79 migranata/1.000 stanovnika). U odnosu na veličinu rezidentnog stanovništva, najveće stope useljavanja u Evropi u 2014. godine imali su Luksemburg (40 migranata/1.000 stanovnika) i Malta (21 migranata/1.000 stanovnika).

Ukupno 3,8 miliona ljudi emigriralo je tokom 2014. godine u neku od 28 evropskih zemalja, dok je 2,8 miliona napustilo članice EU. Ovi migracioni tokovi uključuju tokove i između članica EU. Među imigrantima od 3,8 miliona bilo je procenjeno da su 1,6 miliona građani zemalja koje nisu članice EU (*Eurostat, 2016*)⁵.

5 EUROSTAT je Generalni direktorat Evropske Komisije sa sedištem u Luksemburgu. On proizvodi statističke podatke o brojnim pitanjima evropskih zemalja, članica, među kojima i one koji se odnose na međunarodne migracione tokove i sticanje državljanstva. Podaci se prikupljaju na godišnjem nivou i isporučuju EUROSTAT-u od strane nacionalnih statističkih organa država članica EU.

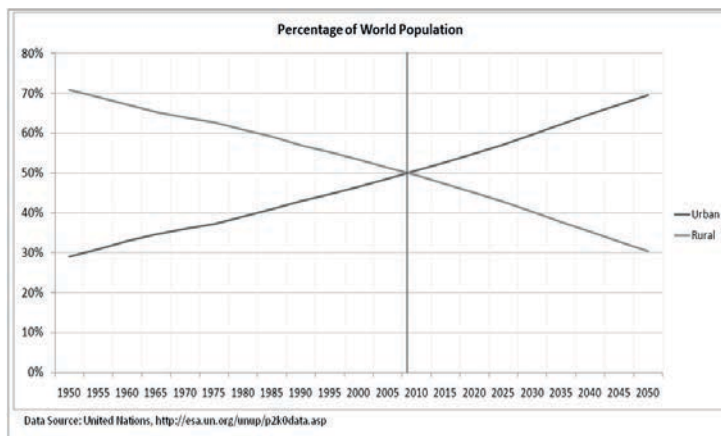
Gustina naseljenosti

Gustina naseljenosti nekog prostora zavisi od brojnih faktora, među kojima su prirodni priraštaj i migracije, zatim geografski, istorijski i društveno-ekonomski uslovi. Gustina naseljenosti, odnosno razmeštaj stanovništva, meri se brojem stanovnika na kvadratni kilometar (km^2) neke teritorije. Ekstremno neujednačena gustina naseljenosti u svetu predstavljena je na Slici 4. Statistika stanovništva i podaci o teritorijalnom premeru država koriste se u proračunima i analizama ovog veoma značajnog demografskog i geografskog obeležja. Najgušće naseljeni kontinent su Azija sa 80 stanovnika/ km^2 i Evropa sa 69 stanovnika/ km^2 . Dve evropske zemlje imaju najveću i najmanju gustinu stanovnika na svetu (Monako 16.410 stanovnika/ km^2 i Grenland 0.025 stanovnika/ km^2). U zemljama koje zauzimaju velika prostranstva i imaju nesrazmerno mali broj stanovnika gustina naseljenosti iznosi ispod 2 stanovnika/ km^2 (Mongolija, Libija, Australija).

Slika 4. Gustina naseljenosti (broj stanovnika na km^2) u svetu

Prirodna i mehanička kretanja, odnosno prostorna pokretljivost stanovništva, dovode do stalnih promena utičući na gustinu naseljenosti i stvaranje zona neravnomerne koncentracije stanovništva unutar samih država i regiona. Redistribucija stanovništva je zahvatila seoska i planinska područja odakle je stanovništvo migriralo ka predgrađima, prigradskim zonama i gradovima (Slika 5). Zone praznjenja stanovništva mogu imati pozitivan prirodni priraštaj, ali ukoliko je migracioni saldo (emigracija) negativan tada on postaje glavni uzrok depopulacije prostora.

Slika 5. Redistribucija ruralnog i urbanog stanovništva u svetu

Primorski pojasevi i rečne obale su najgušće naseljeni prostori na planeti Zemlji. Proces urbanizacije tokom XX veka zahvatio je razvijene zemlje, mada se poslednjih decenija takvom trendu pridružuju i zemlje u razvoju. Ove demografske promene, koje su započele u XX veku, sve jačim intenzitetom nastavljaju i početkom XXI veka. Urbanizacija i rast gradova postaju globalni proces.

Koncentracija stanovništva i povećanje gustine naseljenosti znače povećanje aktivnosti i širenje urbanog načina života. Urbanizacija utiče na razvoj kulture, ekonomije, politike i načina života svetskog stanovništva (*Maksin, 2008:27*). Naučno-tehnološki progres, savremene informacione i komunikacione tehnologije promenile su dominaciju primarnih i sekundarnih delatnosti ustupajući mesto tercijarnim i kvartarnim delatnostima, pre svega u sektoru uslužnih delatnosti.

Urbanizacija je proces prostornog preseljenja stanovništva iz ruralnih područja u gradove, najčešće motivisanih ekonomskim razlozima, većim mogućnostima za posao, obrazovanje, stanovanje, zabavu i transport.

Slika 6. Deset najvećih aglomeracija na svetu (2015)

Njujork, Meksiko Siti, Sao Paolo, Kairo, Delhi, Bombaj, Peking, Šangaj, Tokio, Osaka⁶

Očekuje se da će do 2030. godine procenat stanovništva koje živi u gradovima dostići preko 60% i da će taj proces imati značajne ekonomske i ekološke posledice za razvoj gradova i okolnih područja (Slika 6). Zbog smanjene rasprostranjenosti vegetacije i betonskih površina veliki gradovi postaju uzrok „toplotnih ostrva” i podizanja prosečne temperature od 2 do 10 °C stepeni Celzijusovih. Veća gustina naseljenosti i rast urbane populacije povećava tražnju robe i usluga svih vrsta, podiže cene proizvoda i usluga, cene zemljišta i nekretnina.

Primeri:

Meksiko Siti je primer veoma brzog procesa urbanizacije koji je tipičan za mnoge zemlje u razvoju. Veliki broj stanovnika zaposlenih u poljoprivredi i slabo razvijenoj industriji napustio je seoska područja i migrirao ka Meksiko Sitiju. Grad je naglo narastao, sa izuzetnom gutinom naseljenosti, tako da u najužem centru grada danas živi skoro 9 miliona stanovnika. Do 1990. godine federalni okrug, u kome se nalazi Meksiko Siti, bio je prostor ekstremnog doseljavanja. U 59 opština naselilo se blizu 19 miliona stanovnika, što je predstavljalo jedan od najgušće naseljenih konurbaciju u svetu. Zahvaljujući politici decentralizacije i zaštiti životne sredine, do 2000. godine Meksiko Siti je smanjio i stabilizovao stopu rasta u centralnom delu metropole. Specifičan način korišćenja prostora i izgradnje naselja pretvorio je Meksiko Siti u ogromnu morfološku laboratoriju urbane metropole. Geometrijski postavljeni kvartovi dominiraju Meksiko Sitijem (Slika 7).

6 Izvor: <http://www.geohive.com/cities/>,

Slika 7. Urbana morfologija Meksiko Sitija (*Jordi Sánchez-Cuenca, 2012*)

Prostorna pokretljivost stanovništva, intenzitet prirodnog i mehaničkog kretanja i neravnomerno naseljavanje određenih prostora dovelo je do nastanka megagradova ili gradskih područja sa populacijom preko 10 miliona stanovnika. Megagrađ može da ima samo jedno gradsko područje ili spojene dve i više gradskih teritorija. Za njih se koriste termini konurbacija i metropola. U 2015. godini zabeleženo je 35 megagradova u svetu. Najveći gradovi i gradska, urbana područja na svetu se nalaze na Dalekom istoku, a među njima vodeći megagradovi su Tokio i Šangaj, u kojima brojnost populacije dostiže oko 30 miliona stanovnika. Šangaj je najveće gradsko jezgro (largest city), odnosno gradski centar, dok je Tokio najveće gradsko područje (largest urban area). Tokio se sastoji iz gradskog jezgra i gradskih okolnih područja, objedinjuje nekoliko satelitskih gradova koji zajedno razvijaju i koriste industriju, infrastrukturu

ru, stanovanje, nadležnosti lokalnih društvenih, ekonomskih i političkih institucija. Megagradovi su nastali 70-ih godina XX veka, kada je počela urbanizacija, posle čega su fabrike i velike firme počele da investiraju, dovodeći sa sobom milione ljudi u potrazi za poslom i prosperitetom. Glavno pitanje daljeg razvoja megagradova, posebno u Kini, jeste da li je moguće da svet razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, učini megagradove održivim.

Biološka struktura stanovništva – prema starosti i polu: Ulaskom u XXI vek trend starenja svetskog stanovništva dobija nove dimenzije. Porast broja starijih od 65 godina i njihovog udela u ukupnoj populaciji posebno je izražen u razvijenim zemljama. Takve promene u strukturi stanovništva predstavljaju determinantu održivog razvoja, ekonomskih i ukupnih društvenih procesa. U okviru javnih politika sve više se raspravlja na temu ekonomske održivosti penzionih sistema, posebno pred izlazak „baby boom” generacije iz radnoaktivne kategorije stanovništva.

Razvijene zemlje poslednjih decenija intenzivno se bave penzionim sistemima i potrebnim reformama u skladu sa trenutnim demografskim kretanjima koji ne pogoduju ni zaposlenima ni penzionerima, za razliku od druge polovine XX veka kada je odnos aktivnog i neaktivnog stanovništva bio znatno povoljniji.

Stari kontinent je sinonim za Evropu koji svojom demografskom dimenzijom to potvrđuje ne samo simbolično već se u tom aspektu sagledava njegova suština. Evropu naseljava najstarije stanovništvo. Stari su u njemu još sredinom 20. veka učestvovali sa 8,2%, početkom 21. veka sa 14,8%, dok će tendencije demografskog starenja povećati njihovu participaciju u 2050. godini na 20,8%. Sa izuzetkom Japana, sve druge demografski najstarije zemlje sveta su evropske. Među njima je i Srbija sa 1.250.316 stanovnika starijih od 65 godina, koji čine 17,4% ukupnog stanovništva (*Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015:7*).

Skupština Ujedinjenih nacija (UN) je tokom 1991. godine posvetila pažnju formulisanju načela za stariju populaciju, planu za njihovu socijalnu uključenost i koncept aktivnog starenja, čija je suština optimizacija mogućnosti i uslova za zdrav, siguran i kvalitetan život starih ljudi. Konkretizovana aktivnost u ovoj oblasti jeste donošenje Madridske deklaracije (2002) i Madridski internacionalni plan aktivnosti u oblasti starenja. Prioriteti „aktivnog starenja” i zdravog starenja se odnose na unapređenje kvaliteta života u starosti koji imaju svoje društvene, ekonomske, kulturne, obrazovne i duhovne aspekte.

Uvažavajući povećani kvalitet života starijih osoba u zemljama sa višim standardom, produženje životnog veka i podizanje praga za odlazak u penziju posle 65 godina pokazatelj je postojanja nove populacijske podgrupe „mlado staro” (young old) (od 65 do 74 godina). To je uzrok nastanka nove integrativne mere starosti imenovane kao HALE (Healthy life expectancy) koja označava očekivani broj godina proveden u potpunom zdravlju (*Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015:13*).

Životni vek svetskog stanovništva razlikuje se prostorno i vremenski i po nekoliko decenija. Prosečno trajanje života ljudi u praistoriskim periodima (gvozdeno i bronzano doba) iznosilo je 26 godina. U novoj eri u poslednja dva veka prosečno trajanje života ukupnog svetskog stanovništva se povećava. Prema analizama UN, prosečno trajanje života ljudi na zemlji povećano je sa 52,5 godina 1960. na 71,5 godina 2014.

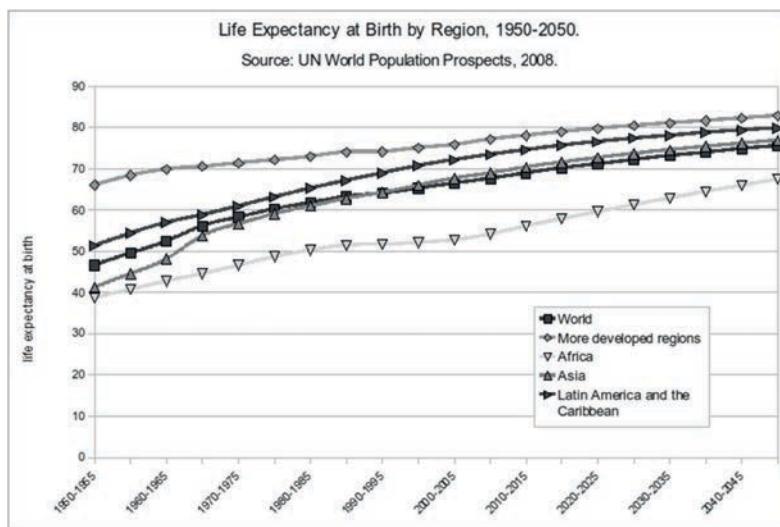
Među prvih pet zemalja u svetu u kojima je najduže očekivano trajanje života jesu Japan, Švajcarska, Francuska, Švedska, USA. U njima je očekivano trajanje života ženskog stanovništva od 80 do 85, dok je životni vek muškog stanovništva od 74 do 78 godina.

Indeks starenja (I_s) računa se po formuli :

$$I_s = \frac{P(65+)}{P(0-20)} \times 100$$

$P(65+)$ – stanovništvo starije od 60 godina; $P(0-20)$ – stanovništvo starosti do 20 godina

Prostorna razlika u pogledu trajanja života ljudi kreće se i do nekoliko decenija. Na primer, ljudski vek u Svazilendu, državi na jugu Afrike, traje 49 godina, dok je istovremeno prosečni vek stanovništva Japana 84 godine (*United Nations Population Division, 2015*).

Slika 8. Ljudski životni vek u svetu (po regionima) između 1960. i 2045.godine

Do 2050. godine u svetu se očekuje utrostručenje starog stanovništva preko 65 godina (Slika 8). U razvijenim zemljama sveta (Kanada, Nemačka, Austrija, Danaska, Italija, Švedska, Velika Britanija), migracioni saldo je sprečio smanjenje broja stanovnika u odnosu na prirodni priraštaj domicilnog stanovništva, ali je istovremeno povećao procenat starijeg stanovništva. U biološkoj strukturi stanovništvo navedenih i

drugih razvijenih zemalja u svetu, oko 20% čini stanovništvo staro preko 65 godina⁷. Među zemljama sa blizu 20% stanovnika iznad 60 godina nalaze se Švedska, Nemačka, Japan, Italija.

Nasuprot razvijenim zemljama sa znatnom zastupljenošću starog stanovništva, nalaze se nerazvijene zemlje afričkog kontinenta, sa veoma velikim procentom mladog stanovništva (0-14 godina). Država Niger ima 50% stanovništva starosti od 0-14 godina, Angola (48%), Čad (48%), Burkina Faso (46%), dok Avganistan ima 44% najmlađeg stanovništva (*United Nations Population Division, 2015*).

Među osnovnim elementima biološke sturukture, koju prati svetska statistika, nalazi se polna struktura stanovništva. Prema nalazima UN, broj ženskog stanovništva u ukupnoj svetskoj populaciji u periodu od 1960. do 2015. godine smanjio se sa 50% na 49,5%. Polna struktura, kao i druga demografska obeležja, regionalno su različita. Zemlje Bliskog istoka, poput Katara i Omana, imaju izuzetno smanjenje ženskog stanovništva. Ovo su primeri gde od ukupnog stanovništva žene čine oko 30%.

Polna struktura, odnosno procentualna zastupljenost muškog i ženskog stanovništva u ukupnoj populaciji, primarni su demografski indikatori koji daju jasniju sliku istorijskih i savremenih događaja, kao što su ratni sukobi i posledice, socio-demografske promene, etno-kulturne karakteristike stanovništva i dr.

Ekonomska struktura stanovništva – prema aktivnostima i delatnostima: Starosno-polna struktura stanovništva razmatrana u prethodnom poglavlju ima direktan uticaj na ekonomsku strukturu, odnosno veličinu funkcionalnog radnosposobnog kontigenata stanovništva. Ekonomska struktura populacije deli se na *aktivna lica, lica sa ličnim prihodima i izdržavana lica*. Prema kriterijumu rada i prihoda, aktivno stanovništvo ima zanimanje, obavlja neki posao, traži posao ili je privremeno prekinulo posao. Zaposlena radna snaga po privrednim granama označava stepen razvijenosti te grane i trenutnu iskorišćenost radnog kontingenta. U ranim fazama razvoja društava, primarne delatnosti su zapošljavale najveći broj stanovništva da bi industrijskim razvojem došlo do promena i potražnje za kontingentom industrijske radne snage. Današnji stepen razvoja društva zapošljava najveći broj stanovništva u tercijarnom sektoru u koje spadaju usluge (saobraćaj, trgovina, turizam itd). Stalni tehnički i tehnološki napredak zahteva nove strukturne promene zbog zastarevanja veština, zanimanja i znanja, stalnih promena u proizvodnji i potrošnji, što neminovno dovodi do strukturne nezaposlenosti.

Ekonomsku strukturu stanovništva čini radnosposobno stanovništvo koje obavlja delatnosti grupisane u četiri sektora:

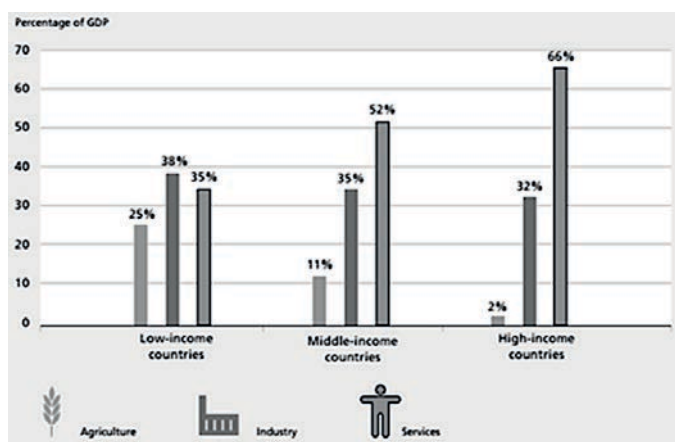
1. Primarni sektor (poljoprivreda, vodoprivreda, šumarstvo, lov, ribolov);
2. Sekundarni sektor (industrija, rudarstvo, građevinarstvo, proizvodno zanatstvo);

7 Biološku strukturu prema starosti, u statističkom smislu, čini četiri kontigenta stanovništva: kontigent predškolske dece (od 0 do 6 godina starosti); kontigent školske dece od 7 do 14 godina; radni kontigent od 15 do 65 godina; fertilni kontigent od 15 do 49 godina.

3. Tercijarni sektor (saobraćaj, trgovina, turizam, ugostiteljstvo, zanatstvo, bankarstvo, komunalna privreda) i
4. Kvartarni sektor (obrazovanje, nauka, kultura, informacije, zdravstvo, socijalna zaštita).

Ekonomske strukturne promene i prilagođavanje radnosposobnog stanovništva (15-65 godina) mogu biti uzrokovane: globalnim promenama na tržištu kapitala, privrednim transformacijama, otkrivanjem i iscrpljivanjem prirodnih resura, promenama u političkim sistemima i dr.

Analizom ekonomskih strukturnih reformi iz 1970-ih godina utvrđeno je da uslužni sektor postaje dominantna aktivnost stanovništva dok uloga poljoprivrede opada. Timmer i Akkus (2008:2) smatraju da je to prirodni proces razvoja na putu snažnih ekonomskih strukturnih transformacija koji svaku zemlju vodi od poljoprivrede preko industrije ka uslugama.

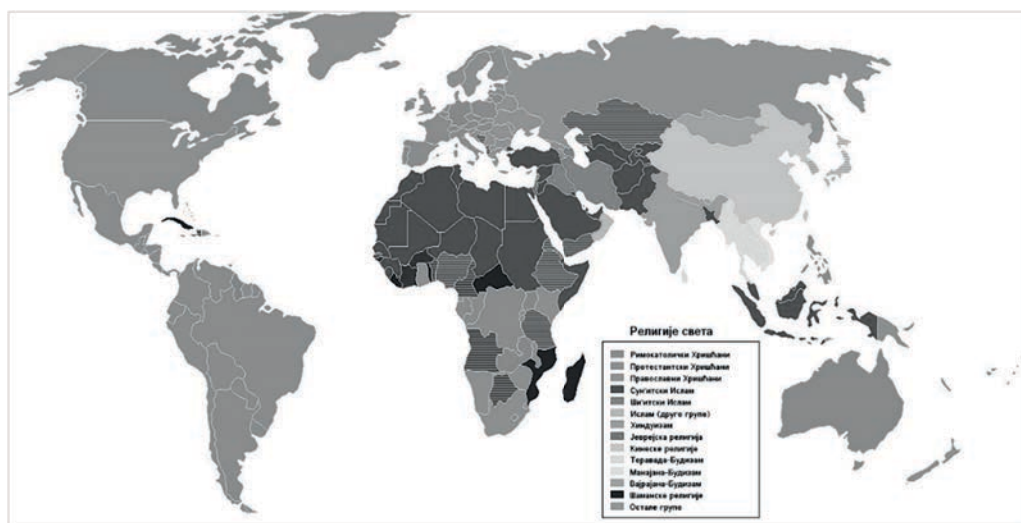
Slika 9. Sektorska struktura svetske ekonomije na kraju 20. veka
(Worldbank-Growth of the Service Sector)

Ako se u pogledu trendova razvoja upoređuju tri glavna sektora – poljoprivreda, industrija i usluge, najveći broj zaposlenih raste u sektoru usluga. U razvijenim zemljama taj procenat dostiže 66%, dok u srednje razvijenim zemljama iznosi 52%. Veliki procenat zaposlenih u poljoprivredi i industriji još uvek je u slabije razvijenim zemljama (Slika 9). Procenat nezaposlenog stanovništva u svetu iznosio je 5,9%, u 2014. godini (u Srbiji 22,2%).

Turizam i putovanja kao deo tercijarnog sektora u kome je 2014. godine bilo 105 miliona radnih mesta sa tendencijom stalnog rasta. To je ukupan broj radnoaktivnog stanovništva u putničkim agencijama, hotelima, avio i drugim vrstama transportnih servisa, restoranima, industriji odmora i zabave. Prema prognozama Svetskog saveta

turizma i putovanja (WTTC), očekuje se da će 2025. godine u oblasti turizma i putovanja biti zaposleno 130 miliona svetskog stanovništva i da će se nastaviti godišnji rast zapošljavanja u toj delatnosti od 2% (WTTC, 2015:4).

Kulturna struktura stanovništva – religijska i etnička: Religija je kulturni sistem ponašanja i prakse, pogleda na svet, svetih mesta, normi, etike i društvene organizacije koja je doprinela raznolikosti ljudi i njihovih naseobina (Geertz, 1993:87-125). Ispoljavanje verske pripadnosti može da se sagleda kroz propovedi, rituale, molitve, festivale, javne službe i druge aspekte ljudske kulture. Religije imaju svete knjige i spise, simbole i svetinje koje daju smisao životu. U religijama se susreću simboličke priče o poreklu života, univerzuma i izvori verskih tumačenja. U svetu danas postoji blizu 10.000 različitih konfesija, odnosno religija. Međutim, oko 85% svetske populacije je povezano sa jednom od 4 najvećih religija: *hrišćanstvo* (2,2 milijarde/31,5%), *islam* (1,6 milijardi/22,32%), *oblici sekularnih religija-agnostici/ateisti* (1,1 milijarda/15,35%), *hinduizam* (1 milijarda/13,95%). Trenutna veličina i geografska distribucija religija sveta je prikazana na Slici 10.

Slika 10. Rasprostranjenosti religija u svetu

Etnička pripadnost je društveno definisana kategorija ljudi koji se međusobno prepoznaju prema zajedničkim precima, jeziku, religiji, tradiciji, duhovnosti, običajima, ritualima, poreklu, istoriji, domovini, stilu života i oblačenja, hrani, fizičkom izgledu. Kod etno-rasnih grupa uočava se sličnost u fizičkom izgledu; etno-verske grupe pripadaju istoj religiji; etno-jezičke grupe imaju sličnost jezika, dijalekta ili istog pisma itd.

Najveću podeljenost i najveći broj etničkih grupa ima afrički kontinent. Te grupe imaju svoj jezik ili dijalekt jezika, kulturu, tradiciju. Azijski kontinet, takođe, obiluje različitim etničkim grupama koje su nastale zbog prilagođavanja klimatskim zonama (arktička,

subarktička, umerena, tropska, suptropska), planinskim predelima, pustinjama, travnatim predelima, šumama. Njihova raznovrsnost ogleda se u nomadskom načinu života, u industrijskom naseljavanju, po potpuno urbanizovanom stilu života (Hong Kong, Singapur).

Evropa ima veliki broj etničkih grupa, 87 različitih naroda Evrope, od čega 33 čine većinu u suverenoj državi, dok 54 predstavljaju etničke manjine u okviru svake države.

Obrazovna struktura stanovništva: Osnovni pokazatelj obrazovne strukture stanovništva jeste stepen pismenosti. U zemljama Evrope, Angloamerike, Rusije i Australije osnovnoškolsko obrazovanje je zakonska obaveza, što je doprinelo da se u ovom delu sveta nepismenost potpuno iskoreni ili svede na minimum. Prosečna stopa pismenosti odraslih osoba i mladih je veća od 90%. Potrebno je napomenuti da su navedene konstatacije izraz regionalne obrazovne slike, odnosno statistički prosek pismenosti na osnovu koga se ne vide postojeće razlike u nivou i vrsti pismenosti pojedinih zemalja.

Obrazovanje kao osnova savremenog održivog razvoja svih ljudskih zajednica na planeti, promovisano je među deset Milenijumskih ciljeva⁸ (Goal 4), kojima se predviđa ostvarivanje univerzalnog, kompletnog, osnovnog obrazovanja stanovništva u trećem milenijumu.

Međutim, novi izveštaji UNESCO⁹ Instituta za statistiku (UIS) o ukupnom broju nepismenih u svetu pokazuje, između ostalog, da nepismenih, odraslih, osoba (starijih od 15) ima oko 758 milion, od čega su 496 miliona žene (63%). Takođe, skala ukupne nepismenosti među mladima pokazuje da je 122 miliona mladih nepismeno, od čega ženski deo populacije predstavlja 60,7% (UIS, 2014).

Najniže stope pismenosti primećene su u podsaharskoj Africi i južnoj i zapadnoj Aziji. Stopa pismenosti odraslih bile su ispod 50% u sledećih 14 zemalja: Avganistan, Benin, Burkina Faso, Centralnoafrička Republika, Čad, Obala Slonovače, Etiopija, Gvineja, Haiti, Liberija, Mali, Mauritanija, Niger i Sijera Leone. To je najočiglednije u podsaharskoj Africi, gde je pismenosti ispod 30% (Burkina Faso, Južni Sudan).

Na inicijativu organizacije UNESCO, Međunarodni dan pismenosti (International Literacy Day) tradicionalno se obeležava svakog 8. septembra širom sveta. Cilj obeležavanja ovog dana jeste da se svake godine međunarodna zajednica podseti na status pismenosti i obrazovanja odraslih na globalnom nivou i da se upozori na problem nepismenosti, koji još postoji u mnogim delovima sveta.

Obrazovna struktura stanovništva je indikator dostignutog stepena društveno-ekonomskog razvoja zemlje. Dva ključna indikatora, školska sprema i pismenost, veoma su značajan pokazatelj društveno-ekonomskog, demografskog i sociološkog istraživanja na osnovu kojih se definišu strategije unapređivanja obrazovanja i

8 MDG (Millennium Development Goals) Milenijumski ciljevi za održivi razvoj

9 UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) Organizacija za obrazovanje, nauku i kulturu Ujedinjenih nacija

politika celokupnog društvenog razvoja. Na osnovu obrazovnog nivoa stanovništva i pismenosti u opštem smislu, mogu se izdvojiti tri nivoa: nizak nivo pismenosti bez završene osnovne škole; stanovništvo sa završenom osnovnom školom i razvijeni nivo sa završenim školama višeg i visokog obrazovanja.

Upotreba računara u svim sferama savremenog života uzrok je nastanka nove vrste pismenosti za koju se koristi termin **kompjuterska pismenost**. Statističke službe koje se bave prikupljanjem i publikovanjem podataka o pismenosti stanovništva u svetu i kod nas poslednjih decenija uključuju istraživanja kompjuterske pismenosti. Kompjuterska pismenost je definisana kao sposobnost lica da koristi osnovne računarske aplikacije u svakodnevним zadacima i da zna: obradu teksta, izradu tabela, slanje i prijem elektronske pošte, upotrebu i funkciju interneta i dr. (RZS¹⁰, 2013).

U rečnicima i kompjuterskoj literaturi sadržane su brojne definicije kompjuterske pismenosti, među kojima su sledeće:

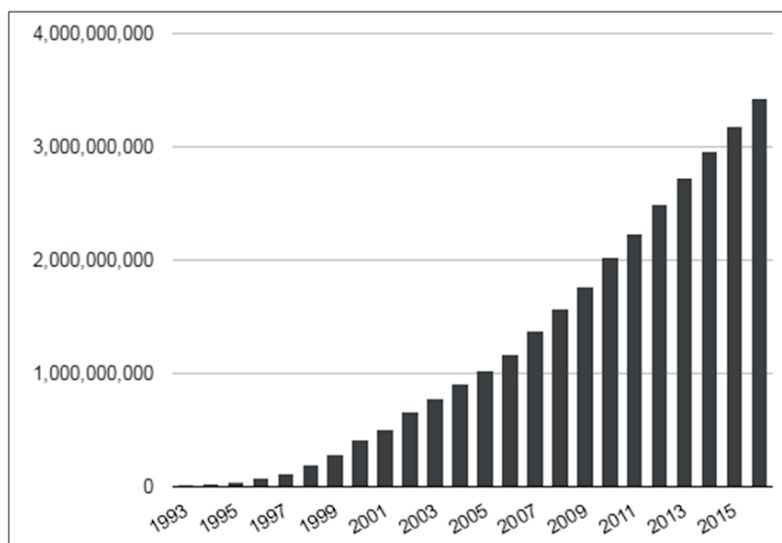
1. Kompjuterska pismenost je razumevanje koncepta, terminologije i operacija koje se odnose na opštu upotrebu računara (*The Free On-Line Dictionary, 2010*);
2. To je osnovni nivo informatičke pismenosti neophodan za samostalni rad na računaru;
3. Funkcionalna kompjuterska pismenost znači rešavanje problema i prilagođavanje novim situacijama uz pomoć računara, razmenu informacija, organizovanu i efikasnu komunikaciju sa kompjuterski pismenim okruženjem.

Takođe, kompjuterska pismenost može da se odnosi na komforno, sa lakoćom, korišćenje kompjuterskih programa i aplikacija na računaru. Posedovanje kompjuterskih veština značajna je prednost u obavljanju poslova i unapređivanju poslovnog ambijenta u razvijenim zemljama sveta.

ECDL (European Computer Driving Licence) je najrasprostranjeniji međunarodni standard informatičke pismenosti kojim se na nivou EU i celog sveta definiše jedinstveni

okvir informatičkih znanja i veština krajnjih korisnika računara. Posedovanje ECDL-a potvrđuje potpunu kompetentnost za korišćenje personalnog računara i osnovnih programskih aplikacija u svakodnevnom radu, što je u skladu sa zahtevima savremenog tržišta rada.

Internet, kao globalni sistem međusobno povezanih računarskih mreža koje koriste internet protokol pakete (TCP/IP), povezuje milijarde ljudi širom sveta. To je umreženi sistem koji se sastoji od miliona privatnih, javnih, akademskih, poslovnih i vladinih mreža od lokalnog do globalnog obima, povezan kao širok spektar elektronskih, bežičnih i optičkih tehnologija za povezivanje. Internet nosi široku lepezu resursa i informatičkih usluga kao što su međusobno povezani hipertekst dokumenata, aplikacije na svetskoj mreži (WWW), elektronska pošta itd. Dnevni internet saobraćaj meri se milijardama gigabajta¹¹ (GB), dok broj poslatih imejlova u jednom danu iznosi 136 milijardi, oko 6 milijardi Youtube pregleda i oko 3 milijarde Google pretraživanja.¹²

Slika 11. Broj internet korisnika u svetu 12. oktobra 2016.¹³

Od sredine 90-ih do danas, broj korisnika računara i interneta ima eksponencijalni rast (Slika 11). Prema podacima svetske statistike, broj korisnika dostigao je skoro 3,5 milijarde ili oko 40%, od toga skoro 75% korisnika nalazi se u 20 najrazvijenijih zemalja, među kojima vodeću ulogu imaju SAD, Nemačka, Francuska, Velika Britanija i Kanada.

11 Jedinice mere za količinu podataka u memoriji računara: 1B (bajt)=znak ili broj 8 bita; 1KB (kilobajt)=1024 B; 1MB (megabajt)=1024KB; 1GB (gigabajt)=1024MB; 1TB (terabajt)=1024GB

12 www.internetlivestats.com (12. oktobar 2016).

13 <http://www.internetlivestats.com/>

1.2.1.1. Turističke potrebe stanovništva

Čovek svoje osobine ispoljava personalno ili kao deo šire zajednice sa kojom se identifikuje i povezuje u cilju ispunjenja svojih ljudskih i egzistencijalnih potreba. Ljudske potrebe se ispoljavaju kao stalne, primarne, opšte, dok se njihov broj i vrsta menjaju u zavisnosti od ekonomskog i sociokulturnog razvoja društva.

Među mnogim teorijama koje se bave ljudskim potrebama, Maslovljeva teorija se ubraja u najpoznatije. Maslov je ljudske potrebe hijerarhijski postavio kao polazni okvir u kome čovek ispoljava individualni razvoj i potom se sjedinjuje sa drugim ljudima u okruženju.

Prema Abrahamu Maslovu, klasifikovano je pet osnovnih grupa potreba¹⁴:

1. *Fiziološke potrebe* (potrebe za vodom, vazduhom, hranom, spavanjem, kretanjem i dr.);
2. *Sigurnost, mir i stabilnost* (potrebe za telesnom zaštitom, duhovnim mirom, zaposlenjem, resursima (materijalnim i nematerijalnim), zdravljem, familijom);
3. *Ljubav i pripadanje* (voditi računa o sebi i deliti tu sposobnost sa drugima – porodicom, prijateljima), intimno pripadanje;
4. *Samouvažavanje* (samopoštovanje – potreba da se bude kompetentan i priznat kroz status i nivo uspeha; šta drugi misle o nama) i
5. *Samopotvrđivanje* (intelektualna stimulacija – učenje i znanje) istraživanje sopstvenih sposobnosti, dostizanje harmonije, razumevanje sopstvenog maksimalnog potencijala, osećanje samopouzdanja i ostvarivanje postavljenih ciljeva).

Posle ostvarenih rutinskih potreba, Maslov razmatra posebna čovekova „uzvišena iskustva/potrebe”, (peak experiences) koji podrazumevaju izuzetne trenutke ljubavi, sreće, ushićenja tokom kojih čovek oseća da je sebi dovoljan, ali i da je deo sveta. Čovek je svestan istine, pravde, morala, predviđanja i rešavanja problema i potrebe da dostigne vrhunac u razvoju ličnosti (Schacter, 2009:487).

Uplivom informacionih i komunikacionih tehnologija (Information and Communication Technology – ICT) u svakodnevni život, stvorene su nove ljudske potrebe za sticanjem i razmenom mnogobrojnih informacija. Često se zaključuje da se Wi-Fi svrstao među najosnovnije ljudske potrebe.

14 A. Maslov (Abraham Harold Maslow), američki psiholog poznat po stvaranju maslovljeve hijerarhije čovekovih potreba, odnosno teorije psihičkog zdravlja zasnovane na ispunjavanju urođenih ljudskih potreba. Maslov je bio profesor psihologije na Bruklin koledžu, Kornel univerzitetu, Kolumbija univerzitetu itd. Isticao je značaj posmatranja pozitivnih osobina kod ljudi. Prema pregledu istraživanja u oblasti psihologije iz 2002. godine, Maslov je rangiran među deset najviše citiranih psihologa 20. veka.

Turističke potrebe: Maslovljev model hijerarhije ljudskih potreba značajan je za razumevanje čovekovih nastojanja i potreba za odmorom, oporavkom i očuvanjem zdravlja, rekreacijom i relaksacijom, uživanjem u slobodnom vremenu i turističkim putovanjima. Promena ustaljenog, svakodnevnog načina života ili zadovoljenje samo fizioloških potreba čoveku nisu dovoljni, što se ispoljava u želji da se distancira i promeni svakodnevno okruženje.

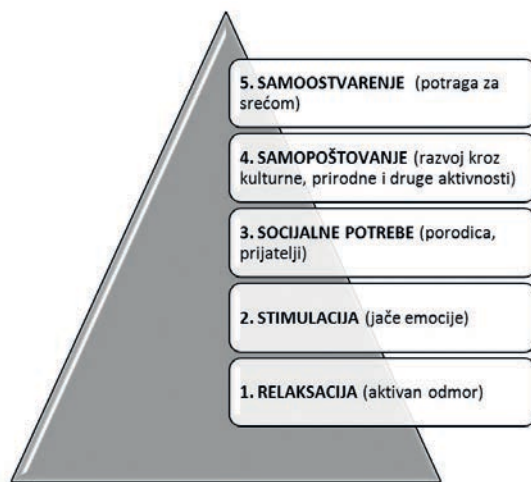
Turizam nam pruža slobodu i udaljavanje od posla i drugih vremenskih obaveza i bekstvo od tradicionalnih društvenih uloga. Čovek ima potrebu da privremeno pobjegne sa matične scene i svakodnevnice i da se nađe u okruženju prijatnijem od dnevne rutine.

Potrebe i motivi su motori ljudskog ponašanja i igraju fundamentalnu ulogu u mehanizmu putovanja i turizma. Motivacija postoji onda kada je čovek sposoban da stvori impuls koji vodi do potrebe, što daje osećanje nezadovoljstva sve dotle dok ta potreba ne bude zadovoljena. Da bi čovek zadovoljio potrebe, njegova energija bi trebalo da bude usmerena u tom pravcu. Glad i žeđ su dobri primeri čovekovih potreba.

U teoriji turističkih motiva poznata su dva osnovna pravca: a) potreba da se pobjegne od stresnog života i radnog okruženja i b) potreba da se iznađe nešto novo i drugačije. Među poznatim teoretičarima koji su se bavili uticajem motiva na vrstu odmora je američki naučnik Džon L. Krompton. Istražujući motive za turističkim putovanjima, on je od ispitanika dobijao najčešće odgovore da je to potreba za prekidom ili odmorom od rutine („break from routine”), uz dodatna objašnjenja da to uvek ne znači prekid svakodnevnih poslova već promenu fizičkih uslova i društvenog konteksta lociranih na drugom mestu van postojećeg radnog miljea (*Crompton, 1979:415*). U svom delu koje se bavi motivacijom za turističkim putovanjima, ovaj naučnik ističe čitav spektar čovekovih potreba. Te značajne komponente života je opisao kao:

- promena svakodnevnog okruženja i rutinskih poslova;
- rekreacija (fizička aktivnost, igra, zabava, vežbe);
- relaksacija (fizičko i mentalno opuštanje u cilju očuvanja zdravlja);
- samopotvrđivanje i samopoštovanje (prilika da se dobije jasnija slika o sebi u interakciji sa drugim ljudima u drugom okruženju);
- prestiž (samouvažavanje, status i kako nas drugi vide);
- jačanje sigurnosti kroz kontakte sa srodnicima (zbližavanje sa porodicom i familijom);
- modeliranje socijalne interakcije/ravnoteže;
- kulturne potrebe (sticanje novih znanja podizanje obrazovnog nivoa);
- radoznalost;
- avantura, novi i drugačiji doživljaji i
- obrazovanje dece i oblikovanje pojedinaca kroz razgovor o putovanjima.

Predmet turističkih potreba može da se proučava iz različitih naučnih uglova i to sa aspekta psihologije, socijalne psihologije ili antropologije kao najvažnije oblasti. Mnoge teorije su razvijene i iz njih su proistekli prepoznatljivi modeli. Pearce (2015), sa James Cook University, Townsville, predlaže model u kome je definisano pet generalnih potreba ili motiva za turističkim putovanjem predstavljenih na piramidi (bottom-top) (Slika 12).

Slika 12. Glavni motivi turističkih putovanja (Pearce, 1982)

S pravom se smatra da su čovekove turističke potrebe deo suštine njegove boločke i psihološke prirode. Želja za fizičkom aktivnošću, rekreacijom i avanturom (plivanje, ronjenje, skijanje, planinarenje, splavarenje itd.) doprineli su razvoju sportskog i avanturističkog turizma. Nasuprot snažnoj fizičkoj aktivnosti, relaksacija, opuštanje i razonoda doprinose dostizanju ravnoteže i energetskog balansa, bržem oslobađanju od napetosti i anksioznosti prouzrokovanih spoljnim uticajima. To osećanje mira i osveženja, odsustva napetosti ili zabrinutosti koji se postižu relaksacijom uticali su na razvoj savremenog velnes turizma. Ako je cilj velnes turizma prevencija zdravlja, onda se može s pravom tvrditi da taj vid turizma doprinosi očuvanju ljudskog potencijala svake zemlje.

Turistička putovanja doprinose svim aspektima zdravlja. Motivi i učestalost putovanja utiču na razvoj destinacijskih proizvoda i promocija. Oni su znakovi i pokazatelji da je neophodno da se ide u susret potrebama turista i da se razvijaju ciljni segmenti turističkog tržišta.

Prema izveštajima Svetske turističke organizacije, (UNWTO – United Nations World Tourism Organization), očekuju se stalne, dinamične promene u uslovima i organizaciji internacionalnih putovanja. Brza dostupnost i povećanje količine informacija koju savremeni turista može da koristi uticali su na promenu planiranja i korišćenja

slobodnog vremena. Razvoj tehnologija i internet revolucija su doprineli da individualizam pojedinaca oblikuje planiranje putovanja, izbor aktivnosti i atraktivnosti. Raspolaganje informacijama o bližim i najudaljenijim prostorima doprinosi povećanom interesovanju turista za kulturom, načinom života, ponašanjem ljudi, sistemima vrednosti, karakteristikama transporta i očekivanog komfora.

Napredak tehnologije je promenio svaki aspekt turističkog putovanja – od istraživanja potencijalne destinacije, planiranja putovanja, prilagođavanja sopstvenim potrebama pa do kupovine turističkih proizvoda i usluga. Društvene mreže menjaju način sticanja informacija o budućim putovanjima ali i način na koji delimo sa drugima naša iskustva sa putovanja. Internet i društvene mreže postaju obavezan poslovni ambijent u turizmu koji kreira sve više novih radnih mesta i traži sve više novih kadrova sa specifičnim znanjima iz ove oblasti.

Putovanja i industrija turizma rastu brže nego drugi privredni sektori, kao što su automobilska industrija, finansijske usluge. U globalnoj ekonomiji 2014. godine, putovanja i turizam su generisali US \$ 7,6 triliona (10% globalnog BDP – Bruto društvenog proizvoda) dok je broj zaposlenih bio 277 miliona ljudi, što znači da je u ovoj oblasti zaposlen svaki 11. stanovnik planete. Kao rezultat ekspanzije putovanja i turizma, konstantno se povećava BDP i dostiže 3,7%. Međunarodni dolasci turista rastu dostigavši 1,14 milijardi posetilaca. Povećava se broj putnika iz zemalja čije su ekonomije u razvoju, predstavljajući skoro 46% ukupnog broja putnika (WTTC, 2015:3).

Pristupačnost turizma i putovanja za stanovništvo zemalja u razvoju doprinosi otvaranju novih destinacija i veće mogućnosti investiranja. Rast turističkog sektora i putovanja zahteva koordiniran pristup pri planiranju i razvoju svih drugih privrednih grana koji tome doprinose, pri čemu se naglašava posebna uloga vladinog sektora i obrazovnih institucija.

Zahtevi savremenog turista: Među brojnim karakteristikama savremenog turista izdvajaju se njegova nezavisnost, prilagodljivost, individualizam, viši obrazovni nivo, kompjuterska pismenost. To su ljudi novog životnog stila koji pasivnost zamenjuju aktivnim životom, spontani su i nezavisni od složene organizacije i planiranja putovanja. Umesto izolovanog života i usamljenosti, lako ostvaruju kontakte dok zamor i stres otklanjaju relaksacijom, kretanjem, velnesom.

Tehnološki napredak i novi društveni odnosi promenili su radnu atmosferu i stvorili višak slobodnog vremena. Laka internet komunikacija i informisanje promenili su način razmišljanja i donošenje odluka. Praznici, vikendi, slobodno vreme i odmori koriste se za veći broj putovanja tokom godine.

Izbor turističkih destinacija zavisi od odnosa cene i kvaliteta usluga koje su u ponudi. Zadovoljstvo turista je postalo glavni kriterijum za izbor destinacije. Potpuno različite turističke potrebe dovele su do nastanka novih, specifičnih vidova turizma koji su dijametralno različiti od masovnog, industrijskog turizma.

Ta nova obeležja savremenog turista se ogledaju u sledećem (Poon, 1993):

- turisti su iskusniji donosioci odluka;
- sami proveravaju korišćenje i bezbenost avio saobraćaja;
- imaju nekoliko odredišta za svoja putovanja;
- vreme im je suštinski važno;
- imaju više informacija iz različitih medija;
- savremeni turisti su obrazovaniji;
- više znanja o destinacijama koje su posetili i kojima se vraćaju;
- oni žele nove aktivnosti i sadržaje, a ne samo da pasivno koriste turističke resurse i pogodnosti.

Ovakve osobine savremenog turista uzrok su nastanka specifičnih zahteva i segmentiranja turističkog tržišta. Na primer, prema starosti, javlja se turizam „over sixty five” za putnike preko 65+ godina, zatim omladinski turizam, turizam svih sezona tokom godine, turizam sadržajnih putovanja, turizam avanturističkih, kulturnih, studijskih putovanja, zdravstveni (medicinski i velnes) turizam itd.

Turizam je promenljiva i veoma dinamična delatnost koja se prilagođava potrebama savremenog društva. Menja se iz brojnih razloga, uslovljena je drugačijim načinom života, tempom, stilom i standardom, radnim vremenom i činjenicom da ne mora da se putuje jednom godišnje na duži period već odmor može da traje kraće i da se ponovi nekoliko puta tokom godine. Ta specifična putovanja, za koja se u novijoj literaturi koristi termin „tematski turizam”, imaju obeležje putovanja sa posebnim ciljem. Destinacije su raznovrsne, nalaze se na svim kontinentima, dok u novije vreme i kosmička prostranstva postaju tražena turistička odredišta. S pravom se smatra činjenica da koliko ima različitih interesovanja kod ljudi, toliko ima tematskih turističkih destinacija (Jovanović, 2015:3).

S obzirom na specifičnost zahteva, raznovrsnost ponude se zasniva na atraktivnim svojstvima resursa kojima raspolaže određeni prostor, područje ili regija. Među najatraktivnije resurse svih prostora na zemlji spadaju prirodni resursi.

1.2.1.2. Karakteristike stanovništva Srbije

Broj i struktura stanovništva: Prema rezultatima popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji, koji su objavljeni u knjizi popisa Republičkog zavoda za statistiku 2011. godine, ukupan broj stanovnika iznosio je **7.186.862**. U poređenju sa ranijim rezultatima popisa, promene u broju i strukturi stanovništva Srbije kreću se u pravcu apsolutnog smanjivanja stanovništva i sve manjim procentom mladog stanovništva uz istovremeni porast starije populacija počev od 2000. godine.

Iako demografska tranzicija na području Republike Srbije ima regionalne varijacije (diferenciranje područja nedovoljnog, naspram oblasti prekomernog, rasta stanovništva), ukupno posmatrano, cela teritorija je suočena sa procesom depopulacije. Shodno prognozama, u grupaciji od 49 zemalja čije će stanovništvo biti malobrojnije sredinom veka za bar 10% (a usled dugotrajnijeg pada fertiliteta ispod nivoa zamene) nalaze se Bosna i Hercegovina, Bugarska, Hrvatska, Srbija, Rusija, Rumunija (UN, 2011).

Situacija u Srbiji je sve složenija počev od poslednje decenije XX veka jer se simultano odvijaju dva tipa tranzicije, za koje se vremenom ispostavilo da ne teku nezavisno: *ekonomska*, koja je tada otpočela, i *demografska*, koja je trajala decenijama pre toga (Manić, Azdejković, 2012:117).

U demografskom smislu, Srbija deli sudbinu razvijenih evropskih zemalja po pitanjima opadanja fertiliteta i porasta procenta starije populacije. Međutim, situacija je na ovom području komplikovanija usled poremećaja toka demografske tranzicije izazvanog ekonomskom migracijama. Srbiji je, kao i drugim evropskim zemljama, neophodno i preko potrebno ulaganje u ljudski kapital (adekvatno i funkcionalno obrazovanje i zaposlenje) da bi se bar delimično kompenzirale negativne konsekvence pada broja stanovnika i povećala produktivnost rada.

Porast broja stanovnika i gustina naseljenosti: Srbija između dva popisa (2002–2011) beleži izrazitu stagnaciju populacije tako da umesto rasta beleži znatan pad sa 7.480.001 na 7.186.862 stanovnika. Smanjenje broja stanovnika za 293.139 hiljada u tom popisnom periodu (indeks 96) označava gubljenje ljudskih resursa veličine jednoga grada (npr. Novi Sad 307.760 u 2011. godini – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2011:23). I pored negativne stope prirodnog priraštaja od -2,1 jedino je u Beogradu zabeležen rast broja stanovnika, što je isključivo posledica pozitivnog migracionog salda u pomenutom periodu.

Stanovništvo Republike Srbije karakteriše niska reproduktivna norma stanovništva, niska stopa nataliteta i mortaliteta, odnosno nizak nivo fertiliteta koji često opada i ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju, što dugoročno stvara izrazitu depopulaciju. U svim delovima zemlje već decenijama je prisutan negativan prirodni priraštaj (Tabela 2).

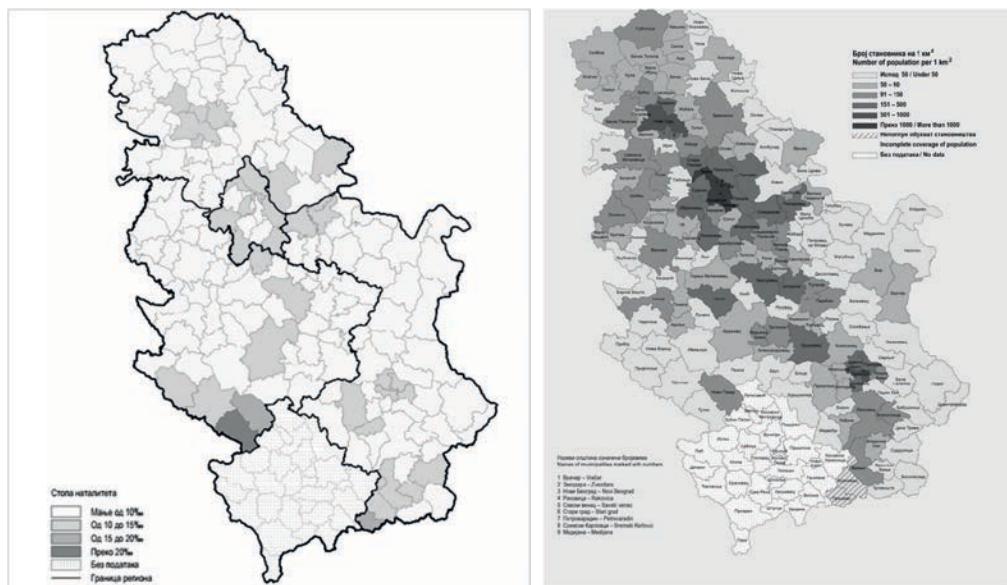
Tabela 2. Prirodne komponente rasta stanovništva Republike Srbije po regionima u periodu između dva popisa (2002–2011)

Region	Stopa nataliteta	Stopa mortaliteta	Stopa prirodnog priraštaja
SRBIJA	9,8	14,1	-4,3
Beogradski region	10,3	12,4	-2,1
Region Vojvodine	9,6	14,6	-5,0
Region Šumadije i zapadne Srbije	9,8	13,8	-4,0
Region južne i istočne Srbije	9,6	15,4	-5,8
Region Kosova i Metohije	-	-	-

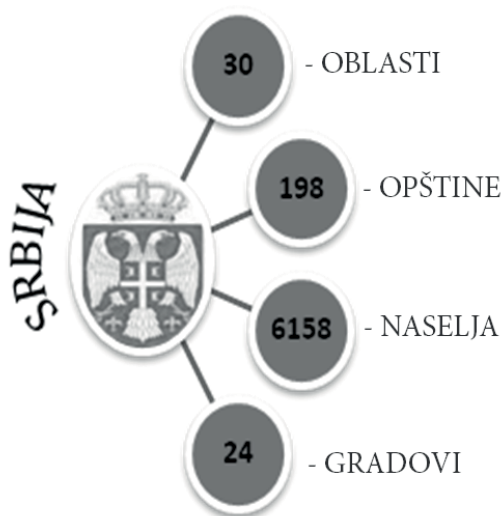
Izvor: Republički zavod za statistiku, 2015. *Populacija Srbije početkom 21. veka*

Od 150 opština u Srbiji, u 129 opština prosečna godišnja stopa nataliteta u međupopisnom periodu 2002–2011. bila je ispod 10 promila, a najniže vrednosti zabeležene su u opštinama Gadžin Han (4,6 promila) i Crna Trava (4,6 promila). Na drugoj strani, najviše vrednosne stope imale su opštine Tutin (21,4 promila), Preševo (19,7), Novi Pazar (18,1) i Sjenica (14,5) (*Slika 13*). Najveće vrednosti prosečne godišnje stope nataliteta u regionu Šumadije i Zapadne Srbije javljaju se u opštinama u kojima je većinsko stanovništvo bošnjačke nacionalnosti, dok se minimalne vrednosti javljaju u opštinama sa većinskim srpskim stanovništvom (*Đurđev, Arsenović, 2015:49*).

Prosečna gustina naseljenosti u Republici Srbiji iznosi 92,6 stanovnika na km² prema popisu iz 2011. godine sa uočljivim trendom smanjenja i sve neravnomernijim regionalnim razmeštajem stanovništva. Najgušću naseljenost u Srbiji imaju teritorije gradova među kojima Beograd ima vodeću ulogu (513 stanovnika/km²), posebno opština Vračar u kojoj je zabeležena gustina naseljenosti od 18.777 stanovnika. Najmanji broj stanovnika na km² zabeležen je u regionu južne i istočne Srbije, gde se nalaz i opština Crna Trava sa samo 5 stanovnika na km² (*Popisni atlas, 2011:12*).

Slika 13. Karta prosečne godišnje stope nataliteta po opštinama 2002–2011. (levo) (izvor: Đurđev, Arsenović, 2015:51) i karta gustine naseljenosti, po opštinama 2011. (desno) (izvor: Popisni atlas, 2011:12)

Slika 14. Broj statističkih teritorijalnih jedinica (oblasti, opštine, naselja, gradovi) u Republici Srbiji¹⁵

15 (izvor: RZS Statistički kalendar Republike Srbije, 2016:12)

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, Srbija je u 2015. godini, imala 30 oblasti, 198 opština i 6.158 naselja, od kojih 24 imaju status gradova (*Statistički kalendar, 2016:12*) (Slika 14). Teritorija na kojoj se obrazuje grad predstavlja prirodnu geografsku celinu, ekonomski povezan prostor koji poseduje izgrađenu komunikaciju među naseljenim mestima sa sedištem grada kao gravitacionim centrom. Grad je teritorijalna jedinica utvrđena Zakonom o teritorijalnoj organizaciji, koja predstavlja ekonomski, administrativni, geografski i kulturni centar šireg područja i ima više od 100.000 stanovnika. Izuzetno, kada postoje posebni ekonomski, geografski ili istorijski razlozi, može se utvrditi da je grad i teritorijalna jedinica koja ima manje od 100.000 stanovnika ukoliko je u skladu sa zakonskim kriterijumima (*Slika 15*).

Slika 15. Mapa 24 urbana naselja sa statusom grada u Srbiji 2016. godine.

U prostorno-funkcionalnoj organizaciji mreže centralnih naselja u Srbiji dominiraju mala gradska naselja. Nesklad između koncentracije stanovništva i funkcija mnogih grupa naselja svedoči o tome da Republika Srbija nema pravilno i ravnomerno razvijen urbani sistem i da tokovi urbanizacije i razmeštaja stanovništva nisu uopšte usmeravani. Osim toga, demografsko prажnjenje i usitnjavanje naselja uslovalo je i prostorno-demografsku i funkcionalnu neravnotežu u mreži naselja.

Funkcionalno urbano područje predstavlja promenljiv prostor koji obuhvata urbano područje grada/naselja i njegovo šire okruženje koje generiše radnu snagu grada na 45-minutnoj distanci od mesta stanovanja. Osim toga, uzimajući u obzir relevantne

indikatore o broju stanovnika, procentu gradskog i poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stepenu urbanosti, dnevne migracije zaposlenog stanovništva u odnosu na ukupan broj lica koje obavlja delatnost, i na osnovu visine bruto domaćeg proizvoda, funkcionalna urbana područja mogu da se klasifikuju kao:

- Urbano područje *međunarodnog značaja* – sa populacijom preko 250.000 stanovnika;
- Urbano područje *državnog značaja* – sa populacijom između 100.000 i 250.000 stanovnika;
- Urbano područje *regionalnog značaja* – sa populacijom između 50.000 i 100.000 stanovnika.

Veliki broj gradskih naselja koja imaju ispod 50.000 stanovnika ukazuje na relativno nizak nivo urbanosti Republike Srbije (oko 55%) i visok udeo dominantno ruralnih opština. U Srbiji je izrazita dominacija Beograda, odnosno beogradskog metropolitena u kome živi više od 25% urbanog stanovništva i postojanje dva grada u kategoriji državnog značaja od 200.000 do 500.000 stanovnika (Novi Sad i Niš).

Tabela 3. Broj stanovnika u centrima urbanih područja u Srbiji

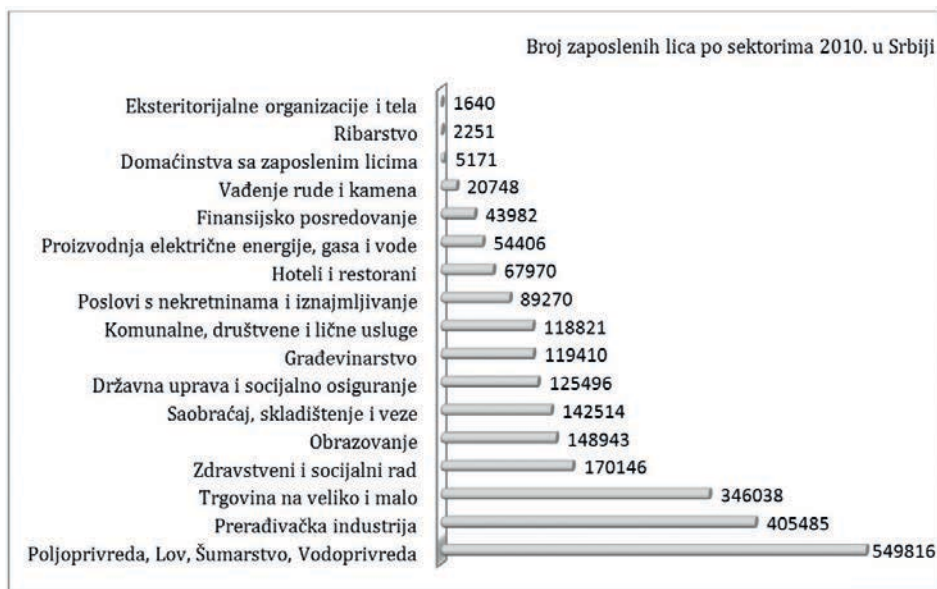
Urbana područja Srbije	Broj stanovnika ≥ 100.000	Urbana područja Srbije	Broj stanovnika
Beograd	1.576.124	Sombor	97.263
Novi Sad	299.294	Valjevo	96.761
Niš	250.518	Vranje	87.228
Kragujevac	175.802	Loznica	86.413
Leskovac	156.252	Novi Pazar	85.996
Subotica	148.401	Sremska Mitrovica	85.902
Zrenjanin	132.051	Užice	83.022
Kruševac	131.368	Požarevac	74.902
Pančevo	127.162	Jagodina	70.894
Šabac	122.893	Kikinda	67.002
Kraljevo	121.707	Zaječar	65.969
Čačak	117.072	Pirot	63.791
Smederevo	109.809	Vršac	54.369

Kategoriji opština i gradova najvišeg stepena urbanizacije, pored beogradske aglomeracije kao najjačeg pola razvoja, pripadaju Grad Novi Sad, Grad Niš i Grad Kragujevac (Tabela 3).

U zavisnosti od veličine grada, centri urbanih područja imaju uticaja na dnevno kretanje stanovništva jer predstavljaju gravitacionu zonu za druga urbana naselja. Tako, na primer, Beograd ima učešće dnevnih migranata iz pojedinih opština i preko 75% (Pančevo, Stara Pazova, Indija itd.), kao i Novi Sad i Niš koji privlače okolno stanovništvo u procentu većem od 50%, Kragujevac sa preko 20%. U mnogim područjima intenzitet delovanja centara je smanjen usled trajnog preseljenja u mesto rada, koje je za posledicu imalo povećanje stanovnika u gradovima i izrazitu depopulaciju i starenje stanovništva u ruralnom zaleđu koje danas slabije migrira.

Ekonomska struktura stanovništva (prema aktivnostima i delatnostima):

Statistički podaci o radnoj snazi u Republici Srbiji pokazuju postepeno povećanje stope aktivnosti sa 59% u 2010. na 61,2% u 2014. godini, uz podatak da se stopa nezaposlenosti smanjila sa 20% na 17,6% (RZZS Baze podataka 2015). Zaposleno stanovništvo je deo aktivnog stanovništva koje učestvuje u procesu stvaranja društvenog proizvoda. Prema kriterijumu aktivnosti, stanovništvo se svrstava u ekonomski aktivno koje obavlja neki posao, traži posao ili je privremeno prekinulo rad zbog godišnjih odmora, bolovanja, štrajkova. Ekonomski neaktivno stanovništvo je deo populacije koja je prema međunarodnim standardima razvrstana na decu mlađu od 15 godina, učenike, studente, penzionere i lica sa drugim ličnim prihodima, domaćice koje obavljaju kućne poslove u svom domaćinstvu kao i lica nesposobna za rad.

Slika 16. Broj zaposlenih lica starosti 15 i više godina po sektorima 2010. u Srbiji

Primarni izvor podataka o aktivnom stanovništvu je popis. Broj aktivnih stanovnika predstavlja razliku između stanovnika koji su radnosposobni i angažovani, i neaktivnih stanovnika. Izračunava se po formuli:

$$P_a = P_{rk} - P_n$$

Primer:

Broj stanovnika koji su radnoaktivni (radni kontingent P_{rk}) (stariji od 15 godina) u Srbiji, 2014. godine, iznosi 6.099.171, dok je broj neaktivnog stanovništva (P_n) 2.941.980. Računajući prema navedenoj formuli, broj aktivnog stanovništva (koje obavlja ili traži posao ili je privremeno prekinuo) iznosi: 3.157.191 (P_a).

Koeficijent iskorišćenja radnog kontingenta računa se po formuli:

$$K'a = \frac{P_a}{P_{rk}} \times 100$$

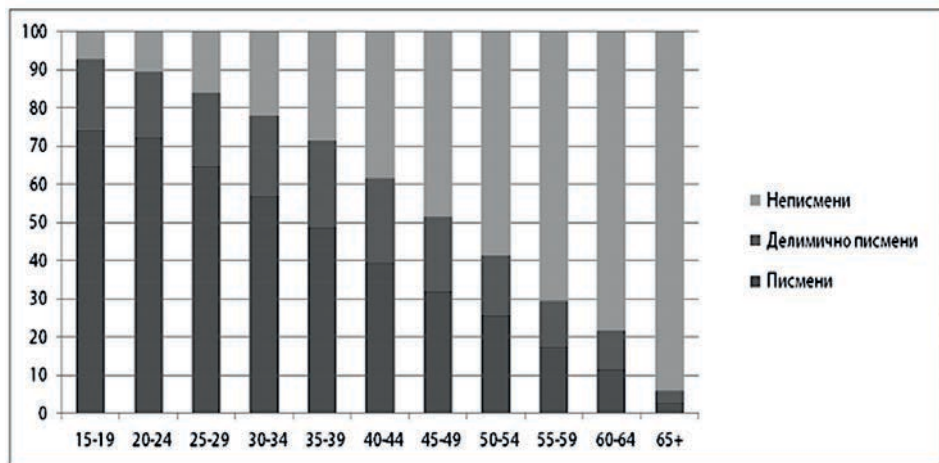
tako da se dobije rezultat prema kome je koeficijent iskorišćenja radnog kontingenta u Srbiji u 2014. godini iznosio 51,7%.

Klasifikacija aktivnih lica prema delatnostima¹⁶ pokazuje strukturu zaposlene radne snage na osnovu koje može da se sagleda ko su nosioci savremenog privrednog razvoja u mnogim područjima. Dominantno obeležje privredne strukture u Srbiji je primarni sektor, potom prerađivačka industrija i trgovina (*Slika 16*). Ovome ide u prilog činjenica da je turizam privredna grana u uslužnoj delatnosti koja može da ostvari povećanje broja zaposlenih i doprinese ukupnom društvenom razvoju zemlje.

Obrazovna struktura stanovništva: Jedno od osnovnih obeležja prostora Srbije je neravnomerno dostignut nivo školske spreme i vrste pismenosti kao što je kompjuterska pismenost i kontinuirano obrazovanje. Tome posebno doprinise podaci o generacijskim i drugim razlikama u obrazovnoj strukturi koji imaju direktan uticaj na populacioni, ekonomski i celokupni društveni razvoj. Tokom proteklih decenija u Srbiji je došlo do podizanja obrazovnog nivoa stanovništva. Kvalitativne promene u obrazovnoj strukturi dovele su do promene brojnosti pojedinih obrazovnih kategorija, pri čemu je smanjeno učešće lica bez osnovnog obrazovanja, dok je učešće lica sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem povećano. Najveći broj stanovnika Srbije je stekao srednje obrazovanje (49,3%), potom slede lica sa osnovnim obrazovanjem (20,8%), višim i visokim obrazovanjem (16,2%) i bez školske spreme (2,7%).

16 Delatnost predstavlja vrstu proizvodnje ili aktivnosti koja se obavlja u preduzeću, radnji, ustanovi, zadruzi, privatnoj radnji (zanatskoj, trgovinskoj, ugostiteljskoj i sl.) u kojoj ekonomski aktivno lice radi.

Prema rezultatima popisa koji su objavljeni u Popisnom atlasu 2011. godine, 34,21% ili svaki treći stanovnik Srbije starosti više od 15 godina, kompjuterski je pismen (Slika 17). Najbrojnije je učešće populacije koja delimično poznaje rad na računaru (51,01%), dok skoro 15% spada u kategoriju kompjuterski nepismenih lica (Popisni atlas, 2014:38). Najveći broj stanovnika koristi internet, blizu 2,5 miliona, dok je najmanje onih koji poznaju rad u tabelama. Među korisnicima interneta su stariji korisnici koji računar isključivo koriste za e-mail komunikaciju, prelistavanje štampe i vesti, dok mlađi koriste društvene mreže među kojima je najpopularniji Facebook.

Slika 17. Kompjuterska pismenost stanovništva prema starosti u Srbiji, *Popis* 2011.

Starost stanovništva: Da bi se uočile regionalne razlike starosti stanovništva, odnosno manjih teritorijalnih jedinica u Srbiji, stanovništvo se svrstava u različite tipove starosne strukture. Starosna struktura stanovništva u Srbiji postaje sve češća tema naučnih istraživanja i rasprava imajući u vidu činjenicu da se mnoga područja, poput centralne Srbije i Vojvodine, nalaze u stadijumu duboke demografske starosti. Najnoviji podaci pokazuju na to da je prosečna starost stanovništva Srbije 42,2 godine i da je procenat starijih iznad 65 godina porastao na 17,4%, posebno u poslednje dve decenije (godine 1991. iznosio je 11,45%, dok je 1948. godine taj procenat bio svega 5,6%)¹⁷.

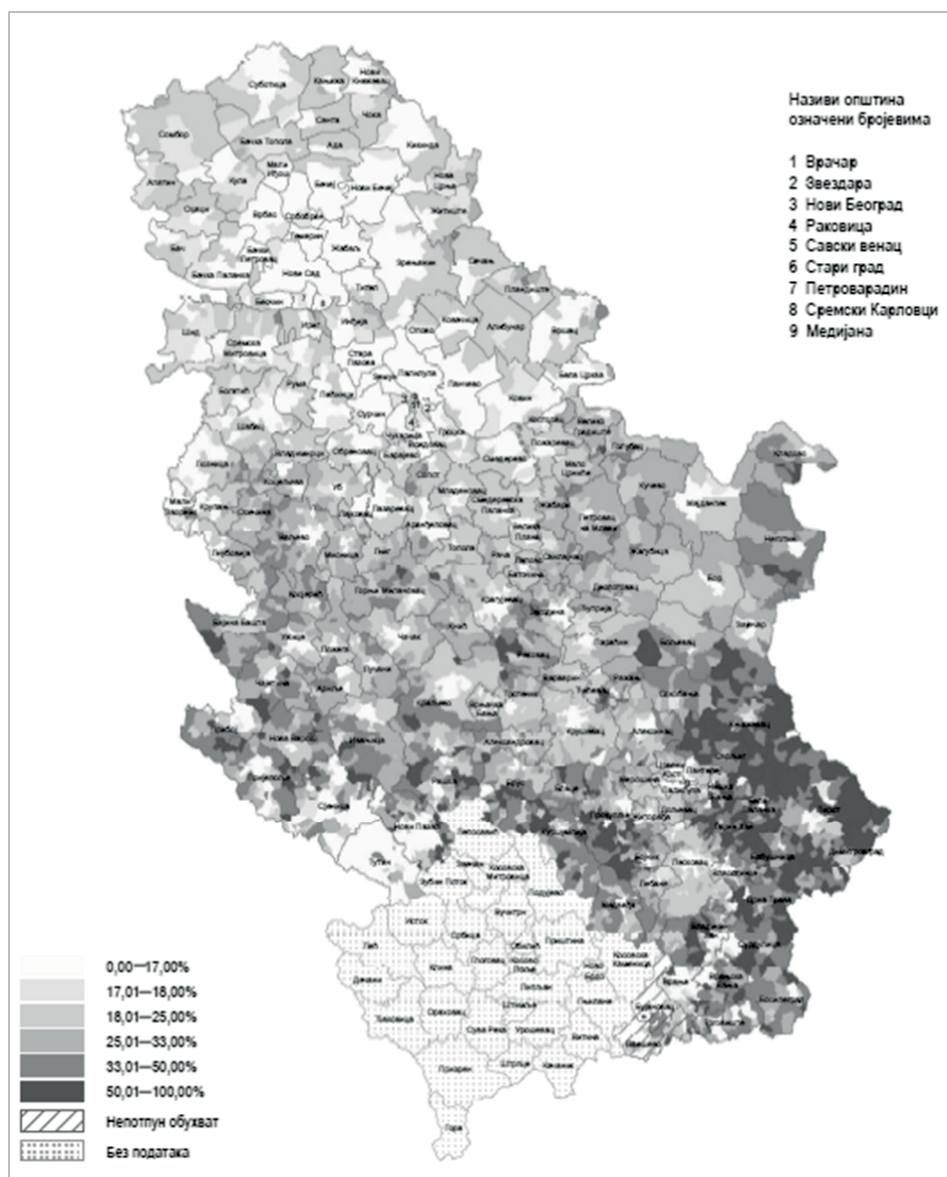
Demografska starost stanovništva određuje se na osnovu vrednosti pet različitih pokazatelja: prosečna starost, procenat stanovništva mlađeg od 20 godina, procenat stanovništva mlađeg od 40 godina, procenat stanovništva starog 60 i više godina i indeks starenja kao odnos starih i mladih (*Penev, 1995*). Na osnovu vrednosti navedenih pokazatelja, sve populacije se prema dostignutoj demografskoj starosti mogu razvrstati u sedam stadijuma (*Tabela 4*).

17 (<http://popis2011.stat.rs/>).

Tabela 4. Stadijumi demografske starosti

<i>Stadijumi demografske starosti</i>	<i>Prosečna starost (godine)</i>
Rana demografska mladost	do 20
Demografska mladost	20-25
Demografska zrelost	25-30
Prag demografske starosti	30-35
Demografska starost	35-40
Duboka demografska starost	40-43
Stadijumi demografske starosti	43+

Tokom poslednjih 60 godina, porast stanovnika Srbije starijih od 65 godina bio je veoma intenzivan (Slika 18). Početkom tog perioda postojala je razlika u demografskom starenju između centralne Srbije, Beograda i Vojvodine. U studiji koja se bavi demografskim profilom starog stanovništva Srbije piše da prema poslednjem popisu iz 2011. godine starenje stanovništva beleži maksimum u tim administrativnim teritorijama. U centralnoj Srbiji starija populacija čini 18,41%, dok je u Beogradu i Vojvodini svaki šesti stanovnik stariji od 65 godina. Međutim, u centralnoj Srbiji, izuzev Beograda, u popisnom međuperiodu smanjio se broj starih, što se objašnjava nepotpunim podacima nekoliko opština na jugu Srbije, zatim zbog redistribucije stanovništva, odnosno povećanja depopulacije, zbog čega je ukupno stanovništvo opalo brže od starog (Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015:30).

Slika 18. Zastupljenost stanovništva starosti 65 i više godina po naseljima u Srbiji
(*Devedžić, Stojilković Gnjatović, 2015:40*).

Upoređujući administrativne celine, stope porasta najstarije populacije u Beogradu su veće od proseka za Srbiju. U njemu se svi demografski procesi odvijaju bržim tempom. Naročito u posleratnom periodu, neposredno posle II svetskog rata, kada je postao najveća urbana aglomeracija sa izrazitom koncentracijom stanovništva bez posebno uređene i striktno regulisane politike naseljavanja, te je stanovništvo različitog životnog doba tu našlo svoje prebivalište. Period poslednje decenije XX veka obeležilo je

intenzivno doseljavanje stanovništva u Beograd, što je predstavljalo posledicu prisilnih migracija iz bivših jugoslovenskih republika. Tada je registrovano 208.000 doseljenih lica u periodu od 1991. do 2002. godine. Prema podacima popisa stanovništva iz 2002. godine, u gradu Beogradu je prvi put registrovan veći broj starih (65 i više godina) u odnosu na broj stanovnika mlađih od 15 godina (247.000 prema 229.000 stanovnika – *Rašević, Penev, 2006:88*).

1.3. PRIRODA

Drugi element prostornog sistema, pored stanovništva, jeste priroda koja ima egzistencijalno i podsticajno dejstvo na brojne čovekove aktivnosti među kojima su turizam i putovanja. Generalno, zemaljski prostor ima dva aspekta. To je ekološki prostor (koji postoji bez čoveka) nastao kao rezultat duge evolucije životinjskog i biljnog sveta, integrisan u fizičko lice zemlje. Drugi aspekt zemaljskog ili geografskog prostora čine ljudi i njihova delatnost. Prirodni prostor, ili samo priroda, objektivna je celina u kojoj postoji skup odnosa i međuzavisnost fizičkih i živih elemenata čija se stabilnost održava samoregulacijom. Naučnici smatraju da je zemlja formirana istovremeno sa drugim planetama Sunčevog sistema, dakle pre oko 4,6 milijarde godina. Zemljina atmosfera je sačinjena od oko 78% azota, 21% kiseonika, sa tragovima vode, argona, ugljen dioksida i drugih gasova. Oko 71% zemljine površine pokriveno je vodom, najvećim delom u okeanima.

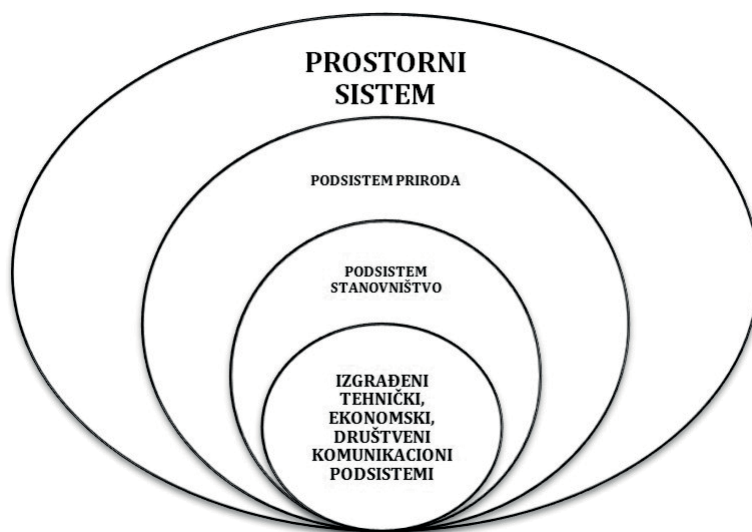
Dakle, prirodni resursi su stvoreni bez aktivnosti i uticaja čoveka na zemlji i obuhvataju: sunčevu svetlost, atmosferu, vodu, reljef, zemljište, vazduh, mineralne resurse, biljni i životinjski svet. Prirodom se smatraju magnetna, gravitaciona, i električna svojstva zemlje. Određene oblasti, kao što su prašume ili specifični biodiverziteti bez ljudi, takođe, egzistiraju kao samostalni ekosistemi.

Da bi obezbedio svoje egzistencijalne potrebe i razvijao ekonomiju, čovek koristi prirodne resurse poput sveže vode, zemljišta za proizvodnju hrane i izgradnju, metala za oruđa, naftu i druge oblike energije. O raspodeli prirodnih resursa na zemlji vode se mnoge debate, što je posebno važno u prostorima veće retkosti i nestašice (osiromašenje i preterana upotreba resursa). Vremenom je izvoz prirodnih resursa postao osnova mnogih ekonomija, posebno bogatijih zemalja.

Prirodni resursi, kao što su sunčeva svetlost i vazduh, rasprostranjeni su svuda i smatraju se neiscrpnim resursima. Međutim, ovakav pristup je ispravan i prihvatljiv samo dotle dok je vazduh „čist”. Taj životni resurs ograničenih količina može da bude iscrpljen ukoliko se njime nekontrolisano i nepravilno upravlja. Prirodni resursi su pritisnuti prekomernom potrošnjom, sve brojnijim stanovništvom i tehnološkim stresom, što se ogleda u degradaciji životne sredine koja neretko dobija trajno obeležje (npr. potrošnja fosilnih goriva).

Sredinom XX veka nastaju ekološki pokreti koji otvaraju pitanja održivog korišćenja i zaštite životne sredine, korišćenja obnovljivih resursa.¹⁸

Priroda kao podsistem prostornog sistema koegzistira sa ostalim podsistemima, kao što su tehnički, infrastrukturni, društveni, ekonomski (*Slika 19*). Ona se transformiše pod uticajem mnogih oblasti ljudskog delovanja koje uzrokuju promene čitavog prostornog sistema.

Slika 19. Prostorni sistem i podsistemi

Čovek koristi, organizuje, uređuje i štiti prostor. Korišćenje, organizacija, uređenje i zaštita prostora čovekove su aktivnosti u cilju zadovoljenja brojnih potreba. Od mnogih svojstava prirode, koji mogu biti i potencijali i ograničenja, zavise vrste čovekovih aktivnosti i tokovi akcija. Na teritoriji jedne države, regiona ili druge administrativne jedinice koriste se svi elementi prirode: zemljište (namenski za poljoprivredu: njive, voćnjaci, vinogradi, livade, pašnjaci i sl., za izgradnju urbanih i ruralnih naselja za stanovanje, za izgradnju objekata granskog razvoja: industrijski, poslovni, energetski, telekomunikacioni i komercijalni objekti, komunalnu infrastrukturu, saobraćajnice, turistička suprastruktura), voda, biljni i životinjski svet, atmosfera.

18 Neobnovljivi resursi su prirodni resursi koji ne mogu ponovo da nastanu, kao što su fosilna goriva u koja spadaju ugalj, nafta i prirodni gas, razne vrste kamena, metali drugi minerali. Obnovljivi resursi su svi prirodni resursi koji se troše sporije nego što se regenerišu: vazduh, voda i biomasa. Oni mogu da postanu neobnovljivi ukoliko se brže troše od ciklusa obnavljanja (npr. biomasa, podzemne vode).

Prirodni resursi, njihova atraktivnost, kvalitet i način valorizacije potencijala su od ključnog značaja za brojne privredne delatnosti, kao i za razvoj turizma i osnova za razvoj turističkih destinacija, specifičnih proizvoda i sadržaja turističke ponude.

Opisujući specifičnosti turističkih destinacija i ključne resurse u njima, Popesku (2011:68) smatra da destinacija koja poseduje kvalitetne i očuvane prirodne resurse ima osnovni preduslov za razvoj turizma. Jedinstvenost i raznolikost prirodnih resursa kao što su planine, reke, jezera, kanjoni, obale, mora i sl. ali i mogućnost njihovog korišćenja za turizam, predstavljaju glavni razlog za izbor i posećenost destinacija.

Za razvoj turizma, priroda ili „prirodna baština” veoma je važan deo nasleđa jednog društva, obuhvatajući seoske predele i prirodnu okolinu, uključujući floru i faunu. Naučno je imenovana kao biodiverzitet. Osim toga, priroda obuhvata i geološke elemente (mineraloške, geomorfološke, paleontološke itd.) nazvane jednim imenom – geodiverzitet. Ove vrste nasleđa predstavljaju veoma važnu komponentu u turističkoj privredi jer njihova atraktivnost sve češće postaje predmet specifičnih interesovanja, kako za turiste iz inostranstva, tako i za domaće turiste i lokalno stanovništvo. Prema klasifikaciji UNWTO, prirodni resursi za razvoj turizma zauzimaju prvo mesto.

1.4. KULTURNO-ISTORIJSKO NASLEĐE (MATERIJALNA I NEMATERIJALNA DOBRA)

Prema definiciji UNESCO materijalna kulturna baština odnosi se na fizička artefakata¹⁹ i održive proizvode društva koji su generacijski prenosivi. To uključuje umetničke kreacije, graditeljsku baštinu kao što su zgrade i spomenici, kao i drugi fizički ili materijalni proizvodi ljudskog stvaralaštva koji imaju kulturni značaj za društvo. Nematerijalnu kulturnu baštinu čine: društvene prakse, predstave, izrazi, znanja, veštine, kao i instrumenti, predmeti, artefakta i kulturni prostori u vezi s tim, koje zajednice, grupe i, u nekim slučajevima, pojedinci prepoznaju kao deo svog kulturnog nasleđa. Primeri nematerijalne baštine su usmene tradicije, scenska umetnost, lokalno znanje i tradicionalne veštine (UNESKO, 2003).

Kulturno-istorijsko nasleđe ili nasleđe fizičkih artefakata i nematerijalnih atributa stvarali su čovek, pojedinac ili društvo u prošlim generacijama, da bi se ono održalo u sadašnjosti i sačuvalo za dobrobit budućih generacija.

19 Artefakt je svaki predmet kojim se čovek koristio, koji je napravio ili prepravio.

Opipljivo, materijalno nasleđe određenih kultura obuhvata objekte i istorijska mesta, spomenike, artefakta, objekte značajne za arheologiju, arhitekturu, nauku i tehnologiju koji se smatraju vrednim za buduće, trajno čuvanje (*Slika 20*).

Slika 20. Grčki hram Parteon (Akropolj), Santa Maria del Fiore (Firenca),
Hram Svetog Save (Beograd)

U poslednjih nekoliko decenija suštinsko značenje termina „kulturno nasleđe” postalo je bogatije, pre svega zahvaljujući instrumentima koje je razvio i postavio UNESCO. Kulturno nasleđe ne predstavljaju samo spomenici i zbirke predmeta, već obuhvata tradiciji životni stil koji je nasleđen od predaka i koji treba da se prenese na potomke. U to se ubraja: jezik, usmena epika, scenske umetnosti, običaji, tradicija, društvena praksa, rituali, svečani događaji, znanja i veštine tradicionalnih zanata, znanja o našem prirodnom okruženju i mestu u univerzumu.

Razumevanje nematerijalne kulturne baštine različitih zajednica pomaže kod interkulturalnog dijaloga i podstiče međusobno poštovanje za druge načine života. Nematerijalno kulturno nasleđe važan je faktor u održavanju kulturne raznolikosti u eri rastuće globalizacije.

Ostvarenja duhovne i umetničke kulture spadaju u kategoriju pokretnih kulturnih dobara sa umetničkim karakteristikama, a odnose se na književna dela i dela likovne, muzičke, filmske i primenjene umetnosti i kao takva čuvaju se u muzejima, galerijama, legatima, arhivama i bibliotekama (*Bjeljac i dr. 2015:54*).

Materijalna i nematerijalna baština zahtevaju različite pristupe očuvanja i zaštite. U tu svrhu je 2003. godine ratifikovana UNESO Konvencija o njenoj zaštiti. Konvencija predviđa međuzavisnost nematerijalnog kulturnog nasleđa, materijalne kulturne i prirodne baštine i njihovu ulogu u kulturnoj raznolikosti i održivom razvoju društva.

Međunarodni savet za spomenike i spomeničke celine (ICOMOS – The International Council on Monuments and Sites)

Da bi se obezbedila što je moguće pravilnija identifikacija, zaštita, očuvanje svetske baštine, UNESCO države članice su 1972. godine usvojile Konvenciju o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine (poznatija kao Konvencije World Heritage). ICOMOS predstavlja visoko respektibilnu nevladinu organizaciju, osnovanu 1965. godine, posle usvajanja međunarodne Povelje u Veneciji. Danas ova organizacija okuplja više od 100 zemalja koje su svojim profesionalnim angažovanjem uključene u aktivnosti zaštite i očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa širom sveta. To je jedina nevladina organizacija ovog profila na globalnom nivou, koja kroz interdisciplinarnu saradnju svojih članova različitih profesija (arhitekata, arheologa, istoričara umetnosti, istoričara, inženjera, postornih planera, restauratora) ostvaruje korist zalaganjem za unapređenje zaštite i očuvanja svih vrsta kulturnog nasleđa, poboljšanje standarda i tehnika, primenu novih metodologija i postupaka. ICOMOS je zvanično priznat kao savetodavno telo UNESCO-a koje aktivno doprinosi radu Komiteta za Svetsku baštinu i učestvuje u implementaciji Konvencije o zaštiti Svetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine. Članovi ICOMOS-a danas predstavljaju uticajnu mrežu stručnjaka koja promoviše principe savremene konzervacije i afirmiše vrednosti nasleđa. Njihova aktivnost u zemljama koje su članice UNESCO-a odvija se preko nacionalnih komiteta, organizacija ICOMOS-a na nacionalnom nivou.

Kulturno-istorijsko nasleđe zbog svoje raznolikosti, funkcionalnosti i geografske rasprostranjenosti predmet je specijalizovanih naučnih istraživanja prema oblastima. Međunarodni naučni komiteti, svako iz svog domena, razmenjuju informacije, znanja, tehnike i politike koje se odnose na zaštitu baštine među članicama ICOMOS-a. Među brojnim naučnim Komitetima koji se bave arhitektonskim i arheološkim nasleđem, istorijskim gradovima i selima, kulturnim rutama nalazi se Komitet za kulturni turizam (Cultural Tourism Committee – ICTC). Misija Komiteta je promocija održivog razvoja i odgovorno upravljanje kulturnim turizmom na mestima kulturnog nasleđa: istorijskih gradova, kulturnih pejzaža, arheoloških nalazišta i puteva kulture, uključujući proglašenu Svetsku baštinu.

ICOMOS-ICTC igra važnu ulogu u pružanju strateških saveta prilikom formulisanja politike na međunarodnom i nacionalnom nivou razvijajući neposrednu saradnju sa važnim akterima u oblasti kulturnog turizma kao što su UNESCO World Heritage Centre i UNWTO. Globalna mreža aktivnosti ICTC-a uključuje istraživanje i publikacije, seminare, radionice o turizmu na destinacijama kulturnog nasleđa širom sveta.

U prvim decenijama XXI veka, turizam kao važna delatnost nacionalne i svetske ekonomije beleži stalni porast i time postaje vitalna komponenta korišćenja i očuvanja kulturnog nasleđa, posebno u razvijenim zemljama.

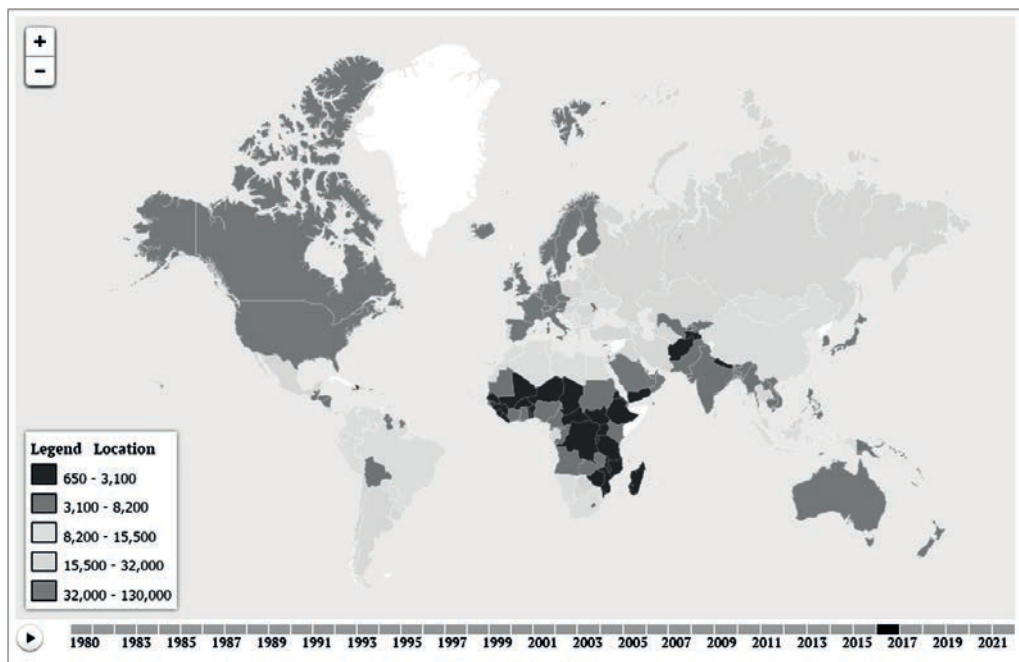
1.5. PRIVREDA

Glavno obeležje savremene privrede u svetu jeste Četvrta industrijska revolucija, koja postepeno doprinosi transformaciji čitavih sistema proizvodnje, distribucije i potrošnje. Ekstremno rastući nivoi tehnoloških inovacija uzrok su pojave novih modela potrošnje, proizvodnje i usluga – uključujući mesto i najjednostavniji način da proizvodi stignu do potrošača. Transformacija mnogih delatnosti stvara značajne ekonomske mogućnosti razvijenih i zemalja u razvoju. Fundamentalno se menjaju način života, rada i odnosa jednih prema drugima. Transformacija čovekovih delatnosti i okruženja razlikuje se od svega što je čovečanstvo do sada iskusilo.

Prva industrijska revolucija je koristila vodu i vodenu paru da mehanički pokrene proizvodnju. Druga je koristila električnu energiju za stvaranje masovne proizvodnje. Treća koristi elektroniku i informacione tehnologije za automatizaciju proizvodnje. Sadašnja, Četvrta industrijska/Digitalna revolucija, nastala sredinom prošlog veka, odlikuje se fuzijom tehnologija koje brišu granice između fizičkih, digitalnih i bioloških sistema. Četvrta revolucija se razvija eksponencijalno, a ne linearnim tempom, sa širinom i dubinom promena takvih razmera da zahteva transformaciju čitavih sistema proizvodnje, menadžmenta i upravljanja. Povezanost milijardi ljudi mobilnim uređajima uz upotrebu kompjuterske procesorske snage, skladišni kapaciteti, kao i pristup znanju su neograničeni. Ove brojne mogućnosti se stalno uvećavaju pod uticajem novih tehnoloških otkrića u oblastima kao što su veštačka inteligencija, robotika, Internet of Things, autonomna vozila, 3-D štampa, nanotehnologije, biotehnologije, nauke o materijalima, skladištenje energije i upotreba kvantnih računara.

Početkom XXI veka tehnologija je promenila suštinu privredne delatnosti stvarajući nove proizvode i usluge koje povećavaju efikasnost i zadovoljstvo ličnim životom. Dugoročno, čovek ima dobitak na strani efikasnosti i produktivnosti. Troškovi transporta i komunikacija se postepeno smanjuju, a logistika i globalni lanac snabdevanja postaju efikasniji. Time se troškovi trgovine smanjuju, otvaraju se nova tržišta i ostvaruje ukupan ekonomski rast.

Svetski obrasci ekonomskog razvoja stalno se menjaju. Neki regioni ekonomski slabe, dok ostali doživljavaju izrazito ekonomsko napredovanje. Ključna reč u privrednom razvoju planete je „globalizacija”. Multinacionalne kompanije posluju u celom svetu, u potrazi za novim tržištima otvarajući nove proizvodne pogone u zemljama sa komparativnim prednostima kao što je jeftina radna snaga. Takve multinacionalne korporacije najčešće postaju pravi divovi. Kompanija kao što je General Motors, na primer, prevazilazi bruto nacionalni dohodak jedne zemlje kao što je Norveška.

Slika 21. Bruto domaći proizvod (BDP) u svetu u dolarima(SAD \$).²⁰

Različitosti piveednog razvoja uočavaju se na mapi na kojoj je prikazana vrednost bruto domaćeg proizvoda (BDP) po glavi stanovnika izraženog u jedinstvenoj valuti (SAD dolar-US \$), gde bogate zemlje ostvaruju 200 puta veće vrednosti (od 650 do 130.000 US \$ – Slika 21). Srbija, kao i najveći broj afričkih zemalja, spada u grupu zemalja koje imaju BDP od 8.200 do 15.500 US \$.

Regionalne razlike u svetskoj privredi i raspodeli bogatstva su širokih razmera. Zemlje sa visokim prihodima koncentrisane su u Evropi, Severnoj Americi i duž zapadne obale Pacifika, dok su zemlje sa niskim dohotkom uglavnom u Africi i delovima Azije. Ekonomski razvijene zemlje imaju ekonomsku i političku moć čineći svetsko jezgro razvoja, dok su nerazvijene zemlje ekonomski i politički zavisne. Između njih se nalaze zemlje u razvoju.

1.6. INFRASTRUKTURA (SAOBRAĆAJNA, TEHNIČKA, KOMUNIKACIONA)

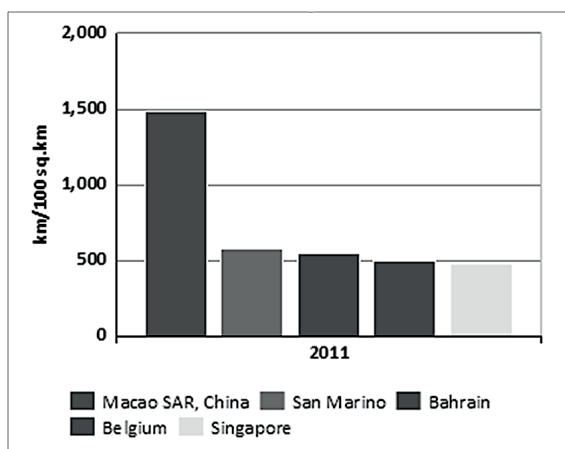
Pojava železnice, automobila i aviona u saobraćaju doprinelo je da se kretanje ljudi iz individualnog pretvori u masovni fenomen. Uvođenje železnice kao prve transportne revolucije doprinelo je razvoju privrede, posebno turizma, porastu životnog standarda,

²⁰ (izvor: Source: World Development Indicators (WDI), <https://knoema.com/atlas/maps/GDP-PPP-based>), February 2015.

te celokupnog saobraćajnog sistema. Povećanje broja prevoznih sredstava i razvoj različitih vrsta motornih vozila predstavljaju početak druge transportne revolucije, što istovremeno može da se kvalifikuje kao druga revolucija u turizmu.

Transport igra važnu ulogu u globalnom ekonomskom rastu. Za njegov razvoj se koristi zemljište, odnosno prostor koji predstavlja materijalni resurs i osnovu za ukupne čovekove aktivnosti među kojima je i turizam. Saobraćajna infrastruktura (putna, železnička, vazdušna, vodena) time postaje ekonomska osnova društva i organizacije korišćenja prostora.

Drumski saobraćaj: razvoj drumskog saobraćaja i njegov intenzitet zavise od gustine mreže koja predstavlja odnos dužine ukupne putne mreže u zemlji na 100 km² teritorije(km/100km²). Putna mreža obuhvata sve vrste puteva u zemlji: autoputeve, magistralne i nacionalne puteve, srednje ili regionalne puteve, kao i druge urbane i ruralne puteve (*Slika 22*). Najgušću putnu mrežu na svetu ima Makao SAR, Kina (1485), zatim San Marino (584), Bahrein, Belgija i Singapur. Gustina putne mreže u Srbiji iznosi 49,5 (km/100 km²).

Slika 22. Pet zemalja sa najgušćom putnom mrežom na svetu (km/100 km²)²¹

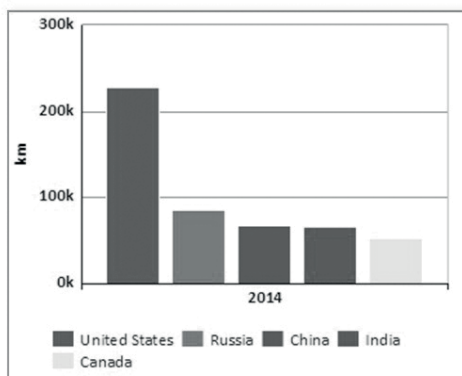
Veličina drumskog transporta koja se meri brojem putnika i obimom prevezene robe drumskim vozilima dostiže milionske razmere. Njihov razvoj i intenzitet zavisi od broja motornih vozila kojima jedna zemlja raspolaze. Zemlje sa najvećim brojem motornih vozila (automobili, autobusi, kamioni itd.) na 1000 stanovnika su Monako (824), Lihtenštajn, USA, Island i Luksemburg. U Srbiji broj motornih vozila na 1000 stanovnika iznosi 265.

21 <https://knoema.com/atlas/topics/Transportation/Road-transport/Road-density>

Železnički saobraćaj: Savremeni železnički transport ima brojne društvene pogodnosti koje se ogledaju u brzini putovanja, smanjenom zagađenju na putevima, smanjenoj emisiji zagađenja vazduha i CO₂, kao i smanjenim gubicima u drumskim nesrećama.

Prevoz putnika železnicom je ekonomičan zbog brzog kretanje velikog broja ljudi, što se posebno odnosi na saobraćaj u prenaseljenim urbanim područjima. To je relativno jeftin način povezivanja prigradskih naselja sa centrom grada.

Drugo bitno obeležje železničkog saobraćaja na većim rastojanjima jeste brzina kretanja putničkih vozova koja prelazi 250-350 km/h. Brzi voz francuskih železnica SNCF TGV²² oborio je mnoge svetske rekorde u brzini. Dana, 3. aprila 2007. godine, nova verzija TGV, nazvana V150, sa većim točkovima od uobičajenog TGV, snagom motora od 25.000 ks, na test programu dostigao brzinu od 574,8 km /h (Slika 23). Maksimalna brzina u mnogim zemljama se povećava, tako da operateri često koriste brzine od 360, 400 i čak 500 km/h za komercijalna putovanja (Taylor, 2007:553).

Slika 1.

Slika 2.

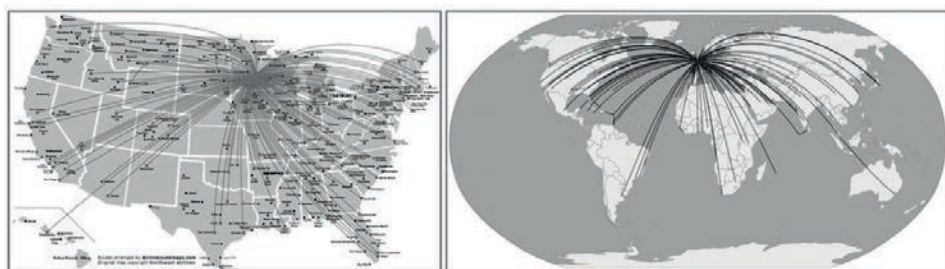
Slika 23. Pet zemalja sa najvećom dužinom železničke mreže u svetu (levo);
Najbrži vozovi na svetu SNCF TGV (desno)

Razvijenost železničkog saobraćaja se najčešće meri brojem prevezenih putnika i brojem kilometara izgrađene železničke mreže. Među prvih pet zemalja u svetu najveći broj kilometara izgrađenih železničkih pruga 2011. godine imale su SAD (228.218 km), zatim Rusija, Kina, Indija, i Kanada. Ukupna dužina pruga koja je izgrađena za razvoj železničkog transporta putnika i robe u Srbiji iznosi 3.809 km.

22 SNCF (Société nationale des chemins de fer français; "National society of French railways" or "French National Railway Company") je francuska nacionalna državna železnička kompanija koja upravlja železničkim saobraćajem u Republici Francuskoj i Kneževini Monako. Kompanija se bavi poslovima koji uključuju rad železničkih usluga za putnike i robu, kao i održavanje i signalizaciju železničke infrastrukture. SNCF zapošljava više od 180.000 ljudi u 120 zemalja širom sveta; TGV (French: Train à Grande Vitesse, "high-speed train") – francuski brzi vozovi.

Avionski saobraćaj: Vazdušni saobraćaj poslednjih nekoliko decenija ima veći rast od većine drugih industrija u svetu. Potražnja za vazdušnim saobraćajem povezana je sa lokalnim, regionalnim i nacionalnim ekonomskim razvojem u kome on ima vodeću ulogu (*Slika 24*). Civilna avijacija uključuje vazdušni saobraćaj, odnosno komercijalni prevoz avionom (ljudi i robe), nekomercijalne letove (privatna letenja), komercijalne netransportne letove (zapašivanje useva iz vazduha), infrastrukturu (aerodromi i objekti za kontrolu letenja i vazdušnu navigaciju) i proizvodnju (avioni, motori i avionska oprema).

Međunarodna organizacija za civilnu aviaciju, International Civil Aviation Organization (ICAO) nastala je 1944. godine sa ciljem da promoviše bezbedan i uredan razvoj civilnog vazduhoplovstva u svetu. Ova specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija postavlja međunarodne standarde i propise neophodne za bezbednost, sigurnost, efikasnosti redovnost avio-saobraćaja i služi kao forum za saradnju u svim oblastima civilnog vazduhoplovstva među 187 država članica.

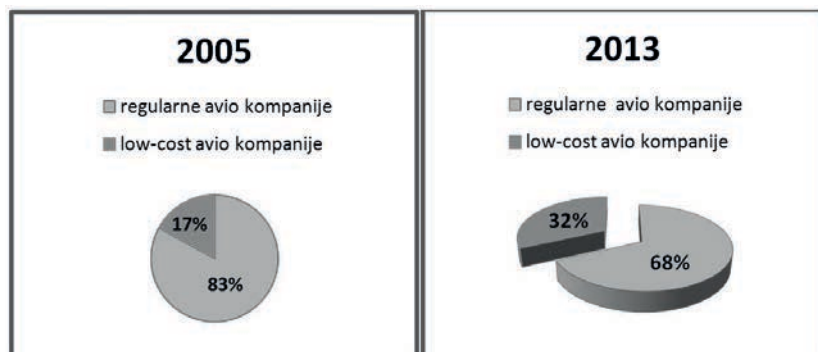

Slika 24. Mapa gustine avio saobraćaja u SAD i Evropi

Upotreba avio-saobraćaja u poslednjih nekoliko decenija ima eksponencijalni rast. Tako je 2000. godine, u domaćem i međunarodnom avio-saobraćaju bio 1,7 milijardi od čega je najveći broj putnika bio u SAD i Japanu, da bi taj broj 2015. godine dostigao 3,4 milijarde putnika u svetu, najviše u SAD i Kini.

Na međunarodnom transportnom tržištu sve značajniju ulogu imaju low-cost kompanije. Prve avio-kompanije sa minimalnim cenama usluga (low-cost) pojavile su se u SAD sredinom XX veka (70-ih godina), sa ciljem unapređenja servisa u dotadašnjem tradicionalnom avio prevozu, da bi taj concept dobio svoj znatan udeo u poslovanju američkih, a zatim i evropskih avio-kompanija. Liberalizacija evropskog tržišta i rad low-cost kompanija započela je najpre u nemačkoj avio kompaniji Lufthansa, da bi se kasnije tome pristupilo i u drugim zemljama. Broj low-cost kompanija u svetu danas je dostigao skoro 50, sa tendencijom daljeg rasta (*Slika 25*). Low-cost kompanije nude česte i direktne letove, jeftine karte (oko 40% od regularnih cena avio-karata). Tom kupovinom se dobija samo mesto u avionu. Zbog velikog interesovanja, rezervisanje karata trebalo bi da se obavi najmanje mesec dana pre putovanja.

Prednost korišćenja usluga low-cost kompanija u turizmu, osim jeftinih karata, ogleda se u direktnim i čestim letovima, uštedi vremena, jeftinijim avio-taksama, internet rezervacijama i dr. Međutim, ovaj vid transporta istovremeno stvara dodatne troškove lokalnog prevoza prilikom dolaska na željenu destinaciju jer se za sletanje aviona uglavnom koriste sekundarni i regionalni aerodromi i aerodromske piste koji su udaljeni od glavnih aerodroma i naselja i najčešće nisu direktno povezani sa centralnim zonama.

Slika 25. Povećanje udela low-cost kompanija u avionskom prevozu u Evropi²³

Najveća low-cost kompanija na svetu je američka kompanija Southwest Airlines, sa 716 boing aviona, koja je za vreme letnjih odmora, u julu 2016. godine, ostvarila 3900 polazaka dnevno. Ova avio-kompanija godišnje preveze i do 120 miliona putnika.

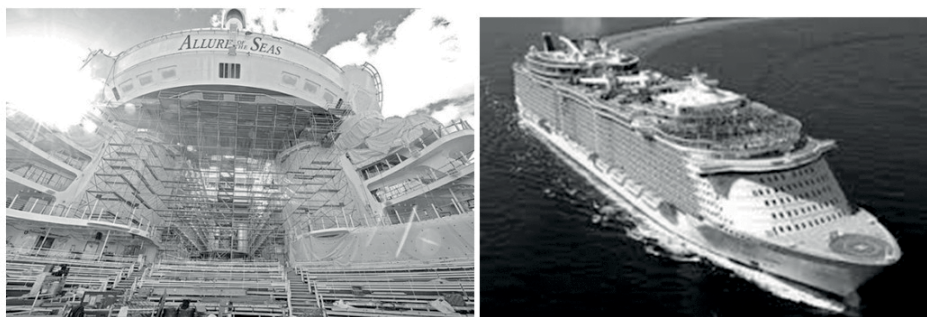
Među najpoznatije low-cost kompanije u Evropi spada irska kompanija *Ryanair* osnovana 1984. godine koja danas raspolaže sa preko 300 aviona i oko 1800 letova dnevno spajajući preko 200 destinacija u 33 zemlje, prevozeći 90 miliona putnika godišnje. Osim Rayanair low-cost avio kompanije koje danas veoma uspešno posluju su: Easy Jet i Jet2.com (Velika Britanija), Eurowings i Germanwings (Nemačka), Iberia Expres i Vueling (Španija), Wizz Air (Mađarska), Niki (Austrija) itd.

Vodeni saobraćaj: Putovanje okeanima, morima i rekama poznatija su pod imenom krstarenja brodom i taj vid putovanja ima značano mesto u savremenom turizmu. U svetu i posebno u Severnoj Americi prisutan je rastući trend krstarenja brodom koji turistima pruža priliku da udoban odmor istovremeno provedu u nekoliko zemalja. Međutim, ovaj vid transporta spada u najskuplji, imajući u vidu cenu izgradnje brodova, veliki broj zaposlenih na brodu, sadržaje i usluge koji su putnicima na raspolaganju tokom putovanja. Veliki brodovi, kruzери za preokookeansku plovību, predstavljaju ploveće hotele i odmarališta na vodi.

Najveći kruzer na svetu kompanije *Royal Caribbean International* je *Allure of the Seas* (što znači „privlačnost mora”) ubraja se u najveće kruzere na svetu, sa brojem mesta do

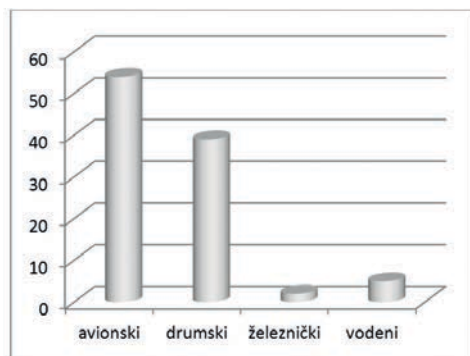
23 <http://www.airlineprofler.eu/2015/10/international-low-cost-airline-market-research/>

6.200 putnika, dužine 362 m, disko klubom na dva nivoa, 3D bioskopom, sportskim terenima, trgovinskim radnjama itd. Cena izgradnje broda u finskom brodogradilištu iznosila je 1,2 milijarde dolara (Jovanović, 2015:190) (Slika 26).

Slika 26. Najveći kruzer na svetu: *Allure of the Seas* u vlasništvu kompanije *Royal Caribbean International*

Prema podacima Svetske turističke organizacije, u strukturi turističkog transporta najveći procenat ima avio-saobraćaj (54%), zatim drumski (39%), vođeni (5%) i železnica (2%) (UNWTO, 2015) (Slika 27)

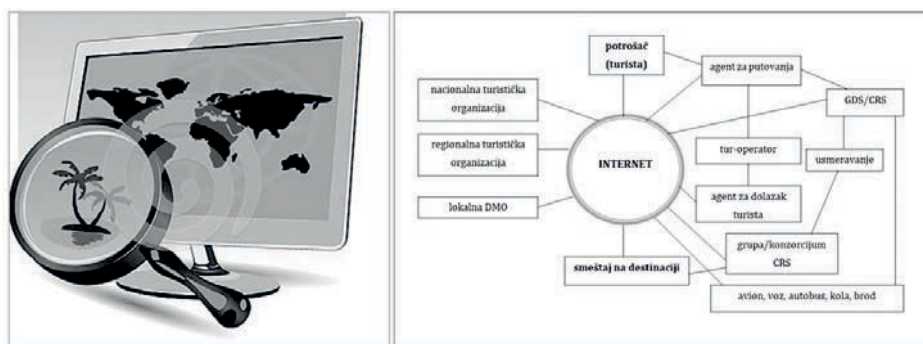
Slika 27. Zastupljenost pojedinih vidova transporta u turizmu (%) (UNWTO, 2014)

Tehnička i informaciono-komunikaciona infrastruktura u turizmu: Tehnički i komunikacioni servisi postali su glavna podrška u realizaciji turističkih aktivnosti koji svojom efikasnošću deluju na povećanje broja internacionalnih i interkontinentalnih turističkih putovanja. U tu svrhu se grade i opremaju aerodromi, luke, železničke i autobuske stanice, pruge i putevi, bezbedni izvori energije (svih vrsta), banke, komunikacioni sistemi, mreže.

Turizam ima direktan i srazmeran uticaj na rast nacionalne i svetske ekonomije u onoj meri u kojoj je iskorišćena raspoloživa transportna mreža, potrošena energija i

upotrebljeni komunikacioni sistemi. Kvalitet komunikacionih sistema, posebno interneta, društvenih mreža, globalnih rezervacionih i distributivnih sistema (GDS), utiče na planiranje putovanja i deluje podsticajno na turističku tražnju. Na drugoj strani, turistička ponuda pomenute sisteme koristi za promociju i brendiranje svojih turističkih proizvoda čineći ih dostupnim i vidljivim svakom potencijalnom putniku u svim delovima sveta.

Zemlje razvijenog turizma raspolažu savremenim informaciono-komunikacionim sistemima koji povezuju pružaoce turističkih usluga sa turističkom tražnjom. Internet i atomatizovani rezervacioni sistemi smeštaja, prevoza, drugih usluga doprinose efikasnom poslovanju na globalnom nivou (Slika 28). Brzina i dostupnost turističkim informacijama promenili su tržišne tokove, geografski i strukturno.

Slika 28. Uloga interneta u lancu poslovanja turističkih subjekata

Informaciono-komunikacione tehnologije i internet doprineli su povećanju direktne prodaje turističkih proizvoda i pronalaženju novih kupaca. U istu svrhu kreirani su internet portali specijalizovani za prodaju turističkih proizvoda, dok kanali distribucije tradicionalno koriste turoperatora ili turističke agencije za prodaju i kupovinu preko interneta. Uviđajući prednosti korišćenja IKT, turistička ponuda se suočava sa savremenim zahtevima turističke tražnje i bržim načinima prodaje turističkih proizvoda koji se stvaraju u malim tržišnim nišama kao specifični vidovi turizma. Takođe, primena informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) doprinela je razvoju efikasnog upravljanja odnosima sa kupcima (Customer Relationship Management – CRM), čime je omogućena međusobna komunikacija koja može da doprinese promenama kvaliteta turističkih proizvoda i usluga i kompletnom ispunjenju zahteva i očekivanja kupaca.

Ponašanje savremenog turista se menja, pri čemu opšti trend ukazuje na to da on traži bolju uslugu, detalje ponude, mogućnost da prati realizaciju aranžmana, da poveća stepen mobilnosti, da bude manje lojalan, traži kvalitetnu uslugu za uloženi novac, nastoji da ima više kraćih odmora, odluku o putovanju donosi u poslednjem trenutku, smanjuje vreme između rezervacije i korišćenja usluga. U savladavanju navedenih i mnogih drugih zahteva koje ispoljava savremeni turista, tehnička i informaciono-komunikaciona infrastruktura ima primarnu ulogu.

2. KORIŠĆENJE I ORGANIZACIJA PROSTORA U TURIZMU

Način korišćenja zemljišta i organizacija prostora su posledica čovekovih potreba i određenih funkcija koje doprinose kvalitetu življenja i životne sredine. Bez obzira na veličinu prostora (teritorija države, regiona, lokalne zajednice), njegova organizacija i korišćenje su predmet izučavanja savremene naučne discipline pod nazivom prostorno planiranje. U najširem smislu, korišćenje ili namena prostora je opšta i posebna (*Maksin, 2012:52-53*).

Opšta namena prostora obuhvata:

- obradive/poljoprivredne površine (njive, livade, vinograde, voćnjake, vrtove);
- pašnjake i vlažna zemljišta (trstici, bare, ribnjaci);
- šumske površine;
- vodene površine (reke, kanali, akumulaciona/veštačka i prirodna jezera);
- ostale površine (izgrađena naselja, infrastrukturni objekt, industrijski, energetske, komercijalni) i ostale površine (rudarske, degradirane, neplodne, močvarne).

Posebna namena prostora pripada stalnoj kategoriji čija je funkcija, pre svega, zadovoljenje svakodnevnih potreba. Tu spadaju:

- objekti za stanovanje (opremljeni komunalno i funkcionalno);
- obrazovne, zdravstvene, kulturne institucije;
- saobraćajna mreža (povezanost – lokalna, regionalna, daleka);
- infrastruktura (vodovodna, kanalizaciona, elektroenergetska, telekomunikaciona mreža);
- zelene površine/parkovi i rekreativni prostori.

Turistička destinacija spada u kategoriju prostora posebne namene jer znači: *definisan i organizovan fizičko/geografski prostor koji je namenjen za realizaciju turističkih aktivnosti*.

Lokalna destinacija je fizički prostor u kome posetilac provede najmanje jedno noćenje. On koristi turističke prizvode kao što su sportski servisi, atrakcije i drugi turistički resursi tokom dana do vremena za povratak. Destinacija ima definisane fizičke i administrativne granice (prostor), upravljanje, izgled i tržišnu konkurentnost, zatim lokalno stanovništvo, različite interesne grupe, uključujući zajednice domaćina (definicija Svetske turističke organizacije – UNWTO)

Organizacija prostora na destinacijama je takva da se najčešće izdvaja prostor u kome je visoka koncentracija smeštajnih kapaciteta, atrakcija i drugih turističkih usluga koji se u savremenoj literaturi naziva centralni turistički distrikt (CTD). Zahvaljujući takvoj koncentraciji resursa (materijalnih i ljudskih) i atrakcija, turisti se lako snalaze u destinaciji (*Burtenshaw & all, 1991*).

Sekundarne turističke atrakcije nemaju tako veliku privlačnu moć zbog čega turisti prilikom obilaska destinacije prave liste prioriteta i biraju šta će da obiđu, shodno željenom iskustvu koje žele da ostvare na destinaciji. Faktori koji na toj listi opredeljuju atrakcije su, pored same ocene atraktivnosti, još i udaljenost i pristupačnost atrakcije (koliko je vremena potrebno za obilazak), kolika je cena obilaska itd. U zavisnosti od svrhe putovanja (odmor, upoznavanje sa kulturnim i prirodnim nasleđem, događaji), turisti se opredeljuju za atrakcije koje će na destinaciji da obiđu.

Organizacija i korišćenje prostora u gradovima i glavne turističke aktivnosti odvijaju se u centralnim delovima i pešačkoj zoni sa najvećom koncentracijom usluga. Mnogi autori, među kojima je Getz (1993) smatraju da se takvi delovi urbanih prostora nazivaju *turistički poslovni distrikt* (Tourism Business District – TBD). Koncentracija atrakcija, centralnih biznis funkcija i servisa za koje su zainteresovani turisti u centralnim gradskim, odnosno urbanim prostorima je najveća (Slika 29):

Slika 29. Centralna organizacija i turističke funkcije urbanog prostora

- Glavne atrakcije (prirodne atrakcije, zaštićeno nasleđe, kulturne atrakcije, događaji, kupovina, konferencije, sastanci);
- Centralne biznis funkcije (kancelarije, poslovni prostor, trgovine, vladine institucije, poslovni sastanci) i
- Servisi (transport i prilazi centru, smeštaj, ugostiteljstvo, informativni punktovi).

U starim gradovima Evrope centralne turističke i biznis zone se poklapaju. Njihov stepen razvoja otkriva kompletnu prirodu urbanog turizma i njegov značaj sistemski utiče na koncept i metode boljeg planiranja ukupnog razvoja urbanih područja.

Korišćenje i organizacija urbanog prostora je zbog svojih funkcija najsloženiji prostorni sistem koji ima opštu i posebnu namenu obuhvatajući izgrađena naselja, objekte za stanovanje, infrastrukturu (vodovodnu, kanalizacionu, energetska, telekomunikacionu), industrijske i poslovne objekte, ustanove kulture, zdravstvene i obrazovne ustanove, trgovine, vladine ustanove, saobraćajne servise, smeštaj i ugostiteljstvo i dr.

Multifunkcionalni kontekst gradova omogućio je da se u njima razvijaju specifični vidovi turizma, posebno poslovni, kulturni i city break kao najbolji vidovi turizma svih sezona.

Trend rasta gradskog turizma u svetu utiče na razvoj gradova kao turističkih destinacija. Gradovi turistima nude raznovrsne sadržaje i kombinaciju aktivnosti tako da posetioци mogu da učestvuju u kulturnim programima, konferencijama, poslovnim sastancima, da obave kupovinu, posetu muzejima i galerijama, restoranima, klubovima, prijateljima i rođacima i dr.

Specifičnosti i funkcionalni potencijali urbanih/gradskih prostora značajnih za turizam usloviли su definisanje posebnih tipova gradskih turističkih destinacija, na primer:

Globalni gradovi (Njujork, London) – sa kosmopolitskim obeležjima i funkcijama koje prelaze nacionalne granice, velikim poslovnim centrima, sedištimа transnacionalnih kompanija, međunarodnih finansijskih institucija svrstavaju se u globalne gradove;

Kulturne prestonice (Beč, Prag, Budimpešta) – glavni gradovi i gradovi prestonice kulture sa bogatom kulturnom baštinom, spomeničkim nasleđem, umetničkim atrakcijama. Evropske prestonice kulture, program koji je idejno 1983. godine promovisala Melina Mercuri, grčki ministar kulture, započeo je u Atini prvim prestonicom, da bi taj status naredne godine bio dodeljen drugim gradovima, poput Firence, Amsterdama, Berlina, Pariza itd;

- *Umetnički gradovi* (Firenca, Madrid) – sa visokom koncentracijom galerija, muzeja, umetničkih sadržaja;
- *Gradovi sa kulturno-istorijskim nasleđem/zaštićenom baštinom* (Venecija, Oxford, Graz, Krakov) – sa istorijskim jezgrom koji posećuje ogroman broj turista i dnevnih posetilaca.

Grad u laguni: Venecija glavni je grad regije Veneto, čija istorija počinje u Laguni Venecija 400. godine nove ere. Prostire se na 117 ostrva, povezanih sa 409 mostova. Tadašnji stanovnici Akvileje progonjeni od Huna, pobjegli su na neka od tih močvarnih ostrva formirajući vojvodstvo na čelu sa duždem 697. godine, stvorivši trgovačku metropolu (Slika 30).

Slika 30. Grad u laguni. Pogled na Veneciju sa visine od 705 km, snimljen sa satelita TERRA, godine 2001.

Venecija je u 15. veku bila gusto naseljena, sa oko 200.000 stanovnika, i bila središte svetske trgovine i najveći lučki grad na svetu. To je doba izgradnje raskošnih palata opremljenih najvrednijim umetničkim delima – gotška Duždeva palata, Bazilika i Trg Svetog Marka, Ca' d'Oro palata, Santa Maria della Saluteitd (Slika 31).

Slika 31. Palata Ca' d'Oro, Duždeva palata i Panorama Trga Sv. Marka sa starim gradom u pozadini²⁴

24 <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=661409>

Grad slavne umetnosti i arhitekture, **Venecija**, često nazivana živi muzej, među najvažnijim je turističkim destinacijama u svetu. Turizam je glavni sektor venecijanskog industrije još od 18. veka, kada je bio centar najpoznatije turističke rute Grand Tour. U 19. veku, Venecija je postala stecište „bogatih i slavnih”. Od tada do danas, ona je grad u kome se održavaju međunarodne konferencije i festivali, prestižni Venecijanski bijenale i filmski festival, pozorišne, kulturne, filmske, umetničke, muzičke produkcije. Danas ukupan broj stanovnika Venecije iznosi oko 270.000 hiljada, sa tendencijom stalnog smanjenja broja stalno nastanjenog stanovništva posebno u istorijskom jezgru Lido i Pellestrina. Jedan od razloga raseljavanja domaćeg stanovništva je veliki pritisak turista budući da procene pokazuju da ove delove grada poseti oko 50.000 turista dnevno i da se taj broj ne smanjuje.

Gradski centar – svetska kulturna baština: UNESCO je 1999. godine stari gradski centar u Gracu, na levoj obali reke Mure, u Austriji, proglasio delom svetske kulturne baštine. Najatraktivniji je glavni trg, bogate arhitekture (Hauptplatz), sa umetnički vrednom statuom nadvojvode Johana Herzoga²⁵ u sredini, gradskom kućom (Rathaus), koja je podignuta 1893. godine, sa svojim atraktivnim arkadama i dekorisanim fasadama, Franjevačkom crkvom (Franziskanerkirche), poznatom po svojoj zapadnoj kuli iz 1643. godine, sa crkvom Svetog Antuna, Gradskim muzejem (Stadtmuseum Graz), Theriak muzejom, posvećenim staroj farmaceutskoj praksi, Robert Stolz Muzejem, Herrengasse pešačkom zonom sa brojnim starim zdanjima, uključujući Painted House (Gemaltes Haus) sa freskama iz 1742. (Slika 32).

Slika 32. Glavni trg u Grazu deo svetske kulturne baštine pod zaštitom UNESCO

25 Nadvojvoda Austrije Johan Herzog (Erzherzog Johann Baptist Josef Fabian Sebastian) rođen 20. januara 1782. u Firenci; umro 1859. u Gracu) iz porodice Habsburg, austrijski feldmaršal. U Štajerskom vojvodstvu koje se često naziva zelenim srcem Austrije (Grüne Herz Österreichs) bio je modernizator industrije, poljoprivrede, železnice, kulturne i obrazovanja.

2.2. RURALNI PROSTORNI SISTEMI

Organizacija i korišćenje sistema (prirodnih i društvenih) koji postoje u realnom geografskom prostoru menjaju se tokom vremena. Prostorna organizacija i prostorna distribucija fizičke i društvene infrastructure na jednoj strani i proizvodnje na drugoj, uz prisustvo ili odsustvo međusobnih odnosa između urbanih centara i seoskog zaleđa, imaju odlučujući uticaj na ekonomski i sveukupni društveni razvoj. U većini zemalja u razvoju i nerazvijenim zemljama dobro artikulirani sistemi naselja i njihova organizacija još uvek nisu dostigli visok stepen komunikacije i integracije između gradskih i seoskih sredina.

Savremena realizacija razvojnih politika na nacionalnom i međunarodnom nivou oslanja se na različite aspekte razvoja prostornog planiranja, uz pokušaj preuzimanja dobrih iskustava iz razvijenih zemalja. Osim toga, neretko, nacionalno prostorno planiranje je opterećeno različitim interesima između zagovornika strategije centralizacije i pobornika politike decentralizacije. To je doprinelo stvaranju novih rešenja kako bi se zapadnom konceptu koji se bavi odnosima centar-periferija dodale *alternativne strategije* regionalnog razvoja. Drugi cilj je ublažavanje ruralnog siromaštva, postizanje ravnoteže i teritorijalne integracije prirodnih i ljudskih resursa u okviru većih nacionalnih i međunarodnih ekonomija. Poljoprivredne, odnosno obradive površine, šume, livade i pašnjaci ustupaju mesto urbanim površinama prelazeći u kategoriju neobnovljivih resursa. Sve veći broj stanovnika na planeti i veoma brzi proces urbanizacije nameću neophodnost uvođenja kontrole u pristupu i načinu korišćenja zemljišta, u njegovoj zaštiti i rezervisanju za brojne delatnosti.

Ruralna područja su izložena promenama. Uticaj globalnih tržišta, komunikacija i telekomunikacija doprineo je stvaranju novih tržišnih uslova i orijentacije ka tradicionalnim proizvodima i stalnoj kontroli načina korišćenja zemljišta i razvoj resursa. Iako su ruralna područja zahvaćena procesom depopulacije, mnoga od njih doživljavaju priliv ljudi bilo da se nastanjuju kao penzioneri, još uvek radnosposobni ili kao posetioci u potrazi za mirnim odmorom u zdravoj sredini i prijatnom seoskom ambijentu. Interesovanje savremenog turista za boravkom u ruralnim područjima raste i njihova zainteresovanost za ekoturizam, hodanje, penjanje ili vožnju, avanturu, lov, ribolov, obrazovanje, umetnost i etnonasleđe.

Prema Programu ruralnog razvoja koji je sačinila Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj OECD²⁶ (Organisation for Economic Co-operation and Development), ustanovljena su tri tipa ruralnih regiona:

- periferni ili udaljeni regioni,
- središnji, u kojima se nalazi veći procenat ruralnog područja i
- ekonomski integrisani regioni često blizu velikih urbanih sredina.

26 OECD (eng. *Organisation for Economic Co-operation and Development*), Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj, osnovana sa ciljem: da se podstiče što veći privredni rast.

Periferne regione karakterišu retka naseljenost, visoki troškovi ekstenzivne proizvodnje, slaba ekonomska razvijenost. Dok su središni regioni između dva ekstrema, ekonomski integrisani sa željom da razvijaju velike farme, raznovrsnu ekonomiju, dobre usluge i time ostvare materijalni prosperitet. Ova klasifikacija ruralnih prostora zasnovana je na konceptu kontinuma jer između sva tri regiona nema oštrog razgraničenja već se oni postepeno prožimaju.

Koncept kontinuma se ne odnosi samo na različitost pejzaža, životnih stilova i demografskog nasleđa, već na promene mnogih elemenata ruralnog sistema. Na primer, naselja se vremenom menjaju sa tendencijom pomeranja ka urbanom polu da bi se povremeno promene pojavljivale i u obrnutom smeru. Takođe, ruralna naselja mogu da ostanu locirana na istom mestu a da funkcionalno postanu urbana, pretvorena u etno-sela ili prostor u kome urbanizovano stanovništvo živi specifičnim načinom života.

Piter Keler je u Izveštaju za Komitet OECD za turizam 1990. godine napisao: „nema iluzije, selo je kreativna protivteža hiper civilizovanom urbanom centru ... poljoprivrednici u brdskim predelima se moraju očuvati na zemljištu... visoko razvijene ekonomije treba da budu u stanju da priušte luksuz očuvanja tipično seoskih oblasti”. Uz to, Piter Keler, kao ekspert za turističku privredu, prepoznaje posebnu vrednost ruralnih oblasti za razvoj specifičnih vidova turizma.

Analizom glavnih osobina urbanog i ruralnog prostora došlo se do očiglednog kontrasta koji se ispoljava u veličini, organizaciji, funkcijama, načinu života i tipovima turizma i koji se u tim veoma različitim prostorima razvijaju (*Tabela 5*).

Tabela 5. Kontrasti u urbanom i ruralnom turističkom prostoru

<i>Urbani turizam</i>	<i>Ruralni turizam</i>
• malo otvorenog prostora	• mnogo otvorenog prostora
• naselja preko 10.000 stanovnika	• naselja ispod 10.000 stanovnika
• gusto naseljen prostor	• retko naseljen prostor
• izgrađeno okruženje	• prirodno okruženje
• mnoge aktivnosti u zatvorenom	• mnoge aktivnosti na otvorenom
• infrastruktura intenzivna	• infrastruktura slaba
• jako okruženje maloprodaje	• jaka individualna aktivnost
• velike institucije sistema	• mali sistemi
• nacionalne/internacionalne privatne firme	• lokalni privatni biznis
• većina zaposlenih je sa punim radnim vremenom u turizmu	• većina zaposlenih je <i>part-time</i> u turizmu
• nema poljoprivrede i šumarstva	• učešće poljoprivrede i šumarstvo
• samo podržavanje turizma	• turizam podržava druge interese
• radna snaga živi daleko od radnog mesta	• radna snaga živi blizu radnog mesta
• retko pod uticajem sezonskih faktora	• često pod uticajem sezonskih faktora
• mnogo turista/gostiju	• malo turista/gostiju
• anoniman odnos sa gostima	• lični odnosi sa gostima
• profesionalni menadžment	• amatersko upravljanje
• kosmopolitska atmosfera	• lokalna atmosfera
• mnoge moderne građevine	• stariji objekti
• etika razvoja/rasta	• etika konzervacije/ograničenja
• opšte obraćanje/komunikacija	• specifično obraćanje/komunikacija
• široke marketinške operacije	• marketing niša

2.3. ORGANIZACIJA PROSTORA U TURIZMU

Organizacija i upravljanje prostorom u turizmu imaju izuzetno važnu ulogu u određivanju karaktera destinacije, to jest specifične geografske lokacije u kojoj se stiču turističke atrakcije, objekti i usluge, saobraćajna mreža, ljudski resursi, komunalna,

energetska i tehnička mreža, internet i drugi mediji, subjekti finansijskog i zdravstveno-bezbednosnog sektora.

Karakter turističkih kretanja unutar destinacije zavisi od prostornih strategija organizacije, upravljanja destinacijom i načina ostvarivanja većih ekonomskih, socijalnih i ekoloških efekata od turizma uz obezbeđivanje održivosti destinacije.

U literaturi se pojavljuje definicija turističke destinacije kao geografskog područja koje ima sadržaje koji zadovoljavaju potrebe turista da se oni s pravom smatraju integralnim delom turističke destinacije. Turistička destinacija se terminološki značajno preklapa sa nekim određenim mestom specifičnih fizičkih ili kulturnih karakteristika. Objekti i pojave koje se nalaze na lokacijama imaju osobine koje ukazuju na njenu turističku prirodu, kao što su građevine u istorijskom centru Beča ili gejziri u nacionalnom parku Jelouston (Yellowstone) u SAD.

Autor Popesku smatra da je, imajući u vidu ekonomski i marketinški pristup, turistička destinacija mnogo više od geografskog područja, odnosno mesta. Ona podrazumeva raznovrsnost proizvoda, usluga, prirodnih resursa, stvorenih elemenata i informacija koji mogu da privuku određen broj posetilaca u neko mesto (*Popesku, 2011: 41*).

Sa stanovišta turističke ponude u organizaciji prostora gde se razvijaju turističke aktivnosti učestvuju brojna turistička preduzeća, javne i private organizacije, posrednici, lokalno stanovništvo, odnosno kompletna turistička i komplementarna privreda. Stoga analiza, planiranje, upravljanje i kontrola razvoja destinacije zahtevaju veoma složen sistematski i interdisciplinarni pristup.

Prostorna analiza destinacija, koje se definišu kao prostori u kojima je prisutna koncentracija turističke ponude, izdvaja dva tipa regiona/oblasti: frontalne regione i zaleđinske regione. Prvi su usmereni ka turistima i u njima se turisti susreću sa destinacijom i onima koji u njoj pružaju usluge. Zaleđinski regioni su rezervisani za pružaoce usluga koji se nalaze iza „scene” i pripremaju turističke usluge. U njih turisti ne zalaze, ali od njihovog postojanja i organizacije zavise frontalni regioni (*Manić, 2015*).

Frontalni i zaleđinski regioni su međusobno povezani i između njih ne postoje jasne granice (to nikako nije nekakva fizička granica u vidu linije gde prestaje jedan, a nastaje drugi region). Njihov razvoj se odvija kroz nekoliko faza:

- Prva faza – frontalni region je oformljen i u potpunosti okrenut ka turistima (all-inclusive rizorti i tematski parkovi). Oni imaju veoma malo ili gotovo nikakav kontakt sa okolnim, širim okruženjem u kome su smešteni;
- Druga faza – frontalni regioni su okrenuti turistima, ali se kreiraju tako da tursite podsećaju na zaleđinske regione. Međutim, teško je ove regione poistovetiti sa zaleđinskim regionima (na primer, Vimboldonski tenski klub u Las Vegasu nosi ime slavnog teniskog turnira i nudi opremu koja ima veze sa datim turnirom, ali teško da će ga neko pomešti sa datim turnirom);

- Treća faza – frontalni regioni na određeni način simulira zaleđinski region, pre svega po nekim funkcijama, ali i samom izgledu (poseta farmama koje su prilagođene turistima i boravak na njima uz mogućnost učestvovanja u radu na farmi);
- Četvrta faza – praktično je reč o zaleđinskim regionima u kojima je prisutan turizam, odnosno turisti (često se teško raspoznaju od treće faze). Takvi su primeri vinogradski ili pivarski regioni gde turisti posećuju vinarije ili pivare, dakle praktično regione u kojima stanovništvo živi, radi, proizvodi nešto što turisti konzumiraju, ali gde turisti žele da bolje upoznaju prostor;
- Peta faza – zaleđinski regioni u kojima turisti mogu povremeno da borave ili da ih obilaze, ali je u njima turistička infrastruktura veoma skromna (nisu predviđeni za uključivanje u turističke ponude). Turisti su pripremljeni na ovakvu vrstu ponude (njihova očekivanja nisu nerealna u tom pogledu);
- Šesta faza – pravi zaleđinski regioni. Oni nisu predviđeni za turističke posete (turisti ili nisu zainteresovani za tim ili im je zabranjeno da ih obilaze – npr. Svalbard trezor semena, koji se nalazi na pola puta između Norveškog kopna i Severnog pola, sagrađen je za čuvanje semena koje će biti preuzeto u slučaju velike prirodne katastrofe. Drugi primer je pećina Lasko (Lascaux) u Francuskoj, u kojoj se nalaze 17,3 hiljade godina stari crteži koje je naslikao čovek opisujući životinje i geometrijske oblike. Zbog zaštite, pećina je zabranjena za turističke posete.

Najveći deo turista je zadovoljan iskustvom koje ostvari u frontalnim regionima, ali postoje i oni koji smatraju da takvi regioni, „dizajnirani” za turiste, zapravo, ne oslikavaju na pravi način duh prostora koji žele da posete i steknu neobična iskustva.

Masovni turizam je direktno i isključivo vezan za frontalne regione (npr. popularna letovališta na Havajima), dok su u tematskom turizmu turisti-istraživači i individualni turisti usmereni na druge regione (mogu da odsednu u Valensiji (faza 1); vožnja biciklističkom rutom kroz pirinčana polja u zaleđu (faza 2); mogu da posete proizvođače pirinča (faza 3); odu u restoran u kome se služi paelja – jelo od pirinča (faza 4); mogu da uživaju u gledanju ptica – ornitološka raznovrsnost (faza 5). Neki turisti isključivo žele da upoznaju autentičnost lokalne zajednice pa biraju da samostalno istraže neki od zaleđinskih regiona.

U procesu organizacije prostora i upravljanja zemljištem a na osnovu raspoloživih prirodnih i kulturnih resursa najčešće se koristi prostorno zoniranje koje se odnosi na izbor odgovarajućih turističkih aktivnosti. To podrazumeva i proces konzervacije prostora, strogu kontrolu pristupa i aktivnosti u datoj zoni, definisanje prirodnih celina sa minimalnim procentom antropogenih sadržaja i rekreativnih zona sa najvećim prisustvom turističkih sadržaja. Samo zoniranje se može posmatrati i kao instrument za upravljanje turističkim posetama (koncentracija ili disperzija turista u prostoru).

Pravna regulativa direktno utiče na prostorno i turističko planiranje destinacije. Zahvaljujući prostornom planiranju onemogućavaju se potencijalni konflikti u

korišćenju zemljišta, ali i eventualni negativni efekti koje turistička aktivnost može da ostavi u prostoru. Kroz prostorne planove definišu se: granični kapaciteti prostora kada je reč o turistima, obim tursitičkih resursa koji se koristi, kao i upravljanje otpadom i drugim komunalnim segmentima na destinaciji. Takođe, vodi se računa i o estetskom izgledu destinacije, naročito nekim arhitektnoskim delovima grada ili ruralnog ambijenta, gde je neophodno voditi računa o lokalnom graditeljskom stilu.

2.3.1. Organizacija prostora za razvoj turizma u Republici Srbiji

Organizacija prostora u cilju dugoročnog razvoja turizam i integralne turističke ponude u Srbiji zasnovani su na konceptu regionalizacije prostora, izdvajanju tranzitnih turističkih pravaca i rangiranja turističkih prostornih celina (PIPPRS, 2011). Cilj organizacije turističkih prostora je:

- valorizacija prirodnih i stvorenih potencijala;
- klasifikacija turističke ponude po kvalitetu sadržaja namenjena za domaći i inostrani turizam prema standardima međunarodnog tržišta i socioekonomskim interesima države i lokalne zajednice;
- institucionalizovanje sistema i organizovanje integrisane, afirmisane i nove ponude turističkih regiona;
- podsticanje razvoja turističkih područja sa najpovoljnijim mogućnostima i ponudom za maksimalno produženje turističke sezone i povećanje iskorišćenosti kapaciteta turističke ponude;
- uključivanje prirodnih potencijala i kulturno-istorijskih vrednosti posebno geotermalnih i mineralnih resursa, zaštićenih kulturnih dobara i dr., uz prostornu organizaciju poštujući standarde u zaštiti životne sredine i kulturne baštine;
- usklađivanje postojeće turističke ponude sa očekivanim zahtevima inostranog i domaćeg tržišta uz značajno povećanje socio-ekonomskih efekata turističke privrede;
- aktiviranje prirodnih i kulturnih potencijala u nedovoljno razvijenim područjima;
- pored ekonomske, stimulisanje i socijalne funkcije turizma u sportu i rekreaciji, obrazovanju i kulturi i
- unapređivanje uslova za dnevnu, vikend i prazničnu rekreaciju gradskog i lokalnog stanovništva izgradnjom kupališta, skijališta, banjskih velnes centra. Ostvarivanje strateških ciljeva razvoja na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou zasnivano je na valorizaciji izabranih turističkih prostora sa odgovarajućim stepenom prioriteta. Među formiranim centrima turističke ponude i najvišim rangom prioriteta nalazi se Beograd kao glavni turistički centar Republike Srbije.

Turističke destinacije, odnosno 6 turistički najposećenijih prostora u Srbiji u 2014. godini, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (RZZS, 2015:354) bili su (Slika 33):

1. Grad Beograd – 1,5 milion noćenja (753.742 dolazaka)/(597.756 strani)

Najposećenije mesto u Srbiji je Beograd u kome broj stranih turista raste kao i broj noćenja. Beograd poseti više stranih turista nego sva ostala turistička mesta u Srbiji zajedno. Smeštajni kapaciteti i kapaciteti za organizaciju velikih događaja i kongresa, bogato kulturno-istorijsko nasleđe, noćni život, različite manifestacije poput festivala, koncerata, kao i sportskih događaja glavni su razlozi koji u velikoj meri pomažu turistima da se odluče da dođu u srpsku prestonicu. Avio-saobraćaj i direktni letovi iz mnogih zemalja, takođe, tome doprinose.

2. Grad Novi Sad – 287.167 noćenja (140.746 dolazaka)

Grad Novi Sad beleži porast stranih turista, poseta i noćenja. Festival EXIT je događaj koji najviše doprinosi stalnom rastu stranih posetilaca.

Slika 33. Šest najposećenijih turističkih destinacija u Srbiji prema podacima RZZS (2015)

3. Zlatibor – 426.831 noćenja (111.963 dolazaka)

Osim Kopaonika, to je jedan od najposećenijih zimskih centara koji je, kako stranim, tako i domaćim turistima, najinteresantniji.

4. Vrnjačka banja – 497.893 noćenja (146.756 dolazaka)

Najpopularnija banja kao lečilište i mesto za odmor je među turistima iz Rusije i Bugarske, ali i iz Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Najposećenija banja u Srbiji.

5. Kopaonik – 323.133 noćenja (72.433 dolazaka)

Povoljni uslovi za skijanje doprinose popularnosti i posećenosti ove planine. Nacionalni park Kopaonik obuhvata površinu od 11.810 ha. Pod posebnom zaštitom Nacionalnog parka nalazi se 698 hektara, sa 11 rezervata prirode i 26 prirodnih spomenika, 12 geomorfoloških, 6 geoloških, 8 hidroloških i 15 objekata svrstanih u nepokretna kulturna dobra. Prirodni rezervati nacionalnog parka su sledeći lokaliteti:

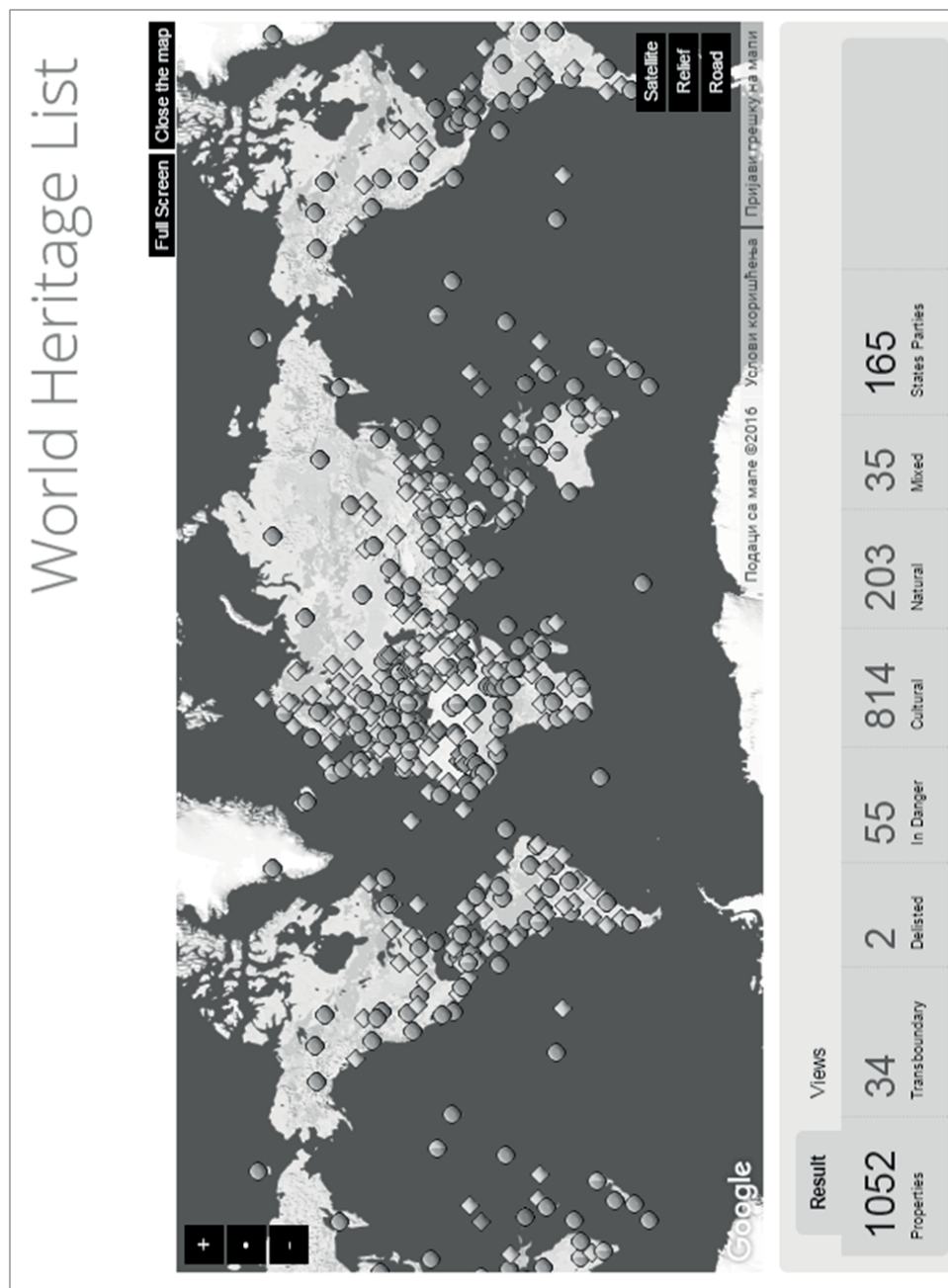
- Kozje stene
- Vučak
- Mrkonja
- Jankova bara
- Gobelja
- Barska reka
- Samokovska reka
- Metode
- Jelak
- Suvo rudište
- Duboka

6. Grad Niš – 130.246 noćenja (68.688 dolazaka)

Najveći grad u južnom delu Srbije koji je zabeležio porast poseta stranih turista za 24% i porast noćenja od oko 18%. Tome je doprineo i festival Nišvil, koji je 2014. godine zabeležio rekordnu posetu.

U cilju efikasne organizacije prostora za razvoj turizma u Srbiji, prema Prostornom planu i izveštaju za 2013. godinu, predviđeni su strateški prioriteti, među kojima su:

- *Beograd* – poboljšanje turističke ponude grada i integracija sa okruženjem;
- *Kopaonik* – osavremenjavanje skijaške infrastrukture i kompletiranje celogodišnje turističke ponude, izgradnja letnjih i dečjih sadržaja u ski centru, poboljšanje saobraćajne povezanosti sa okruženjem (Koridor X sa bočnim pravcima), opremanje kružnih putovanja, turističke signalizacije;
- *Fruška gora sa Novim Sadom i Sremskim Karlovcima* – rehabilitacija Nacionalnog parka i integracija sa Dunavom;
- *Tara-Drina* – poboljšanje ponude i turističkih mesta i infrastrukturno opremanja;

Slika 34. Interaktivna mapa svetske baštine na UNESCO listi (Google, 12.01.2017)

- *Tisa–Gornje potisje sa Suboticom* – razvoj velnesa na Paliću;
- *Dunav–Koridor VII* turing plovni pravci i opremanje nautičkog plovnog puta (marine, pristaništa itd.) i integracija sa priobaljem i okruženjem;
- *Stara planina* – realizacija turističke infrastrukture za razvoj celogodišnje ponude i razvoj transgranične saradnje i
- *Vlasina–Krajište* razvoj celogodišnje turističke ponude i razvoj transgranične saradnje.

Posećenost turističkih destinacija i organizacija turističkih aktivnosti je u direktnoj zavisnosti od saobraćane infrastrukture koja u Srbiji ima brojne nedostatke. Drumski saobraćaj je najintenzivniji vid sobračaja sa veoma slabom infrastrukturom, izuzetno loše stanje je u železničkom saobraćaju, nedovoljna je iskorišćenost plovnih puteva, nedovršena obilaznica oko Beograda i neizgrađeni mostovi, mali broj aerodroma i nedovoljno prisustvi low-cost kompanija.

Međutim, nezavisno od svih navedeni nedostataka koji usporavaju značajniju afirmaciju Srbije na turističkom tržištu, u poslednjih nekoliko godina vidljiv je napredak, što pokazuju i ostvareni rezultati prema kojima se Srbija ubraja u krug zemalja koje beleže rast broja stranih turista.

Planska i zakonska regulativa koja je oslonac razvoja sobračajne politike je razmatrana u mnogim dokumentima među kojima je Strategija za razvoj saobraćaja Srbije od 2008. do 2015. godine. U Republici Srbiji u toku 2013. godine dva puta je menjana kategorizacija državnih puteva. Na međunarodnom nivou su pored panevropskih koridora X i VII definisane rute na nivou Zapadnog Balkana, čiji je cilj povezivanje svih glavnih gradova u makroregionu. Izgradnja i revitalizacija saobraćajne mreže koja se odnosi na sve vidove saobraćaja, kao i prostorno-funkcionalna integrisanost, u okruženje može da doprinese povećanju intenziteta saobraćaja i dostupnosti naših turističkih destinacija brojnim stranim i domaćim turistima.

2.4. ZAŠTITA I REZERVISANJE PROSTORA (I, II, III... KATEGORIJA ZAŠTITE)

Turistička aktivnost se odvija u autentičnom geografskom prostoru sa postojećim prirodnim i kulturnim resursima i kreiranim turističkim proizvodima. Taj prostor predstavlja ograničen opšti resurs čije korišćenje podrazumeva prisustvo određenog stepena zaštite i održivo korišćenje za razvoj turizma. Ravnopravna deoba prostora između brojnih turističkih subjekata neminovno stvara konfliktnu situaciju. Sa porastom degradacije životne sredine, obim zaštićenog prostora prirodnog i kulturnog nasleđa se povećava.

Na UNESCO listi, 2020. godine, upisana su 1.121 kulturna i prirodna dobra koja predstavljaju svetsku baštinu. Taj broj čini 869 kulturnih dobara, 213 prirodna dobra, dok se na listi ugroženog svetskog nasleđa nalazi 55 prirodnih i kulturnih dobara (*Slika 34*).

Zaštita i rezervisanje prostora podrazumeva planiranje i sprovođenje mera koje sprečavaju narušavanje ili uništavanje značajnih obeležja predela, njihove raznovrsnosti, estetskih vrednosti i omogućavanje tradicionalnog, održivog načina njihovog korišćenja.

Prema Zakonu o zaštiti prirode (*Službeni glasnik RS, ... 2016*), u zaštićena prirodna dobra u Srbiji spadaju:

1. Zaštićena područja

- strogi rezervati prirode;
- specijalni rezervati prirode;
- nacionalni parkovi;
- spomenici prirode;
- zaštićena stanište;
- predeli izuzetnih odlika i
- parkovi prirode.

2. Zaštićene vrste

- strogo zaštićene divlje vrste i
- zaštićene divlje vrste.

3. Pokretna zaštićena prirodna dokumenta.

Korišćenje prostora za razvoj turizma i drugih delatnosti se, prema zakonskim odredbama, zasniva na poštovanju načela održivog razvoja koji je usklađen sa sistemom tehničko-tehnoloških i društvenih aktivnosti u ukupnom razvoju u kojem se na principima ekonomičnosti i razumnosti koriste prirodne i stvorene vrednosti Republike Srbije, sa ciljem da se sačuva i unapredi kvalitet životne sredine za sadašnje i buduće generacije (*Zakon o zaštiti prirode, 2016*).

Održivi razvoj ostvaruje se donošenjem i sprovođenjem odluka kojima se obezbeđuje usklađenost interesa zaštite životne sredine i interesa ekonomskog razvoja.

Predeli izuzetnih odlika su područja prepoznatljivog izgleda sa značajnim prirodnim, biološko-ekološkim, estetskim i kulturno-istorijskim vrednostima, koja su tokom vremena nastala kao rezultat interakcije prirode, prirodnih potencijala područja i tradicionalnog načina života lokalnog stanovništva.

Na prostoru Srbije istraženi i zaštićeni predeli izuzetnih odlika su:

- Kosmaj;
- Klisura reke Gradac;
- Ovčarsko-kablarska klisura;
- Klisura reke Đetinje;
- Dolina reke Mali Ržav;
- planina Ozren – Jadovnik (Prijepolje);
- Kamena Gora (na granici sa Crnom Gorom);
- Lepterijsko-Sokograd;
- reka Vlasina;
- Dolina reke Pčinje itd.

Predeli izuzetnih odlika su pod posebnim režimom zaštite. Mogu biti osnova održivog razvoja ekoturizma, obrazovnog turizma, kao i drugih vidova turizma koji ne narušavaju prirodu i prirodne ekosisteme.

„Strogi rezervat prirode je područje neizmenjenih prirodnih odlika sa reprezentativnim prirodnim ekosistemima, namenjeno isključivo za očuvanje izvorne prirode, genskog fonda, ekološke ravnoteže, praćenje prirodnih pojava i procesa, naučna istraživanja kojima se ne narušavaju prirodna obeležja, vrednosti, pojave i procesi”²⁷.

„Specijalni rezervat prirode je područje sa neizmenjenom ili neznatno izmenjenom prirodom, od naročitog značaja zbog jedinstvenosti, retkosti ili reprezentativnosti. Ono obuhvata stanište ugrožene divlje vrste biljaka, životinja i gljiva, bez naselja ili sa retkim naseljima u kojima čovek živi usklađeno sa prirodom, namenjeno očuvanju postojećih prirodnih odlika, genskog fonda, ekološke ravnoteže, praćenju prirodnih pojava i procesa, naučnim istraživanjima i obrazovanju, kontrolisanim posetama i očuvanju tradicionalnog načina života”²⁸.

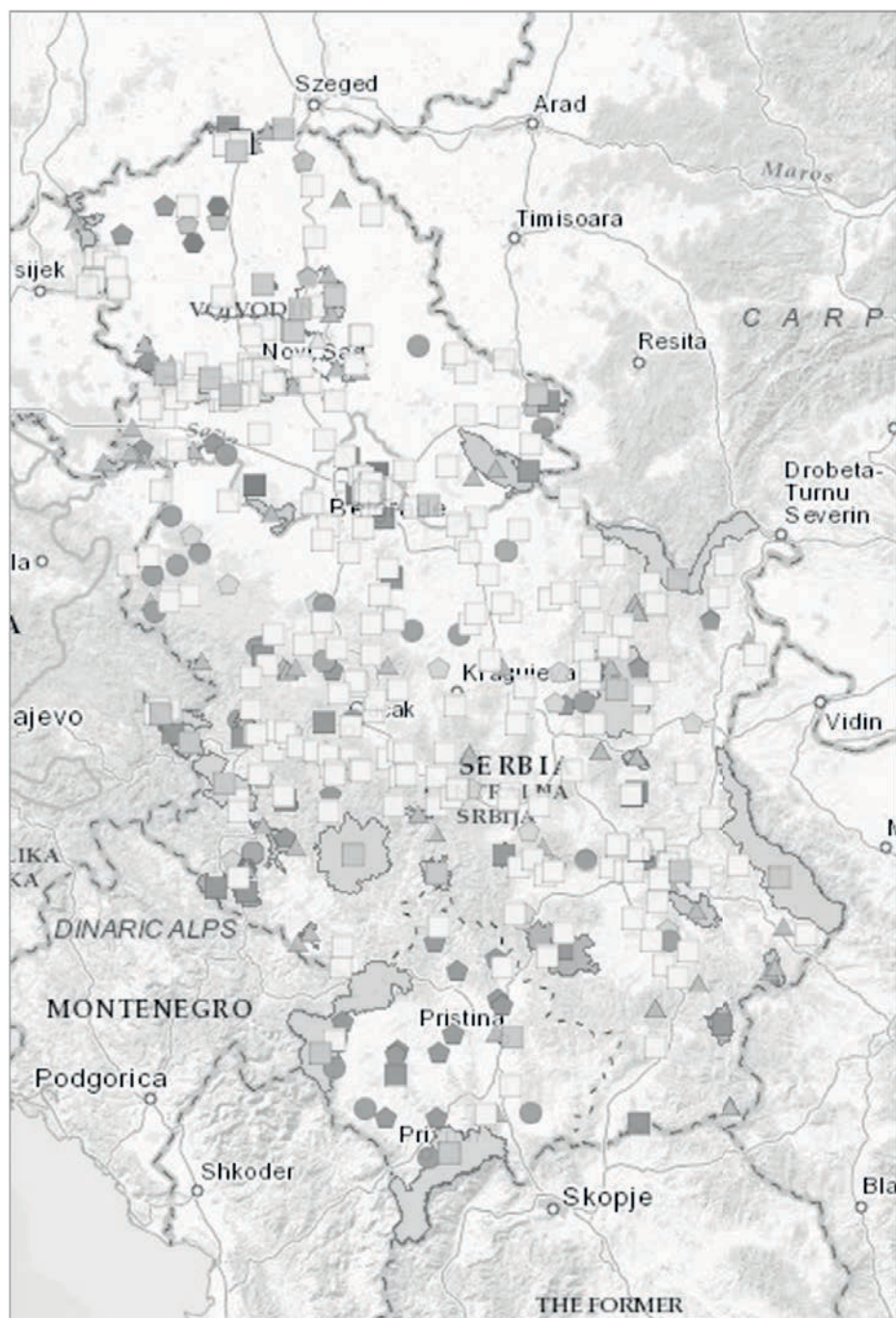
U Srbiji, u Specijalnom rezervatu prirode klisura reke Trešnjice, utvrđeno je prisustvo 49 jedinki, u Specijalnom rezervatu prirode klisura reke Mileševke 36 jedinki i u Specijalnom rezervatu prirode Uvac 289 jedinki beloglavog supa. Na Sokolskim planinama (Pečke stene i Postenjska reka) i Oštriku nije zabeleženo prisustvo beloglavog supa. Na osnovu ovih podataka procenjuje se da je utvrđena brojnost beloglavih supova veća u odnosu na prošlu, kao i ranije godine, što je u skladu sa rezultatima ovogodišnjeg monitoringa koji ukazuju na dalji blagi rast brojnosti naše subpopulacije. Među prisutnim pticama preovladavaju odrasle jedinke (*Zavod za zaštitu prirode, 2016*).

27 (Zakon o zaštiti prirode, 2016).

28 (Zakon o zaštiti prirode, 2016).

Prema monitoringu, kao i cenzusu, utvrđeno je da u Srbiji postoji oko 160 parova beloglavih supova. Znatno povećanje populacije beloglavih supova u Srbiji je konstatovano tokom poslednje decenije. Brojnost ove vrste je generalno stabilna ili je poslednjih godina u blagom povećanju usled povremenog pada i fluktuacije ptica u nekim kolonijama (u klisuri Trešnjice i u klisuri Mileševke usled povremenih trovanja, ubijanja i drugih ugrožavajućih faktora). Takođe, brojnost beloglavog supa na Balkanu je u blagom povećanju u poređenju sa prošlom godinom (629 jedinki) (*Zavod za zaštitu prirode, 2016*).

Specijalni rezervat prirode može biti floristički, mikološki, šumske i druge vegetacije, zoološki (ornitološki, ihtiološki i drugi), geološki, paleontološki, hidrogeološki, hidrološki i drugi (*Slika 35*).

U strogom i specijalnom rezervatu prirode zabranjeno je obavljati delatnosti koje mogu da naruše svojstva zbog kojih su proglašeni zaštićenim prirodnim dobrom (branje i uništavanje biljaka, uznemiravanje, hvatanje i ubijanje životinja, uvođenje novih bioloških vrsta, melioracijski radovi, razni oblici privrednog i drugog korišćenja i slično). Posećivanje strogog i specijalnog rezervata prirode u cilju obrazovanja može se obavljati samo na osnovu dozvole koju izdaje nadležni u zaštićenom području. U Srbiji je 2014. godine bilo zaštićeno 461 prirodno dobro (*Tabela 6*).

Tabela 6. Prirodna dobra u Srbiji

Zaštićena prirodna dobra	461
Nacionalni parkovi	5
Parkovi prirode	16
Predeli izuzetnih odlika	16
Rezervati	67
Spomenici prirode	40
Kulturno-istorijski predeli	4

Izvor: RZZS Statistički kalendar Srbije 2014.

Međunarodna unija za zaštitu prirode (International Union for Conservation of Nature/ IUCN) u cilju upravljanja zaštićenim područjima ustanovila je kategorije zaštite područja. Kategorije su priznate kao globalni standard za definisanje i snimanje zaštićenih područja od strane međunarodnih tela kao što su Ujedinjene nacije i mnoge nacionalne vlade i kao takve ih sve više uključuju u nacionalno zakonodavstvo (*IUCN, 2016*).

Ia kategorija

Kategorija **Ia** je *strogi rezervat prirode* odnosno strogo zaštićena područja biodiverziteta, geoloških/geomorfoloških retkosti, gde su ljudska poseta, upotreba i uticaji strogo kontrolisani i ograničeni da bi se vrednosti očuvala. Takva zaštićena područja mogu da posluže kao referentne oblasti za naučna istraživanja i monitoring.

Ib kategorija

Kategorija **Ib** je divlje, nemodifikovano ili neznatno izmenjeno područje, potpunog prirodnog karaktera, bez stalnog ili značajnijeg prisustva ljudskih naselja koje je zaštićeno da bi se očuvalo njegovo prirodno stanje. Glavni cilj zaštite prostora u kategoriji Ib jeste dugoročno održavanje ekološkog integriteta područja neometanog ljudskom aktivnošću i modernom infrastrukturuom i gde prirodne sile i procesi imaju dominantno prisustvo.

II kategorija

U II kategoriju spadaju nacionalni parkovi i zaštićena prostrana prirodna područja u kojima se izdvajaju i štite ekološki procesi širih razmera kao i vrste i ekosistema karakteristični za tu oblast. Time se obezbeđuju uslovi za aktivnosti koje su ekološki i kulturno kompatibilne, zatim duhove, naučne, obrazovne, rekreativne aktivnosti.

III kategorija

Kategoriju III predstavljaju zaštićena područja u kojima se nalaze spomenici prirode kao što su oblici reljefa, morski grebeni, pećine, drevne šume. To su male površine i generalno veoma mala zaštićena područja ali veoma često imaju veliku saznavnu i estetsku vrednost za posetioce.

IV kategorija

Kategorija IV predstavlja zaštićena staništa retkih vrsta koja treba da imaju prioritet u održavanju i upravljanju. U tom cilju, upravljanje služi da bi se sačuvala biološka funkcija staništa, konzervirala pejzažna funkcija, da bi se razvilo javno obrazovanje i poklonila pažnja specifičnim staništima živog sveta. Time bi urbano stanovništvo imalo prilike da upozna prirodne areale posebnih vrednosti.

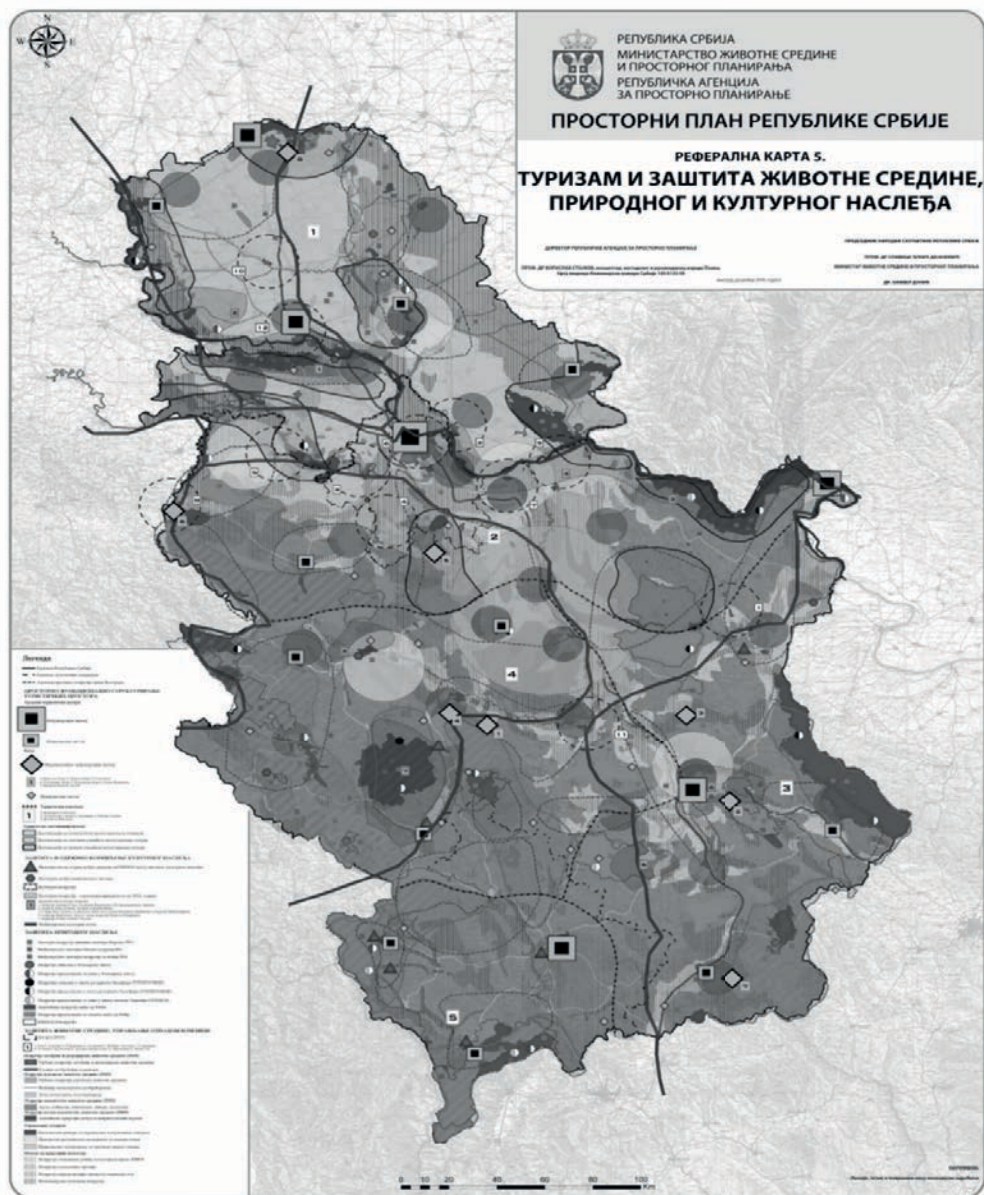
V kategorija

Zaštićeni pejzaž, odnosno zaštićeno područje gde je interakcija ljudi i prirode tokom vremena oblikovala prostor posebnog karaktera sa značajnim, ekološkim, biološkim, kulturnim i scenskim vrednostima gde je očuvanje integriteta ove interakcije je od vitalnog značaja za zaštitu i dugoročno održavanje. U ovoj kategoriji je izbalansirana interakcija između prirode i ljudi da bi se održao integritet prostora, jedinstven način korišćenja prostora i poljoprivredne proizvodnje, šumskih sistema i održiva evolucija ljudskih naselja.

VI kategorija

Zaštićeno područje VI kategorije sa održivim korišćenjem prirodnih resursa je najprostranije. U njemu se nalaze očuvani ekosistemi i staništa, tradicionalni sistem korišćenja resursa i niži nivo industrijske proizvodnje kompatibilne sa očuvanjem prirode.

Razvoj turizma donosi značajne prostorne promene, zbog kojih je potrebno da budu ustanovljeni načini upravljanjatim promenama. Teoretičari u oblasti zaštite i korišćenja životne sredine su razmatrali pristupe i tehnike za uvođenje održivosti nazivajući ih alatima. Neki od ovih „alata” su u domenu pravne regulative (zaštita prostora, korišćenje površina), neki se odnose na upravljanje turističkim posetama, dok je jedan broj usmeren na analizu i procenu uticaja (studija uticaja na životnu sredinu, granični kapacitet, indikatori održivog razvoja) (*Tabela 7*).

Слика 36. Интегрални приступ у планираном коришћењу простора за развој туризма у Србији (PPRS, *Реферална карта 5*, 2010)

Tabela 7. Pristup i tehnike održivog korišćenja prirodnih resursa

Pristup i tehnike	Tipični odgovori
Zaštita prostora	Uspostavljanje nacionalnih parkova, prirodnih rezervata
Regulacija industrije	Pravna regulativa, procedure profesionalnih udruženja, dobrovoljna regulativa
Načela upravljanja	Načela turista, načela za industriju, <i>best-practice</i>
Upravljanje turističkim posetama (<i>visitor management</i>)	Zoniranje, određivanje „vrućih tačaka“, disperzija poseta, cene i ulazna ograničenja
Procene uticaja na životnu sredinu	Cost-benefit analiza, matematičko modelovanje, revizija ekološkog stanja
Granični kapacitet	Fizički granični kapacitet, ekološki granični kapacitet, socijalni granični kapacitet, granice prihvatljivih promena
Uključivanje javnog mnjenja	Javne tribine, istraživanje stavova, <i>delfi</i> tehnika
Indikatori održivog razvoja	Efikasnost u korišćenju resursa, smanjivanje nivoa zagađenja, poboljšanje upravljanja otpadom, povećanje lokalne produktivnosti

Izvor: Manić, 2015. (nastavni materijali)

2.5. REZERVISANJE PROSTORA ZA RAZVOJ TURIZMA

Jedan od glavnih izazova u procesu rezervisanja prostora za razvoj turizma jeste dugoročno obezbeđivanje njegovog održivog razvoja. Održivi razvoj je zasnovan na integralnom pristupu u strateškom planiranju i usmeravanju razvoja turizma, a podrazumeva plansko dimenzioniranje i određenje dinamike u razvoju prostora.

Prostor predstavlja ograničeni resurs i njegov razvoj je najčešće ograničen konfliktima u idejama i aktivnostima raspolaganja između svih postojećih i potencijalnih korisnika. Upravo zbog toga je neophodno obezbediti jedinstvenu viziju u vezi sa konceptom najboljeg korišćenja turističkog prostora, kao i predlog za održivo i integralno upravljanje odgovarajućim prostorom (*Slika 36*).

Planski pristup razvoju turizma je od presudne važnosti jer odsustvo promišljenog koncepta dovodi do degradacije resursa i atrakcija u korišćenom prostoru (koji je ograničen), neplanske („divlje”) gradnje, visokih troškova naknadne konverzije i

rehabilitacije prostora i njihovog uređenja i infrastrukturnog opremanja i, na kraju, gubitka konkurentnosti destinacije, degradaciju i nestajanje.

Izgradnja turističkih objekata koji se koriste za smeštaj, ishranu, sport, rekreaciju, relaksaciju, snabdevanje vodom, odvođenje otpadnih voda, uređenje prostora dovodi do trajnog zauzimanja prostora i izmene ambijentalnih uslova, prirodnog pejzaža i divljih staništa. Ovakav uticaj turizma na prostor tokom godina je podstakao 90-ih godina 20. veka razvoj i primenu koncepta održivog razvoja. Menadžment turističkih destinacija posebnu pažnju posvećuje praćenju indikatora održivog razvoja i primenu savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija kao podršku za donošenje odluka i sprovođenje praktičnih zadataka u turizmu.

Jedan od načina da se uspostave forme održivog razvoja turizma i korišćenja prostora uz određen stepen zaštite jeste i regulisanje poseta (engl. visitor management). To se postiže na tri načina:

- prostornim zoniranjem;
- analizom prostorne koncentracije ili disperzije turista i
- ograničavanju ulaska turista na lokalitete, cenovna ograničenja.

Prostorno zoniranje je tehnika koja se široko primenjuje u prostornom planiranju. U kontekstu praćenja uticaja turizma na životnu sredinu, prostorno zoniranje se koristi da pruži odgovore na pitanja kako usmeravati kretanje turista u datoj sredini, težeći da turisti ostave što je moguće manji negativan uticaj u datoj sredini. Postoji više načina da se prostorno zoniranje iskoristi u ovom pogledu: turisti se mogu u potpunosti isključiti iz onih delova prostora koji se identifikuju kao zone stroge zaštite i konzervacije; aktivnosti koje su u vezi sa turističkim posetama mogu se dovesti na nivo koji neće ugrožavati normalno funkcionisanje date sredine ili se turisti mogu usmeriti ka onom ograničenom broju turističkih lokaliteta na datom prostoru, na kojima mogu u potpunosti zadovoljiti svoje potrebe i želje.

Zajedno sa prostornim zoniranjem kombinuju se i *tehnike prostorne koncentracije turista*, koje omogućavaju usmeravanje turista ka onim tačkama na kojima se turisti mogu zadržati i odakle se može efikasno pratiti njihovo dalje kretanje (sprečavanje da zađu u zone osetljivog ekološkog kapaciteta). Te tačke veoma često nazivaju „*honeypots*” – privlače turiste iz različitih razloga da se na njima koncentrišu. Lokaliteti koji su istaknuti kao primarni jesu oni koji su i planirni da privuku najveći deo turista (promocija i marketing) imaju odgovarajuću infrastrukturu da podnesu pritisak većeg broja posetilaca (parkinzi, odmorišta, ugostiteljski kapaciteti, izletnički prostori, obeležene šetne staze, infocentri i interpretatorski centri). Ovakvi lokaliteti su kreirani kako bi zadovoljili potrebe tursita, ali i da bi ih držali udaljenim od onih prostora koji su pod nekim stepenom zaštite. Nasuprot tome, postoje situacije kada turiste ne treba usmeravati ka koncentraciji s ciljem smanjivanja ekološkog pritiska na određene tačke (kreiranje turističkih ruta, panoramskih puteva).

U nekim turističkim oblastima, regulacija ekološkog uticaja turizma postiže se preko cenovne politike ili određenih ograničenja i kontrole ulaska turista na dati prostor. Ovaj način veoma varira od mesta do mesta, odnosno turističkog lokaliteta do lokaliteta. Cilj je da se relaksiraju određene kritične tačke od potencijalnog pritiska turista. U SAD, na primer, u značajnom broju nacionalnih parkova ulaz se plaća, dok je u Velikoj Britaniji taj ulaz slobodan (Nacionalni park Galapagoska ostrva (Ekvador), cena ulaska za odrasle iznosi 100 dolara).

Koncept graničnog kapaciteta je veoma dobro poznati pristup u uspostavljanju održivosti turističkog lokaliteta/prostora. U osnovi, koncept pretpostavlja da svaki prostor/sredina ima svoj granični kapacitet koji, kada se prekorači, dovodi do različitih ekoloških promena, takvih da mogu konsekventno dovesti do opadanja zainteresovanosti turista za dati prostor i gašenja turizma kao delatnosti. Granični kapacitet se može definisati i kao „maksimalni broj turista koji može boraviti na određenom lokalitetu a da ga ne ugrozi njegovo okruženje, pri čemu ne dovodi do smanjenja kvaliteta iskustva koje turisti steknu” (*Matheison & Wall, 1982:21*). Granični kapacitet je kategorija kojom se može upravljati, iako nema univerzalno propisanog broja turista. Može se posmatrati sa aspekta tursita i lokalne zajednice ili kroz nekoliko perspektiva:

- *Fizički granični kapacitet* – podrazumeva ograničenost fizičkog prostora (npr. broj parking mesta i sl.);
- *Ekološki granični kapacitet* – podrazumeva nivo korišćenja prostora ili resursa, odnosno koji prostor može da apsorbuje tako da dugoročno ne dođe do ekoloških poremećaja;
- *Socijalni granični kapacitet* – predstavlja broj turista i ljudi uopšte na datom lokalitetu, koji će sami turisti tolerisati kao prihvatljiv (kada se ovaj granični kapacitet pređe, turisti se premeštaju na druga mesta u potrazi za manjom gužvom).

Merenje graničnog kapaciteta i određivanje granice kritične trpeljivosti prostora nije jednostavan postupak pogotovo kada je reč o ekološkom ili socijalnom kapacitetu (najčešće je gotovo nemoguće proceniti ekološki poremećaj koji turizam može da izazove u datom prostoru, sve dok se taj poremećaj zaista ne dogodi; sa druge strane, socijalni kapacitet je pod velikim uticajem individualne motivacije turista, što je dodatni problem u kvantifikaciji graničnog kapaciteta prostora.

Kapacitet bilo koje lokacije zavisice od niza faktora, među kojima su najvažniji: ponašanje turista, način korišćenja prostora, odnosno resursa u njemu, uslovi sredine, sezonske varijacije, dominantan način upravljanja lokacijom, kao i ciljevi kojima se teži. Sve ovo vodi zaključku da svaka lokacija ne samo da ima istaknute aspekte graničnog kapaciteta, već postoje varijacije u okviru svakog od datih aspekata. Zbog toga je prihvatljiva i kritika da je merenje graničnog kapaciteta zanemarilo kvalitativne promene koje turizam ostavlja u prostoru. Drugim rečima, kritičari kažu da se u merenju graničnog kapaciteta postavlja pogrešno pitanje – umesto pitanja: *Koliko ljudi dati prostor može*

da prihvati?, treba postaviti pitanje: Kolika je promena u sredini prihvatljiva imajući na umu postavljene ciljeve i zadatke?

Razvoj turističke delatnosti na određenom prostoru podrazumeva promene koje su neizbežna posledica razvoja. Uz racionalno planiranje i uzimanje u obzir ekoloških standarda, mogućnost razvoja održivog turizma je praktično dostižan cilj. Kontinuirano praćenje procene uticaja turističkih aktivnosti na životnu sredinu je složen proces kojim se kontroliše sprovođenje plana razvoja turizma, vrste aktivnosti koje imaju najveći uticaj na promene u prostoru, sekundarni efekti od turizma, i maksimum koristi od turizma u tom prostoru. Uključivanjem javnog mnjenja u proces planiranja i rezervisanja prostora za razvoj turizma postiže se prepoznatljivost turističkog proizvoda koji je nastao iz praktične potrebe lokalne zajednice da se afirmiše kao značajan turistički i privredni subjekat.

Prema ključnim pokazateljima na nivou svetske ekonomije, nacionalnih i lokalnih izveštaja, direktan doprinos turizma bruto društvenom proizvodu stalno raste, uz povećanje broja zaposlenih i investiciono ulaganje. Te činjenice ukazuju na značaj koji ima turistička industrija u ukupnoj svetskoj industriji, kao i na trend porasta učešća i značaja turizma prema svim relevantnim indikatorima. Sa druge strane, to ukazuje na neophodnost planiranja i održivi razvoj destinacija, što podrazumeva zaštitu, unapređenje i održivo korišćenje postojećih prirodnih i stvorenih resursa, kao i valorizaciju turističkih potencijala u turističkom prostoru.

U tom smislu, kao *conditio sine quanon* nameće se plansko korišćenje, organizacija i izgradnja, odnosno uređenje turističkog prostora, što pretpostavlja neophodan pristup u upravljanju turističkim prostorom i usmeravanju ka njegovom daljem održivom razvoju.

Razvoj turizma i organizacija turističkih prostora je deo Prostornog plana Republike Srbije, prema kome se predviđa podsticanje razvoja turističkih područja sa najpovoljnijim mogućnostima za maksimalno produženje turističke sezone i povećanje stepena iskorišćenosti kapaciteta turističke ponude. To podrazumeva uključivanje potencijala prirodnih, kulturno-istorijskih i drugih vrednosti za razvoj turizma, posebno geotermalnih i mineralnih resursa, zaštićenih prirodnih i kulturnih celina, uz primenu standarda zaštite životne sredine.

2.6. KONFLIKTI U KORIŠĆENJU I ZAŠTITI PROSTORA

Konflikti u korišćenju prostora prisutni su u svim vidovima ljudskih aktivnosti, među kojima su turistička kretanja i posete. Istraživanjima je utvrđeno da se 80% svih čovekovih aktivnosti, u koje spada i turizam, odvija u nekom prostoru. Vremenska raspodela istog prostora, namenjenog za turističke aktivnosti, takođe, može da bude dovedena u pitanje. Primer za to su receptivni turističko-sportski i rekreativni kapaciteti na kojima istovremeni boravak nekontrolisanog broja skijaša na ski stazi, kupaca u bazenu ili jezeru, posetilaca u muzeju ili gradskim četvrtima, mogu da budu

izuzetan pritisak koji narušava ekološki balans, stvara buku i predstavlja higijensko-komunalnu opasnost.

Turizam, kao i druge privredne grane, utiče na kvalitet životne sredine kao potrošač prirodnih i drugih resursa: zemljišta, vode, goriva, električne energije i hrane, ali i kao proizvođač značajne količine otpada i emisija.

Potencijalni negativni uticaji turizma na životnu sredinu izraženi su kroz pritisak na prirodne resurse, živi svet i staništa, kao i stvaranje otpada i zagađenje. Sa druge strane, turizam ima veliki interes da održi kvalitet životne sredine na visokom nivou, tako da je čista i zdrava životna sredina važna pretpostavka njegovog uspešnog razvoja.

Pozitivni efekti turizma u odnosu na životnu sredinu ogledaju se u činjenici da je reč o delatnosti koja teži ka adekvatnom korišćenju prirodnih resursa, unapređenju predela i održavanju ekoloških, ekonomskih i socio-kulturnih vrednosti lokalne zajednice. Stoga se postavlja pitanje: da li razvoj turizma neminovno vodi ka konfliktu ili nasuprot tome, turizam predstavlja prioritet ekonomskog razvoja sa novim rešenjima i usaglašenim principima održivog razvoja?

U cilju sprečavanja konflikta turistički subjekti svoje aktivnosti usklađuju sa drugim poslovnim subjektima u zajedničkom prostoru koji obavljaju delatnost iz oblasti saobraćaja, turizma, ugostiteljstva, prometa robe i usluga, kulture, sporta, informisanja, kongresnih, sajamskih, promotivnih i drugih aktivnosti.

Uzroci konflikata u korišćenju prostora mogu biti:

- socio-ekonomske transformacije, usled ograničenja mnogih vidova delatnosti u zaštićenim i rezervisanim prostorima (npr. prekomerni broj posetilaca u izuzetno atraktivnim prostorima);
- ograničenja ili potpune zabrane proizvodnih aktivnosti poljoprivreda, šumarstvo, usled promene namene površina;
- primena novih tehnologija u uslugama (nestanak starih zanata);
- transfer zanimanja odnosno razvoj tercijarnih delatnosti (transfer zanimanja) itd.

Holistički pristup i društvena pravičnost su principi na kojima počiva balans u korišćenju resursa u cilju održivog razvoja turizma. Poštovanje tih principa znači svestrano razmatranje mogućih uticaja turizma na životnu sredinu, razvoj međusektorske koordinacije, integralan pristup u planiranju i organizaciji turističkih destinacija, razvijanje saradnje među ključnim akterima u javnom i privatnom sektoru. U cilju sprečavanja konflikata u korišćenju prostora teži se ka pravednoj podeli koristi od korišćenja resursa, raspodeli tereta i troškova tako da najveći teret negativnih troškova ima subjekat koji je proizveo negativne efekte na okruženje.

Korišćenje prirodnih resursa, pre svih, zdrave pijaće vode predstavlja strateški prioritet prvoga reda. Njeno racionalno korišćenje i zaštita su osnova čovekovog opstanka u mnogim područjima sveta.

Turizam je često glavni korisnik slatke vode u oblastima gde je nema dovoljno ili gde su ograničene količine obnavljanja izdani regionalnih razmera. Na primer, na ostrvu Barbados, Kipru i Malti, na turizam otpada do 7,3% nacionalne potrošnje vode kao i u priobalnim zonama Kariba ili Mediterana u kojima je turizam dominantan sektor korišćenja vode (Gössling, *at all.* 2012).

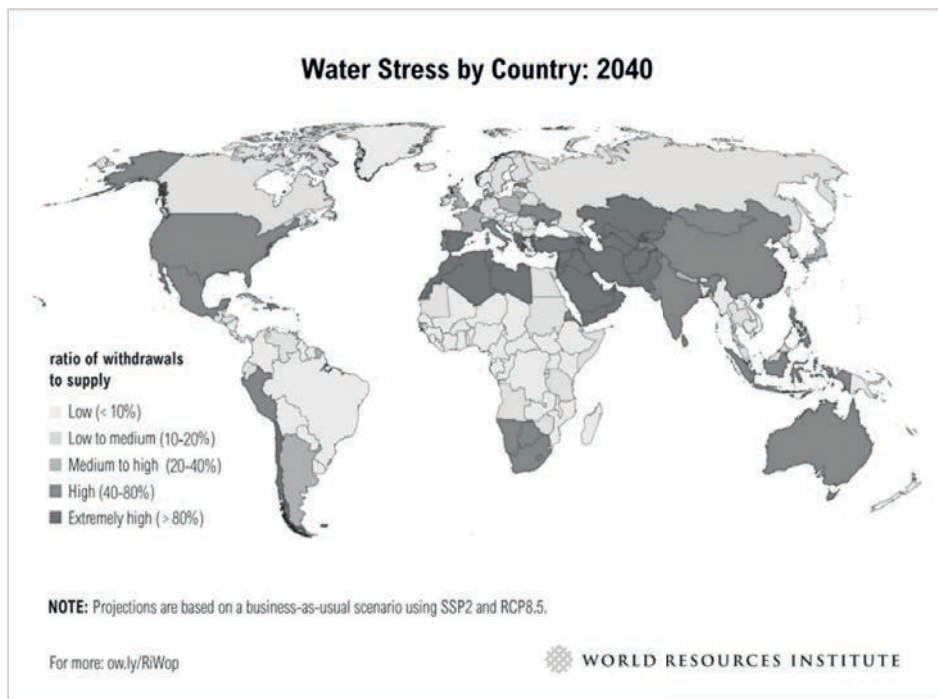
Turizam zavisi u velikoj meri od vode, koja je namenjena egzistencijalnim ljudskim potrebama, kao što su higijena i hrana, zatim sredstvo za širok spektar turističkih aktivnosti, kao što su plivanje u bazenima ili jezerima, golf i zimski sportovi. Osim toga, voda je centralni element turističkog pejzaža (reke, potoci, jezera, vodopadi, itd.). Ograničena dostupnost vode, loš kvalitet vode ili medijski prikaz nestašice vode može da stvori lošu sliku o turističkoj destinaciji.

Prema rezultatima istraživanja, potrošnja vode po jednom turistu dnevno iznosi 80-2000 litara. Sugerise se da globalni prosek iznosi 222 litra/dan ali dokazi iz novijih studija pokazuju da je ta procena konzervativna. Različite turističke aktivnosti dodatno troše velike količine vode uz istaknute primere za golf terene ili skijanje gde se koristi veštački sneg. Potrošnja vode za golf znatno varira u zavisnosti od zemljišta, klime i veličine terena za golf. Na primer, standardni golf može da troši godišnje od 80.000 m³ do 100.000 m³ na severu Francuske i 150.000 m³ do 200.000 m³ u južnoj Francuskoj. Mnogo veće količine vode se troše u suvim i toplim klimatskim uslovima. Na primer, 18 rupa za golf u mediteranskom terenu sa peščanim dinama troši od 0,5 do 1 miliona m³ slatke vode godišnje (Gössling, *at all.* 2012:8).

Važno je uzeti u obzir da će buduće klimatske promene značajno uticati na režim padavina i dostupnost vode. Na primer, očekuju se regionalne promene u intenzitetu i ekstremi u raspodeli padavina, povećanje padavina u visokim geografskim širinama i delovima tropskih regija, smanjenje padavina u subtropskim geografskim širinama. Klimatske promene će takođe uticati na kvalitet vode, na primer, podizanjem temperature vode. S obzirom na ove nepovoljne buduće promene, upravljanje vodnim resursima mora biti ključni prioritet menadžmenta u turističkim destinacijama, kako u pogledu stvarnih nivoa potrošnje (direktnih i indirektnih), tako i buduće raspoloživosti.

Stres i konflikti zbog vode nastaju kada potražnja za vodom premašuje raspoloživi iznos u određenom periodu ili kada voda lošeg kvaliteta nije za upotrebu. Pogoršanje kvaliteta i smanjenja količine sveže pijaće vode može da nastane kao posledica prekomerne eksploatacije izdani ili kao posledica eutrofikacije, zagađenje organskim materijama i dr.

Korišćenje postojećih klimatskih modela i socio-ekonomskih scenarija, iscrpljivanje površinskih voda i vođeni stres se prognozira u 167 zemalja do 2020. godine, 2030. i 2040. Preko 30 zemlja u svetu se već suočava sa izuzetno velikim opterećenjem i stresom (Slika 37).

Slika 37. Razmere vodenog stresa u svetu do 2040. (WRI, 2016.)

Konflikti i stres zbog pijaće vode nastaju kada njena količina padne ispod $1700 \text{ m}^3/\text{st.}$ godišnje. Stanovništvu Bliskog istoka i severne Afrike prethodi najveći stres zbog nedostatka sveže vode među kojima je četrnaest najugroženijih kao što su Bahrein, Kuvajt, Palestina, Katar, Ujedinjeni Arapski Emirati, Izrael, Saudijska Arabija, Oman i Liban. Bliskoistočni region je prostor sa najmanje vode u svetu koji se već sada u velikoj meri oslanja na male količine podzemnih voda i desalinizaciju morske vode.

Održivost prorodnih resursa, među kojima voda ima prioritet, jedan je od osam milenijumskih ciljeva razvoja čovečanstva. Postavljeni zadaci se odnose na očuvanje izdašnosti i kvaliteta lokalnih izvorišta vode, štedljivo korišćenje voda, prečišćavanje i recirkulacija upotrebljene vode, integralno korišćenje i upravljanje vodoprivrednim sistemima.

Sve češći uzroci konflikta u korišćenju turistički atraktivnih, izuzetno vrednih prostora je veliki broj turista koji posećuje gradove sa izuzetnim arhitektonskim i ambijentalnim celinama bogati kulturnim i umetničkim sadržajima kao što su Venecija, Firenca, Barselona, Kembridž itd. Gotovo četiri miliona turista svake godine poseti Kembridž da vide njegove privlačnosti među kojima je prestižni Univerzitet Kembridž.

U pokušaju da zaštite kulturno-istorijsko nasleđe od prekomernog broja posetilaca uprave gradova razmatraju načine zaštite među kojima su turističke takse koje se plaćaju uz hotelske račune, što je predlog gradskog Veća Kembridža ili „online ticketing sistem” koji omogućava veću kontrolu nad ulaskom turista u gradove kako je predviđeno za

Veneciju od 2017. godine. Procenjuje se da Venecija ima 20 miliona poseta svake godine, dok u gradu živi samo 54.000 stanovnika. Dodatno povećanje broja turista vrši pritisak na mostove i objekte u gradu koji je već sklon poplavama. Mnogi predlozi zapromene dolaze od samih stanovnika Venecije. U nedavnom istraživanju među zaposlenima u centralnom delu, oko 70% se izjasnilo da broj posetilaca treba smanjiti. Veliki broj posetilaca je doprineo smanjenju populacije koja tamo živi. U poslednjih 50 godina broj stanovnika je opao sa 174.000 na 54.000, delimično i zbog toga što je ogromna količina smeštaja u gradu namenjena za zakup turistima.

2.7. ULOGA ATRAKTIVNOSTI I UREĐENOSTI PROSTORA U RAZVOJU TURIZMA

Atraksije su mesta, ljudi, događaji koji se najčešće nazivaju „turistička atrakcija”, jer svojim specifičnim osobinama privlače turiste. Uobičajeni primeri turističkih atrakcija su: prirodne i kulturne lokacije, istorijska mesta, spomenici, muzeji i galerije, arhitektonske strukture, tematski parkovi, sportski objekti, festivali i događaji itd. Atraksije su ključna komponenta turizma. Reč atrakcija potiče od grčke reči *attrahere* koji označava neku karakteristiku ili kvalitet koji pruža prijetnost, zadovoljstvo, razonodu.

Turistička atrakcija jeste naročito privlačno obeležje turističke destinacije, prirodnog ili društvenog karaktera u okviru turističkog prostora (*Zakon o turizmu*, 2015:3). Atraksije su vitalni elementi u svim turističkim sistemima, interesantna mesta za turističke posete na kojima su ispoljene prirodne i kulturne vrednosti, istorijskog i umetničkog značaja koje turistima nude razonodu, avanturu i uživanje.

Prirodne lepote kao što su plaže, morske obale, jezera, tropska ostrva, odmarališta sa koralnim grebenima, planine, nacionalni parkovi su primeri tradicionalnih turističkih atrakcija u kojima turisti provode odmor. Drugi primeri kulturnih turističkih atrakcija uključuju istorijskih mesta, spomenike, stare hramove, muzeje i galerije, vrtove, akvarijume, botaničke bašte, zdanja i objekte kao na primer: dvorci, biblioteke, oblakoderi, mostovi, zabavni parkovi, karnevali, etničke smotre, kulturne manifestacije.

Industrijsko nasleđe, kreativna umetnost i zanatske radionice su atrakcije kulturnih niša kao što su industrijski turizam i kreativni turizam. Turističke atrakcije mogu biti stvorene na legendama kao što je pad NLO u blizini Rosvell-a u Novom Meksiku ili čudovište iz Loh Nesa u Škotskoj.

Turizam filmskih i književnih priča pronalazi turističke atrakcije odnosno mesta koja je priroda učinila najlepšom filmskom scenografijom. U njih turisti odlaze da bi na kratko proživeli delove priče svojih omiljenih junaka. Trilogija „Gospodar prstenova”, koja je osvojila pregršt filmskih nagrada, stvorila je turističke atrakcije u planinama i parkovima Novog Zelanda (*Slika 38*). Danas milioni turista žele da prođu putešestvijama svojih omiljenih junaka.

Slika 38. „Ukleta planina u zemlji Mordor iz flima Gospodar prstenova” danas turistička atrakcija na Novom Zelandu

2.8. TURISTIČKA INFRASTRUKTURA I SUPRASTRUKTURA

Uređenost prostora, prirodne i kulturne atrakcije (nasleđene ili tematski građene i akva parkovi, golf tereni itd.) i ljudski resursi su osnova predstavljanja turističke ponude i realizacije turističkih aktivnosti i doživljaja. Kvalitet uređenog, receptivnog područja koje sadrži resurse (prirodne i kulturne) za turizam čine brojni preduslovi među kojima primarno mesto zauzima kvalitet saobraćajne infrastrukture odnosno dostupnosti svih vidova saobraćaja.

Osim *prirodnih, kulturnih i ljudskih resursa* za kvalitet savremenog razvoja turističke delatnosti, odnosno za kreiranje kvalitetnog turističkog proizvoda, najznačajniju ulogu imaju:

- *turistička infrastruktura*: objekti za informisanje, predah, snabdevanje, rekreaciju, edukaciju i zabavu turista, i to: skijališta, kupališta i plaže, tematski i zabavni parkovi, turistički informativni centri, centri za prihvatanje turista i posetilaca, odmorišta pored puteva, objekti nautičkog turizma, tereni za golf, tenis tereni, otvoreni i zatvoreni objekti sportske rekreacije, male veštačke akumulacije sa kupalištem, bazeni za kupanje, velnes objekti, zabavno rekreativne staze i putevi (trim staze, staze zdravlja, vidikovci, panoramski putevi, biciklističke staze, pešačke staze, staze za motorne sanke i slično), uređene obale reka i jezera, objekti za posmatranje prirodnih retkosti, objekti za predah i kraće zadržavanje turista, objekti za avanturističke aktivnosti, žičare, kulturno-zabavni objekti, zdravstveni, i drugo;

- *turistička suprastruktura* koja se odnosi na smeštajne i ugostiteljske objekte, galerije, izložbene, kongresne i zabavne objekte koji su u neposrednoj vezi sa objektima sportsko-rekreativnog sadržaja ili sa turističkom infrastrukturom čini jedinstvenu celinu.

Uređenje prostora obuhvata racionalno korišćenje i organizaciju, zaštitu i upravljanje prostorom kao posebno vrednim i ograničenim opštiom resursom da bi se obezbedili uslovi za održivi razvoj turizma. Atraktivniji i značajniji su oni prostori koji u svojoj blizini imaju prirodne i kulturne resurse, inrastrukturu, turističku suprastrukturu, ljudske resurse i takvu lokaciju koja obezbeđuje uslove za kreiranje raznovrsnih turističkih proizvoda i zanimljivu turističku ponudu (*Slika 39*) (*Zakon o turizmu*, 2015).

Slika 39. Uređenost prirodnih i stvorenih prostornih entiteta za kreiranje turističkog proizvoda (*turistička ponuda*) za realizaciju turističkih aktivnosti i doživljaja (*turistička tražnja*)

3. TURISTIČKI RESURSI

Turistički resursi su prirodna i antropogena dobra koja mogu da koriste društvu i da doprinesu njegovom sveukupnom napretku. Oni mogu biti snažna komparativna prednost nekog geografskog područja na čijim atraktivnostima se zasnivaju razvojne politike turizma da bi se ostvarili zahtevi stalno rastuće turističke tražnje. Efikasno korišćenje resursa, a ne samo njihovo prisustvo, glavni su kriterijum i mera dostignutih ciljeva u savremenom turizmu imajući u vidu činjenicu da je svaka turistička atrakcija turistički resurs, a da svaki turistički resurs ne mora da bude turistička atrakcija.

Izgradnja turističkih proizvoda započinje analizom resursne osnove, identifikacijom i procenom resursa kako bi se utvrdile mere, postupci i način njihove valorizacije. Efikasnost korišćenja resursa je determinanta uspešnosti razvoja savremenog turizma na takav način koji ne umanjuje kvalitet života budućih generacija.

Prema klasifikaciji Svetske turističke organizacije (UNWTO), *turistički resursi* su:

- prirodni turistički resursi;
- kulturno-istorijska baština;
- klimatski uslovi;
- infrastruktura;
- turističke usluge i sadržaj.

3.1. PRIRODNI TURISTIČKI RESURSI

Prirodni resursi su elementi prirodne sredine čija svojstva predstavljaju osnovu za razvoj turizma. Imaju posticajna dejstva na turistička kretanja budući da su njihova atraktivna svojstva pogodna avanturu, rekreaciju, doživljaj. Prema UNWTO prirodne resurse za turizam čine: **plaže, koralni grebeni, planine, pustinje, šume, nacionalni parkovi, vodopadi, jezera, reke, termalni i mineralni izvori, pećine, flora i fauna.**

U poslednjih nekoliko godina, u brojnim naučnim radovima u kojima se objavljuju istraživanja odnosa između turizma i korišćenja prirodnih resursa odnosno njihovih atraktivnosti, prisutna su mišljenja da je neophodna značajna promena koncepta razvoja turizma i njegove dalje održivosti.

Naizgled novi oblici turizma, kao što su prirodni turizam, ekoturizam i održivi turizam, koji se zalažu za ekološki bezbedan razvoj turizma, imaju suprotan efekat u mnogim delovima sveta. Ti novi oblici turizma promovišu se kao ekološki ustanovljen način generisanja prihoda od prirodnih resursa prevashodno u lokalnim zajednicama.

Posebnu dobit od turizma prirodnih resursa i komparativnu prednost na turističkom tržištu očekuju zemlje u razvoju, imajući u vidu da u svom prostoru imaju na raspolaganju netaknutu prirodu. Obrazovani turisti iz bogatijih zemalja sve češće pokazuju interesovanje za boravak u ekološki čistim, „divljim” i egzotičnim predelima. Ovakvom trendu razvoja turizma ide u prilog činjenica da morske plaže, odnosno primorski entiteti za razvoj turizma koji imaju posebno važno mesto u savremenom turizmu obalnih područja i ostrvskih zemalja, postaju mesta u kojima se zbog masovnosti sve češće ispoljava visoki nivo sukoba. Tome svakako doprinosi veliko interesovanje putnika za turizam morskih obala, nasuprot njegovoj nedovoljnoj veličini i sposobnostima da prihvati istovremeni, masovni boravak velikog broja ljudi. Ukoliko se nastavi trend rasta broja turista na obalama mora i priobalju, zajedno sa lokalnim stanovništvom koje se bavi permanentnim razvojem mnogih delatnosti, među kojima je turizam, neminovna je pojava povremenih konflikata za koje treba pronaći kompromisna rešenja.

U cilju sprečavanja prekomerne eksploatacije pojedinih resursa, zagađenja i degradacije zemljišta i vodenih ekosistema, kao i akutnih sukoba između konkurentskih subjekata, neophodno je planiranje i sprovođenje efikasnog integrisanog upravljanja prirodnim resursima.

Prirodni resursi čine podlogu uspešnog razvoja onih vidova turizma koji predstavljaju dominantne pravce kretanja na međunarodnom tržištu. Pri tome kod izbora turističkih destinacija prednost će imati one koje poseduju raznovrsnu ponudu sa elementima aktivnog odmora, rekreacije i relaksacije. Topla mora, planinski turistički centri, šume, nacionalni parkovi, jezera i reke, banje, egzotična flora i fauna imaće naglašen značaj za turistička kretanja. U fokusu interesovanja inostrane i domaće turističke tražnje sve su prisutniji nautički turizam, prekookeanska i rečna krstarenja, sportovi na vodi, skijanje i avanture, velnes tretmani.

Morske obale – plaže

Morske obale, sa prirodnim odlikama gde preovladavaju peskovite i šljunkovite plaže, u čijem priobalju su izgrađeni smeštajni kapaciteti, apsorbuju najveći deo međunarodnog turizma. Sunce, more i pesak (primorski turizam) je još uvek najznačajniji vid turizma u evropskim i svetskim razmerama. Uprkos tome da se javljaju novi, specifični vidovi turizma on je bio, jeste, i ostaće najmasovniji oblik turističkih kretanja.

Među veoma popularnim plažama sveta nalaze se tople ostrvske plaže Tihog i Indijskog okeana. Jedna od najposećenijih, najlepših, najslikanijih plaža su Sejšeli. Relativno plitka i zaštićena grebenima od talasa okeana, sa tirkiznom bojom vode i bledoroze peskom smeštena je u arhipelagu Indijskog okeana (*Slika 40*).

Slika 40. Plaža na Sejšelima

Maldivi, ostrvska država u Indijskom okeanu, sastoje se od 1.126 koralnih ostrvaca, među kojima je oko 200 naseljenih, od kojih se 80 koristi za turizam. Glavni grad Male broji oko 100.000 žitelja, a ukupna populacija Maldiva iznosi oko 330.000 stanovnika. Raznovidnost podvodne flore i faune na Maldivima privlači brojne turiste. Temperatura mora je oko 27 stepeni. Kristalno čisto more i vidljivost od pedesetak metara svrstava Maldive među najpoželjnije ronilačke i turističke lokacije sveta. Ostrva s palmama i čistim belim plažama, tirkizne lagune i koralni grebeni čine ekskluzivnost Maldiva (*Slika 41*).

Slika 41. Najlepše plaže Maldiva (levo) i Tajlanda (desno)

Plaže i egzotičnost Tajlanda, posle Kine, privlače najveći broj turista u azijskoj regiji. Prema statističkim podacima UNWTO, Tajland godišnje poseti oko 26 miliona turista. Tajland, Kambodža, Indija, Filipini, Indonezija i druge zemlje istočne i južne Azije, zahvaljujući, između ostalog, egzotičnim plažama, beleže rast stranih turista u iznosu od 7-10% godišnje (*UNWTO, 2016*).

Najposećenije plaže evropskog kontinenta su u Španiji: Kosta Brava i Balearska ostrva, Marbelja; Francuska rivijera: Kan, Nica, Bijaric; italijanska obala Tirenskog mora i ostrva: Sardinija, Sicilija, Iskija, Kapri; grčka obala i 1400 ostrva, Santorini, Mikonos; Portugal: Lagos i Faro; hrvatska ostrva: Hvar i Brač.

Osim evropskih plaža i morskih obala uređenih za boravak velikog broja turista, u svetski najposećenije plaže spadaju plaže karipske regije (Bahami, Barbados, Belize, Kostarika, Kuba, Dominikana itd.); Južne Amerike; Brazila (Ipanema i Kopakabana), Venecuele, Meksika; Severne Amerike (Havaji, Kalifornija, Majami itd.).

Turistička valorizacija morskih i okeanskih obala u najvećoj meri zavisi od kvaliteta plaža (sitnozrni šljunak ili pesak) i temperature morske vode. Temperatura je najznačajnija osobina morske vode koja zavisi od sunčeve radijacije, broja sunčanih dana, geografskog položaja mora, fizičko-hemijskih svojstava, providnosti i saliniteta, dubine. Temperatura vode i vazduha direktno utiču na stepen razvoja turističkih aktivnosti na vodi i trajanje kupališne sezone.

Salinitet mora u granicama od 5 do 40‰ ima baktericidno i stimulativno dejstvo na ljudski organizam, koje raste sa povećanjem saliniteta usled prisustva aerosola. Morska voda, kao složen jonizujući rastvor, zajedno sa maritimnom klimom ima stimulišuće i sedativno dejstvo, tako da je kupanje u morskoj vodi i udisanje morskog vazduha višestruko korisnije od kupanja u rekama i slatkovodnim jezerima (Stanković, 2000:60).

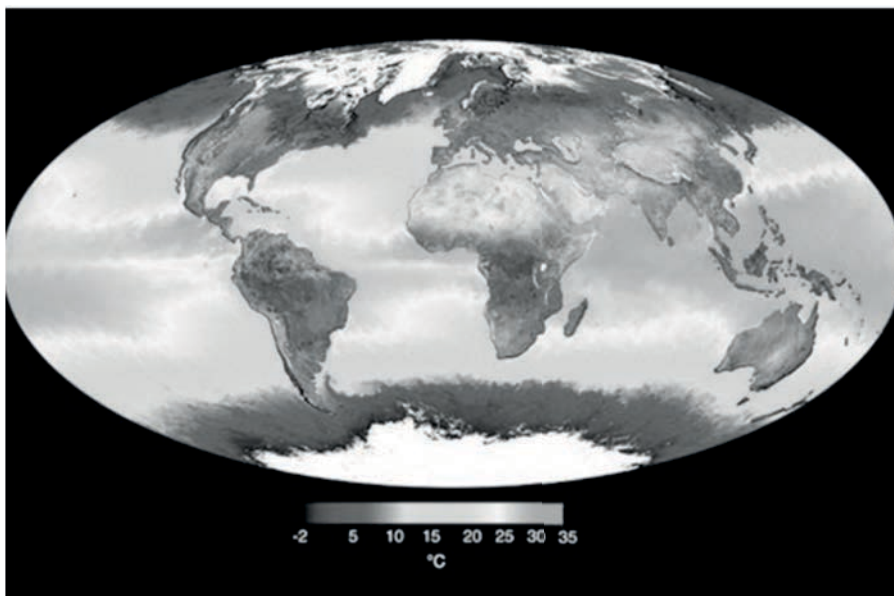
Morska voda ima pH vrednost u rasponu od 7,5 do 8,4 što znači da je baznog karaktera. PH vrednost označava aktivnost vodonikovih jona (H^+) u rastvoru, i na mernoj skali obuhvata vrednosti od 0 do 14. Za kisele rastvore pH vrednost je manja $pH < 7$, a za bazne veća $pH > 7$. Sveža voda ima pH vrednost 7 (Tabela 8).

Tabela 8. pH vrednosti morske vode i drugih rastvora

Morska voda	8.0
Voda	7.0
Kafa	5.0
Gazirana pića	2.0
Želudačna kiselina	2.0
Kisele otpadne vode	1.0

Temperatura: Prosečna temperatura svetskog mora je 17 °C. Smatra se da je minimalna temperatura morske vode pogodna za kupanje 18 °C, dok istovremeno temperatura vazduha treba da bude za nekoliko stepeni viša, oko 22 °C.

Oko 53% površine mora ima prosečnu temperaturu višu od 20 °C. Najtoplija je površina Crvenog mora i Persijskog zaliva 36 °C. Prosečna godišnja temperatura Tihog okeana iznosi 19,1 °C, Indijskog 17,0 °C, a Atlantskog 16,9 °C. Godišnje kolebanje površinske temperature u području srednjih geografskih širina iznosi 8 °C i više, npr. u severnom Jadranu može da dostigne 16 °C.

Slika 41. Temperatura svetskog mora (satelitski snimak – visoke temperature u blizini ekvatora i hladnija voda i led u blizini polova)

Sunce zagreva površinski sloj vode u okeanima koja se radom talasa i vetra meša sa dubljim slojevima. Temperatura površinskih voda okeana i mora varira zavisno od geografske širine (*Slika 41*). Polarna mora mogu biti hladna, oko $-2\text{ }^{\circ}\text{C}$ (stepena Celzijusa) dok u Persijskom zalivu (nižim geografskim širinama) voda mora dostiže temperaturu od $+36\text{ }^{\circ}\text{C}$. Voda u okeanima sa salinitetom od 35‰ (promila) se zamrzava se na $-1.94\text{ }^{\circ}\text{C}$, što znači da u visokim geografskim širinama postoje stalni uslovi za formiranje leda.

Salinitet: Brojni hemijski elementi koji morsku vodu čine slanom. Većina njih potiče iz reka koje u svojim tokovima rastvaraju stene i tlo. Glavni element je natrijum hlorid koji se uobičajeno naziva so. Morska voda ima oko 35 g (7 kašičica) soli u 1000 g vode (oko jednog litra vode). Većina okeana ima saliniteta između 34‰ i 36‰. Voda Mediteranskog mora ima salinitet iznad 37‰, dok je salinitet Jadranskog mora u proseku oko 38‰.

Najveći salinitet na svetu, odnosno potpuno zasićenje natrijum hloridom (NaCl), ima voda Mrtvog mora, koji se kreće između 300 i 400‰ (promila) i temperaturu koja varira između $19\text{ }^{\circ}\text{C}$ i $37\text{ }^{\circ}\text{C}$.

Slika 42. Mrtvo more sa najvećim salinitetom i gustinom vode na Zemlji

Poređenje hemijskog sastava Mrtvog mora sa drugim jezerima i okeanima pokazuju da je koncentracija soli u Mrtvom moru deset puta veća od svetskog proseka. Zbog neobično visoke koncentracije soli, odnosno velike gustine vode, kupanje je takvo da čovek lako pluta po površini (Slika 42). Slične osobine morske vode u pogledu saliniteta ima Veliko slano jezero (Great Salt Lake) u Juti u Sjedinjenim Američkim Državama.

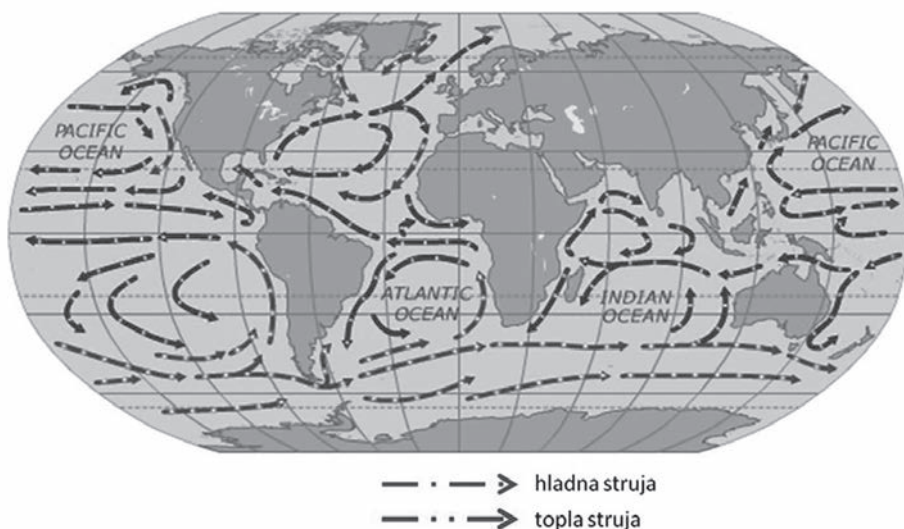
Mrtvo more je najdublje hiperslano jezero na svetu, na 1.083 metara (330 m) dubine. Nalazi se na granici između Izraela i Jordana, dužine 67 km i širine 18 km. Njegova glavna pritoka je reka Jordan. Ovo more je poznato kao najniža tačka na zemlji jer leži na 418 m ispod nivoa mora. Samo jezero Asal u Džibutiju ima veći salinitet.

Providnost i boja morske vode, odnosno njena optička svojstva, utiču na atraktivnost i estetska svojstva važna za turiste. Boja varira, od tirkizne boje toplih mora, različitih nijansi zelene do svetlo i modro plave boje severnih mora. Boja i providnost mora zavise od količine čestica koje mogu biti neorganske (npr. talog od erozije) ili organske (kao što su alge, fitoplanktona), boje dna, peska i vegetacije u priobalju, dubine, temperature, saliniteta, morskih struja itd. Najveću providnost imaju tropska i suptropska mora, do 60 m u Sredozemnom moru.

Plima i oseka: Uz morske struje i talase, plima i oseka su prirodni pokretači morskih površina. U jednom danu nastaju dve plime (podizanje nivoa mora) i dve oseke (spuštanje nivoa mora) pod uticajem gravitacionih sila između Zemlje, Meseca i Sunca pri njihovom kretanju kroz svemir. Promene u nivou mora su različite jačine sa većim oscilacijama u vreme punog meseca. Jaki plimski talasi su najveći u zalivima koji su široko otvoreni prema moru i mogu da dostignu do 20 m, kao što je u zalivu Fandi (Fundy), Nova Škotska, Kanada. Kolebanje nivoa Sredozemnog i Jadranskog mora za vreme plime i oseke iznosi od 30 cm do 1 m (metra). Slabija plimska kolebanja nivoa mora ne uzrokuju značajne probleme u priobalju, osim u slučaju olujnog nevremena kada se podizanje nivoa mora pojačava talasima koji mogu da izazovu značajnu materijalnu štetu. Zbog izraženog uticaja jake plime i oseke uz povremeno, dodatno dejstvo talasa, mogu nastati poremećaji u pomorskoj plovidbi, trgovini, ribarstvu, turizmu.

Morske struje i talasi: Morske struje su vodoravno kretanje morske odnosno okeanske vode u određenom smeru i mogu biti stalne, periodične ili povremene pojave. Mogu biti tople i hladne, tako da se njihov uticaj ogleda u smanjenju ili povećavanju temperature vode i vazduha u priobalnim područjima. Na smer i snagu morskih struja utiču oblik morskog dna i obale, promene u temperaturi i gustini vode, odnosno salinitetu. Okeanske struje mogu da se kreću više hiljada kilometara. Imaju jak uticaj na klimu kontinenata, a naročito na područja uz obale okeana. Najizraženiji primer je topla Golfska struja koja klimu severozapadne Evrope čini umerenijom od drugih područja na istim geografskim širinama, posebno u Norveškoj i Irskoj. Na severu Evrope, u Norveškoj, na geografskim širinama gde to inače, zbog klime, nije moguće uzgajati povrće, listopadne i četinarske šume u oblastima gde bi prirodna vegetacija trebala da bude tundra. Drugi primer su Havaji gde je klima suptropska, a ne tropska zbog hladne tihookeanske Kalifornijske struje (Slika 43).

Postoje i pozitivni uticaji hladnih okeanskih struja. Njihova voda je nižeg saliniteta, bogata je kiseonikom i planktonom (hrana za ribe i kitove), tako da su ti delovi Svet-skog mora povoljniji za ribolov. Pokazatelj uticaja morskih struja na klimu je klimatski fenomeni El Ninjo i La Ninja.

Slika 43. Pravci kretanja morskih struja

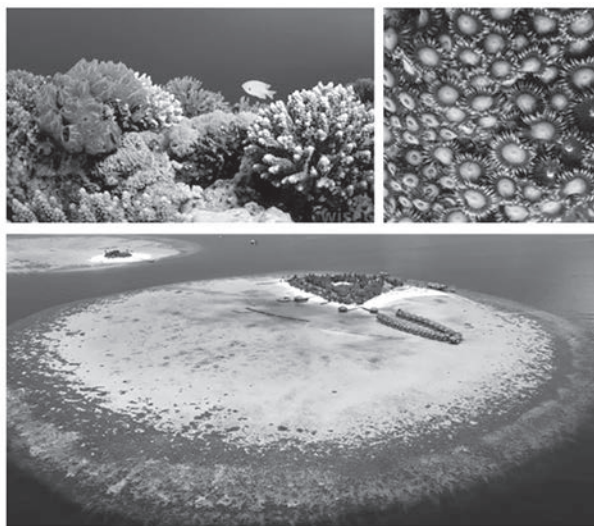
Na pravac morskih struja veliki uticaj vrši Koriolisova sila (posledica Zemljine rotacije), pa pod njenim uticajem one skreću na severnoj polulopti udesno, a na južnoj ulevo.

Glavne karakteristike okeanskih struja i talasa utiču na turizam mora i obala. Njihov pravac i brzina su značajni za izbor lokacija za izgradnju pristaništa, marina, zimovnika za sva plovila (jedrilice, čamce, jahte, preookeanske brodove). Veličina talasa je značajna za plovību; u slučaju znatnih razmera mogu da budu opasnost dok manji talasi

moгу da se koriste za surfovanje (obale Kalifornije, Havaja, Australije), ili blagi talasi za prijatno kupanje i talasoterapiju. Hladne struje su uzrok ograničenja za kupanje nasuprot toplim morskim strujama na čijem putu su tople, najlepše i najposećenije plaže sveta u Indijskom okeanu, Karibima, Sredozemnom moru.

Koralni grebeni

Koralni grebeni su preuzeli ulogu neke vrste lakmus papira o stanju zdravlja obalnih i morskih resursa važnih sa stanovišta zaštite životne sredine i održivog razvoja turizma. Od sredine 1980-ih, briga o smanjenju koralnih grebena i njihovom izbeljivanju su porasle zbog čega je pokrenuta inicijativa za njihovo proučavanje i praćenje, posebno u subregijama Južne Azije, uključujući i koralna ostrva Maldive (*Slika 44*).

Slika 44. Različite strukture koralna na Maldivima – prirodni turistički resursi

Ostrvo Francuske Polinezije, Bora Bora, okruženo je koralnim grebenom stvarajući prirodni prsten koji štiti plaže od talasa, sa temperaturom vode u laguni koja se ne spušta ispod 23 °C niti prelazi 30 °C u najtoplijem delu godine (*Slika 45*).

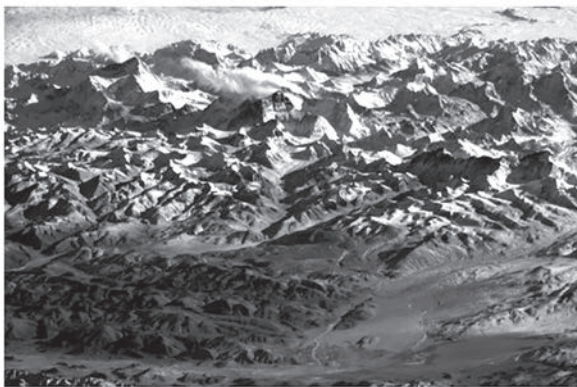
Slika 45. Bora Bora koralna laguna

Planine

Planine, kotline i ravnice čine osnovne morfološke strukture kontinenata. Prema visini, odnosno vertikalnoj rasčlanjenosti reljefa, tereni na kopnu se dele na *nizije* do 200 metara nadmorske visine (mnv.), *pobrđa* (od 200 do 500 mnv.), *niske planine* (od 1000 do 2000 mnv.) i *visoke planine* preko 2000 mnv. Prema tom kriterijumu, planine pokrivaju 52% površine Azije, 36% Severne Amerike, 25% Evrope, 22% Južne Amerike, 17% Australije i 3% Afrike. Prema tome, 24% ukupne kopnene mase na Zemlji pripada planinama. U planinskim predelima živi oko 1/10 svetskog stanovništva i sve velike reke na svetu izvire u planinama.

Nadmorska visina, rasčlanjenost, izgled planinskih predela, najraznovrsniji oblici nastali radom egzogenih i endogenih sila imaju uticaja na glavne osobine prirodnih resursa kao što su klima, biljni i životinjski svet, hidrografija i time doprinose stvaranju atraktivnosti prostora za razvoj mnogih vidova turizma.

- **Mlade venačne planine** su nastale nabiranjem slojeva koji imaju oštre vrhove i strme strane i određen pravac pružanja. Primer venačnih planina, sa najvišim vrhovima na svetu su Himalaji (Mont Everest 8848 mnv.). Oko 100 planinskih vrhova je iznad 7200 mnv. i 14 vrhova iznad 8000 mnv. (Slika 46).

Slika 46. Himalaji snimljeni iz svemira

Drugi po veličini je planinski masiv *Akonkagva* u Južnoj Americi sa najvišim vrhom (6.960 m), zatim *Mek Kinli* na Aljasci, SAD (6.196 m), i *Kilimandžaro* u Africi (5.895 m). Najviši vrh *Evrope* je ugašeni vulkan na Kavkazu *Elbrus* (5.642 m) i *Monblan* (4.808 m) u području italijansko-francuskih Alpa.

Himalaji i Mont Everest, najviši vrh na Zemlji, postao je jedna od glavnih planinskih turističkih destinacija u svetu. Himalaji su planinski masiv u Aziji čija osa pružanja istok- zapad iznosi 2.400 km i od 160 do 240 km širine, obuhvatajući teritorije Pakistana, Indije, Nepala (1/3) Butana i Tibeta (Slika 47).

Slika 47. Položaj Himalaja sa najvišim vrhom na svetu Mont Everest

Era turizma na Himalajima počinje u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka, kada Britanci šalju svoje istraživačke ekspedicije koje postepeno otkrivaju prilazne puteve ka „krovu sveta”. Masovni turizam na Himalajima počinje od 1950. godine kada su Ser Edmund Hilari i Tenzing Norgaj ovojili vrh Mont Everesta i doprineli da ovaj region postane sve popularniji za turiste iz celog sveta.

Ogroman rast posetilaca je doneo velike promene u prirodnoj sredini, pre svega zbog deponovanja velike količine otpada koji predstavlja potencijalnu opasnost za zagađenje voda i zdravlje ljudi. Procenjuje se da prostor oko Mont Everesta ima skoro 120 tona otpada i više stotina tela stradalih alpinista. Posle osvajanja Mont Everesta alpinisti ostavljaju high-tech opremu za penjanje, plastiku, hranu, konzerve, rezervoare sa kiseonikom, aluminijumske limenke, odeću, staklo, papir.

Osim toga što se Himalaji u savremenoj literaturi često opisuju kao prostor osetljivog ekosistema i ekološke degradacije zbog turizma, ova regija ima ogroman uticaj na ekonomiju i život lokalnog stanovništva. Stalno stanovništvo naseljava i gradi naselja do 2700 m ili do visine oblaka i magle. Šerpasi su poznata etnička grupa u Nepalu koja živi u podnožju Mont Everesta, koji u svojim naseljima imaju brojne budističke manastire (gompe) (Štetić, 2003:271). Danas je budizam najbrojnija religija stanovnika visokih Himalaja u kome je Buda rođen 560 p.n.e. pod imenom Sidarta Gautama, u maloj republici Sakja u današnjem Nepalu.

Andi su jedan od najvećih svetskih planinskih venaca, drugi po visini (Akonkagva), posle Himalaja, sa velikim mogućnostima za planinarenje i sve masovnije turističke posete u Južnoj Americi. Iskustvo turista je takvo da ih svrstavaju u sredinu između evropskih Alpa i Himalaja u pogledu visine, težine i pristupa, odnosno između relativno civilizovanih planina u Evropi ili Severnoj Americi, i divljih vrhova Azije. Bolivija je idealna zemlja za prvu posetu, sa veoma stabilnom klimom i brojnim lako i teže savladivim planinskim

vrhovima. Andi Venecuele i Kolumbije se izdižu iznad tropskih šuma. U Patagoniji, na granici Argentine i Čilea, postoji jedan od najtežih i najpoznatijih velikih zidnih uspona na svetu, Monte Fitz Roy (3405m) (*Slika 48*).

Slika 48. Monte Fitz Roy
(nacionalni park Los Glaciares National Park, Patagonia, Argentina)

Kilimandžaro (5.895 m) je vulkanski masiv u Africi i najviša tačka tog kontinenta, koji se uzdiže iznad prostranih ravnica prekrivenih savanama i okolnim šumama severoistočne Tanzanije u neposrednoj blizini granice sa Kenijom. Sastoji se od tri vulkanske kupe čiji su vrhovi prekriveni stalnim snegom i glečerima. Planina Kilimandžaro ima pet vegetacionih pojaseva, od najniže do najviše tačke. Veoma je bogata različitim vrstama, posebno sisarima (slon, bizon i antilopa) o čijoj se ugroženosti sve češće govori.

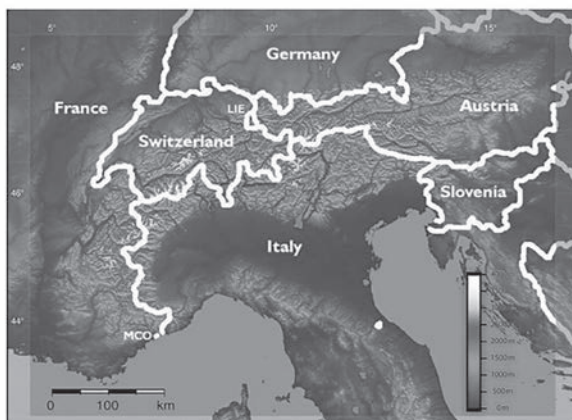

Slika 49. Najviši vrh Afrike Kilimandžaro

Nacionalni park Kilimandžaro je zaštićen nacionalnim zakonodavstvom i planom upravljanja, uključujući prisustvo dobro opremljenih rendžera. Ključna uloga upravljanja nacionalnim parkom ima za cilj održavanje estetskog kvaliteta prostora i spektakularnih prirodnih atrakтивности. Korišćenje zemljišta, zagađenje vode i vazduha, klimatske

promene, požari, topljenje glečera i blokada migratornih puteva životinjskog sveta predstavljaju pretnje koje mogu da naruše kvalitet ovog izuzetnog prirodnog resursa. Imajući u vidu da je Kilimandžaro turistički veoma popularna planinska regija Afrike, smanjenje pritiska koji stvaraju posetioци rešava se kontrolom njihovog kretanja u nacionalnom parku, obrazovnim programima i uputstvima uprave parka, uključujući i lokalno stanovništvo (Slika 49).

Alpi su planinski masiv centralne Evrope koji se u vidu luka pruža oko 800 km od istoka do zapada i oko 200 km širine, zauzimajući prostor od Sredozemnog mora i sliva reke Po, preko Francuske i Grenobla, do sredine južne Švajcarske. Dalje ka severoistoku i istoku Alpi se pružaju do Beča u Austriji i do Jadranskog mora i Slovenije. Južni deo Alpa doseže do severne Italije, i na severu se prostire do granice sa Bavarskom u Nemačkoj (Slika 50).

Slika 50. Najveća prostranstva alpske oblasti se nalaze u Švajcarskoj, Francuskoj, Austriji i Italiji

Najviši deo Alpa je Monblan (4.808 m) koji je po visini drugi u Evropi posle Elbrusa na Kavkazu. Nalazi se u regiji Savoja u Francuskoj i neposrednoj blizini Aosta doline u Italiji. U visokom planinskom pojasu kojima pripada i Monblan, postoji veći broj planinskih prevoja koji su pogodno iskorišćeni za razvoj saobraćajnica. Najviši prevoj u kome se odvija sobračaj je Izeran na 2770 m, a najniži Brener na 1373 m. Poznati prevoji koji se koriste za saobraćaj u Alpima su Sveti Gothard, Mali i Veliki Bernard i Simplon.

Tunel Gothard je najduži tunel na svetu sa 57,1 km. Prosečna brzina za putničke vozove kroz sam tunel je od 200 do 250 km/h. Povezuje dva evropska centra – Ciri h i Milano.

Klima Alpa je vertikalno zonirana – od izmenjene sredozemne u podnožju, preko umerene, hladne i visokoplaninske sa većitim snegom i ledom. Aklimatizovani i dobro obučeni turisti, njih oko 20.000, svake godine kreću u osvajanje najvišeg vrha Alpa.

Granica većitog snega u centralnim Alpima je 2900-3200 m, dok ostali delovi na severu i istoku imaju većiti led na visinama 2500-2900 mnv. Veliki broj lednika, među kojima je poznati Aleč, rečne i glacijalne doline, brojni mineralni izvori, kanjoni, klisure, bogata i raznovrsta flora i fauna, prirodni su resursi koji privlače turiste Evrope i drugih regija, poklonika avantura i rekreacije.

Alpsko skijanje je najpoznatiji način skijanja na planinskim padinama prekrivenim snegom. Ime je dobilo po Alpima, planinskom vencu u Evropi, gde je tradicija takvog načina skijanja i začeta. Iako je alpsko skijanje danas rašireno u celom svetu i na svim kontinentima, naziv se zadržao do danas. Ovaj vid skijanja je veoma popularan vid rekreacije i jedan od standardnih olimpijskih sportova na zimskim Olimpijskim igrama (*Slika 51*).

Slika 51. Monblan masiv je popularan za planinarenje, skijanje i snoubording

Takođe, planinski predeli na umerenim nadmorskim visinama od 800 do 1500 mnv. pogodni su za odmor i oporavak. Čist vazduh sa većom količinom kiseonika i negativnih jona utiču na poboljšanje zdravlja i jačanje imuniteta.

- **Stare gromadne planine** su nastale vertikalnim pomeranjem delova zemljine kore. Niže su od mladih venačnih i imaju zaobljene vrhove i blage padine. Primer starih gromadnih planina je planinski masiv Apalači, koji se prostiru duž istočne obale SAD i Kanade (*Slika 52*).

Slika 52. Prostiranje planinskog venca Apalača (istočna obala SAD i Kanada)

Najstarije na svetu, gromadne planine Apalači su stare oko 400 miliona godina. Ime su dobile po indijanskom plemenu Apalachee i taj prostor i danas ima obeležje specifične prirodne i kulturološke regije. Planinski lanac je podeljen rečnim dolinama i visoravnima blagih padina. Najviši vrh Apalača se nalazi u Severnoj Karolini, Mount Mitchell (2037 m). Apalači spadaju u planine sa listopadnom šumom najbogatijeg biodiverziteta u umerenom pojasu, sa velikim brojem endemskih vrsta flore i faune. To su planine sa velikim izborom različitih pejzaža, mikrokline i zemljišta, što zajedno sa reliktnim vrstama predstavljaju bogat prirodni resurs za razvoj turizma. Na prostoru Apalačkih planina nalazi se 21 ekoregion (ekološka regija) koji prostorno, ekološki i geografski pokriva velike površine zemlje i vode, sadrži karakteristične, geografski različite skupove prirodnih zajednica i vrsta.

Apalači spadaju u glavna rekreativnih područja Severne Amerike. Te planine sa jedinstvenom funkcijom u velikom delu SAD pružaju se pravcem severoistok-jugozapad, dužine 3.400 km. One su ispresecane pešačkim stazama različitih dužina sa mnogim skloništima duž nekomercijalnih puteva u dužini od 755 km. Posebnu atraktivna i najpopularnija oblast je regija Blue Ridge Parkway, u kojoj se nalazi Smoki Mountains National Park pod upravom SAD Službe za nacionalne parkove (*Enciclopedia Britanica*, 2016)

Kanjoni i klisure

Kanjon u morfološkom pogledu predstavlja usku i veoma duboku dolinu koja je nastala po uticajem vodene erozije ili tektonske aktivnosti. Njegov primarni oblik se menja pod uticajem velike količina padavina, snega, topljenja leda, malih pritoka. Takođe, različiti slojevi stena, geološki sastav, doprinose da se stvaranje kanjona menja kroz vreme različitim intenzitetom. Između klisura i kanjona postoji više sličnosti nego razlika. I kanjoni i klisure su formirane vodenom erozijom.

Klisura je tip rečne doline, čija je dubina približno jednaka polovini raspona (raspon je rastojanje između vrhova strana). Nagib dolinskih strana klisure iznosi oko 45°.

Nastaje vertikalnom erozijom fluvijalnog procesa, tj. intenzivnim usecanjem vodenog toka u stensku masu. Kod nas postoje brojne klisure – Sićevačka, Grdelička, Rugovska, Stalačka i dr. Manja, odnosno kratka klisura, naziva se „suteska”, kao deo kompozitne doline velikih reka.

Veliki kanjon (The Grand Canyon) u SAD, poznat je po svom specifičnom izgledu, veličini i svom složenom pejzažu. Nalazi se u severozapadnoj Arizoni. Urezan tokom nekoliko miliona godina, erozijom reke Kolorado, dostigao je dubinu oko 1800 m i 446 km dužine. Veći deo kanjona čine stepeničaste stene nad kojima je nekada proticala reka Kolorado a koja se danas nalazi na mnogo nižem nivou u kanjonu (Slika 53).

Slika 53. Veliki Kanjon (The Grand Canyon) sa južne strane

Veliki kanjon je nacionalni park i predstavlja jednu od najvažnijih svetskih prirodnih atrakcija koja privlači oko 5 miliona posetilaca godišnje. Turisti, njih oko 83%, jesu iz Sjedinjenih Američkih Država: Kalifornija (12,2%), Arizona (8,9%) itd. Sedamnaest odsto posetilaca je izvan Sjedinjenih Američkih Država, gde su vidno zastupljeni turisti iz Velike Britanije (3,8%), Kanade (3,5%), Japana (2,1%), Nemačke (1,9%) i Holandije (1,2%). Deo kanjona pod nazivom Južni Rim otvoren je tokom cele godine, dok je severni deo uglavnom otvoren od sredine maja do sredine oktobra.

Pored neobaveznog razgledanja na visini od 2.100 m nadmorske visine, turistima se nude atrakcije i avanture poput padobranstva, raftinga, planinarenja i veoma popularne helikopterske ture.

Broj posetilaca u kampovima na severu i jugu Velikog kanjona je ograničen i stoga su neophodne rezervacije, posebno na prometnijem Južnom Rimu. Severni kampovi su samo sezonski otvoreni zbog neprohodnih puteva u zavisnosti od vremenskih prilika i zimskih snežnih nameta. Posebna dozvola se izdaje za noćni boravak u kanjonu. Svake godine Nacionalni park Veliki kanjon prima oko 30.000 zahteva za dozvole dužeg boravka.

U Evropi, najdublji kanjon se nalazi na reci Tari, 1333 m. Reka Tara nastaje na planini Komovi u Crnoj Gori, i teče dužinom od 146,4 km, sa prosečnim padom 4,5 m/km, i sa površinom sliva 1853 km². Dužina kanjona je 82 km. Na Tari se organizuju sportsko-rekreativne turističke aktivnosti poput splavarenja, raftinga i ribolova. Na kraju svog toka, u Šćepan Polju, od reke Tare i Pive nastaje Drina. Kanjon reke Tare je pod zaštitom UNESCO-a kao deo rečog sliva jer pripada nacionalnom parku Durmitor (Slika 54).

Slika 54 . Kanjon reke Tare – najdublji kanjon u Evropi

Pećine i jame

Pećine i jame su kraški, podzemni oblici u reljefu koji često imaju atraktivne dvorane sa pećinskim nakitom (stalaktiti i stalagmiti), jezerima, podzemnim tokovima. Pećine često poseduju naglašena estetska, kuriozitetna i atraktivna svojstva koja se povećavaju ukoliko su u njima ostaci staništa paleolitskih i neolitskih ljudskih naseobina među kojima je pećina Lascaux sa impresivnim pećinskim crtežima iz doba paleolita (Slika 55).

Slika 55. Lascaux – Pećina u Francuskoj sa crtežima iz paleolita pre 17.300 godina

Pećina sadrži skoro 2.000 figura koje se mogu grupisati u tri glavne kategorije: životinje, ljudske figure i apstraktni znakovi. Većina glavnih slika je nacrtana na zidovima koristeći crvenu, žutu i crnu boju sa mnoštvom mineralnih pigmenata koji predstavljaju jedinjenja gvožđa, (oker) i pigmenata mangana. Preko 900 geometrijski precizno nacrtanih figura je identifikovano. Najčešće su nacrtana goveda, konji, bizoni, mačke, medvedi, ptice itd. *Godine 1979. pećina Lascaux je dodata na UNESCO listu svetske kulturne baštine.*

Pećine i jame, kao prirodni, podzemni oblici, sa svojim skrivenim sadržajem predstavljaju turističku atrakciju i vrlo specifičnu turističku nišu. Njima se posvećuju hard-core turisti i neustrašivi avanturisti koji istražuju podzemni svet večitog mraka koji nalikuje na pustolovine.

Najduža pećina na svetu, Mamutska pećina, nalazi se u državi Kentaki SAD, dužine 651,8 km, deo je nacionalnog parka koji se nalazi na listi svetske kulturne baštine i međunarodnog rezervata Biosfera. Geološkim istraživanjima je utvrđeno da je Mamutska pećina stara oko 10 miliona godina. Otkrivena je 1791. godine (Slika 56). Imajući u vidu da se pećina nalazi u nacionalnom parku, taj prostor je izložen velikom broju posetilaca. Svake godine nacionalni park poseti 2 miliona ljudi. Od tog broja 500 hiljada prolazi pećinske ture (National park service, 2016).

Slika 56. Obilazak Mamutske pećine u pratnji vodiča

Neke od najpoznatiji pećina u svetu postale su turistička žarišta, opremljene svetlima, izgrađenim stazama i rukohvatima za lako kretanje kroz podzemne hodnike i dvorane. Većina ljudi, koji nisu upoznati s pećinama i jamama, zamišljaju ih kao podzemni stenovit prostor bez vode. Međutim, jedan od najzanimljivijih pećinskih delova su stalno prisutne podzemne reke.

Najveći pećinski sistemi, sa razgranatom mrežom podzemnih kanala i dvorana, dužine više stotina kilometara, predstavljaju deo turističke ponude speleološkog²⁹ turizma (Tabela 9)

Tabela 9. Najduže pećine na svetu (Gulden, 2016)

Pećina (sistem)	Dužina (km)	Lokacija	godina otkrića
Mamout Cave	651.8	Kentucky (USA)	1791.
Sistema Sac Actun/Dos Ojos	335.0	Mexico	1987.
Jewel Cave	289.8	Južna Dakota (USA)	1900.
Sistemma Ox Bel Ha	257.1	Mexico	1996.

²⁹ Speleologija je naučno proučavanje pećina i drugih kraških karakteristika, njihovog izgleda, strukture, fizičke osobine, istorije, oblika života, kao i procesa kojim se formiraju (speleogenesis) i promene tokom vremena (speleomorphology). Termin speleologija se ponekad tumači kao rekreativne aktivnosti istraživanja pećina i jama.

Podzemna reka Puerto Princesa, koja se nalazi u zaštićenom području Filipina, na ostrvu Palavan, jedna je od najpopularnijih turističkih atrakcija ove zemlje. *Nacionalni park podzemne reke Puerto Princesa osnovan je 1971. godine, a 1999. je uvršten na UNESCO listu svetske baštine u Aziji. Dana 28. Januara 2012. godine, reka je zvanično postala i jedno od Sedam novih svetskih čuda prirode (Roach, 2007)(Slika57).*

Slika 57. Podzemna reka Puerto Princesa na Filipinima spada među Sedam novih svetskih čuda prirode

Nacionalni park obuhvata jedan od najvećih i najimpresivnijih sistema pećina na svetu, sa spektakularnim kraškim oblicima, netaknutom prirodnom lepotom, prašumama, kao i bogatim biljnim i životinjskim svetom. Sama reka ponornica teče kroz pećinski sistem, u dužini od 8,2 kilometra. Na kraju svog puta ona se uliva u okean, a na nju direktno utiču plima i oseka, što je čini i prirodnim globalnim fenomenom.

Planinska područja u Srbiji

Deo planinskih područja Srbije su stare gromadne planine. U najstariji planinski masiv na Balkanskom poluostrvu spadaju *Rodopske planine* (Rodopi), koje se pružaju sa desne i leve strane Južne i Velike Morave (Dukat, Čemernik, Jastrebac, Juhor, Crni vrh, Kukavica itd.).

Karpatko-balkanske planine se nalaze u istočnom delu Srbije. Prostiru se od reke Dunav na severu do Ruj planine na jugu. Na istoku se prostiru prema bugarskoj granici a na zapadu do gromadnih rodopskih planina u Pomoravlju.

Karpatke planine su: Homoljske planine, Beljanica, Kučaj, Miroč, Deli Jovan.

Balkanske planine su: Rtanj, Ozren, Devica, Suva planina i Stara planina.

Planine *Dinarske regije* zauzimaju najveći deo Srbije. Podeljene su u sedam celina:

1. Prokletijske planine (Đeravica najviši vrh Srbije – 2656 m), Prokletije, Hajla, Komovi itd.);
2. Šarske planine (Šara, Koritnik, Paštrik);

3. Starovlaško-raške planine (Tara, Zlatibor, Zlatar, Čemerno, Javor, Golija, Mučanj, Rogozna, Jadovnik itd.);
4. Kopaoničke planine (Kopaonik, Željin, Goč itd.);
5. Kosovsko-metohijske planine;
6. Šumadijske planine (Avala, Kosmaj, Bukulja, Venčac, Rudnik, Gledičke planine itd.);
7. Rudne i flišne planine (Gučevo, Boranja, Sokolske planine, Medvednik, Povlen, Maljen, Suvobor, Cer itd.).

Valorizacija planinskih predela u Srbiji, koji čine 11% njene teritorije iznad 1000 mnv., zasniva se na njihovim atraktivnim i estetskim svojstvima pogodnim za rekreaciju, avanturu i uzivanje. Znatna zatupljenost hladnih ekspozicija i nagiba između 20% i 60% čini planinske terene pogodnim za zimske sportove i alpsko skijanje.

Izgradnja alpskih skijaških staza se obavlja prema generalnim standardima i za takve aktivnosti se određuju prostori sa sledećim karakteristikama (*Milijić, 2005:117*):

- dovoljan snežni pokrivač za najmanje 4 meseca zimske sezone;
- nagibi terena od kojih zavisi težina staze: nagib 20% je pogodan za lake staze, 40% teške, 50% vrlo teške i preko 50% ekstremno teške staze;
- hladnim ekspozicijama koje omogućavaju orijentaciju staza od severa ka istoku, a za ski škole na sunčanim ekspozicijama;
- terenima za staze zaštićenim od velikog vetra magle i lavina;
- dovoljnom dužinom vertikalnog pada koja u Evropi iznosi 1000-1500 m za centre međunarodnog značaja;
- pašnjačkim prostorima i čistinama, dok je izuzetno dozvoljeno pro-secanje šume maksimum do 20-25% ukupne površine skijaških staza.

Sedamdestih godina XX veka u Srbiji (tada Jugoslaviji) započeo je period planskog razvoja planinskih područja i njihova turistička valorizacija. Studijom, urađenom u saradnji sa OECD-om, utvrđene su povoljnosti planinskih područja za turističku valorizaciju.

Nadmorska visina, obim, reljef, nagib, razmak i kontinuitet koriste se kao kriterijumi za definisanje planina i njihovo korišćenje za razvoj ne samo zimskog turizma, već novih vidova turizma koji traju tokom cele godine. Tome posebno doprinosi razgraničenje, odnosno visinsko zoniranje prostora.

U okviru programa Ujedinjenih nacija za životnu sredinu, urađeno je razgraničenje planinskih regija u odnosu na drugo okruženje na kopnu. Neki autori smatraju da su planine uzvišenja iznad 600 mnv. dok je ovim programom utvrđena sledeća visinska rasčlanjenost:

- nadmorska visina najmanje 300 mnv;
- nadmorska visina najmanje 1000 mnv sa nagibom većim od 5°;
- nadmorska visina najmanje 1500 mnv sa nagibom većim od 2°;
- nadmorska visina najmanje 2500 mnv.

Korišćenjem ove definicije, planine pokrivaju 33% Evroazije, 19% Južne Amerike, 24% Severne Amerike, a 14% Afrike. U celini, 24% ukupne površine zemlje su planinski predeli.

Prostornim planom Republike Srbije izdvojena su visokoplaninska područja sa neposrednim okruženjem za razvoj turističke privrede. Polazna osnova je prostorni obuhvat planinskog masiva, dovoljan da omogući kompleksan razvoj turističkih i komplementarnih aktivnosti. Za minimalni prostorni obuhvat utvrđena je kontinualna površina od najmanje 50 km², u visinskoj zoni iznad 1500 mnv, sa okruženjem srednjeplaninskog prostora površine od 150 km², u visinskom pojasu između 1000-1500 mnv. (*Maksin Mičić, 2008:98*).

Primenom pomenutog kriterijuma, Srbija raspolaže sledećim visokoplaninskim masivima za razvoj turističkih aktivnosti (*Tabela 10*).

Tabela 10. Raspoloživi turistički resurs u visokoplaninskim masivima Srbije

visokoplaninski masiv KOPAONIK		visokoplaninski masiv STARA PLANINA		visokoplaninski masiv KRAJIŠTE & VLASINA		visokoplaninski masiv GOLIJA	
750 km ²	1000-1500	330 km ²	1000-1500	1300 km ²	1000-1500	380 km ²	1000-1500
100 km ²	iznad 1500	110 km ²	iznad 1500	180 km ²	iznad 1500	75 km ²	iznad 1500

Slika 58. Visokoplaninski masivi za razvoj planinskog turizma u Srbiji:

1. Kopaonik; 2. Golija; 3. Krajište sa Vlasinom; 4. Stara planina

Kopaonik – planina i nacionalni park

Najviši deo na Kopaoniku je prostrana površ Ravní Kopaonik, oko koje se diže Suvo Rudište sa najvišim vrhom planine – Pančićev vrh, 2017 mnnv. Kopaonik ima subalpsku klimu. Zbog blizu 200 sunčanih dana godišnje Kopaonik s pravom nosi naziv „planina sunca”. Srednja godišnja temperatura Ravnog Kopaonika je 3,7 °C. Sneg pada od kraja novembra i zadržava se do maja, odnosno prosečno 159 dana godišnje ili nešto više od 5 meseci (Slika 58).

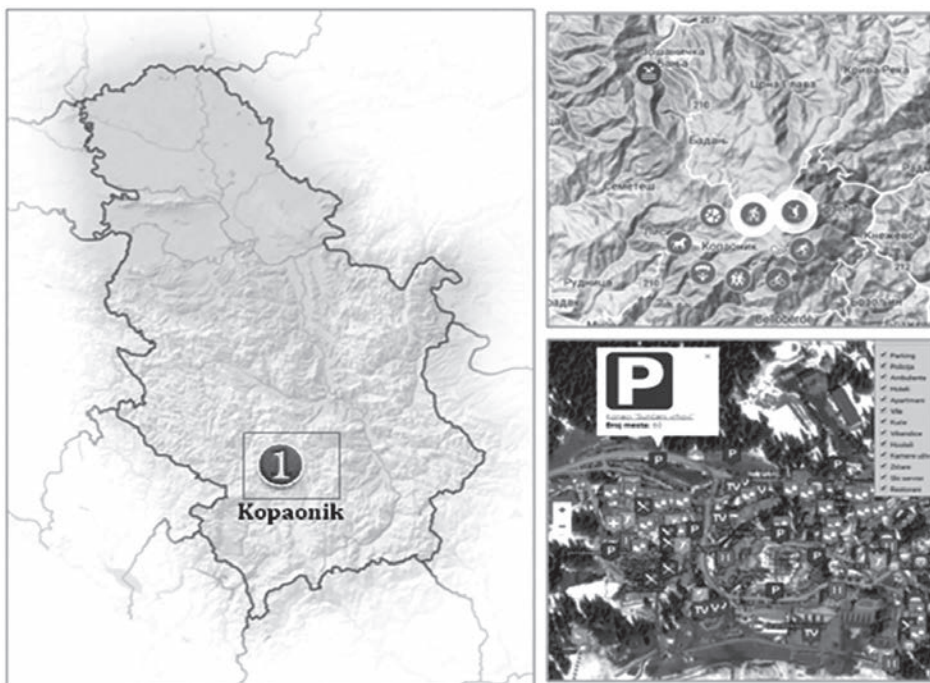
Kopaonik je dobio ime zbog rudnih bogatstava kojima raspolaže i koja su se ovde vekovima kopala. Vulkanska atraktivnost i proboji vrelih mineralnih rastopa izazvali su promene na okolnim stenama u kojima je nastala „Kopaonička rudna oblast” sa velikim brojem rudnika gvožđa, olova i cinka.

Zbog svojih prirodnih vrednosti, 1981. godine Kopaonik je proglašen za nacionalni park „Kopaonik” koji obuhvata površinu od 11.810 hektara i po broju endemskih vrsta predstavlja jedan od najznačajnijih centara biodiverziteta endemske flore Srbije. Značajni endemi i relikti na Kopaoniku su čuvarkuća, kopaonička ljubičica, Pančićeve režuha, srpski lan, Pančičev vijuk, runolist i dr. Izuzetnu pažnju na području Kopaonika zaslužuje bogatstvo životinjskih vrsta, od kojih se izdvajaju suri orao, sivi soko, šumska sova, planinska ševa, krstokljun, sivi puh, divlja mačka, srna i druge.

Planinu Kopaonik naročito atraktivnom čini prepoznatljiv pejzaž sa gustim četinarskim šumama (smrča i jela) na višim delovima i mešovitim bukovim i hrastovim šumama po stranama Kopaonika, pašnjaci, livade, kao i istaknuti planinski vrhovi sa kojih se pruža pogled do Šar-planine, Komova i Stare planine.

Kopaonik predstavlja najveći i najpoznatiji srpski skijaški centar. Na prostoru Ravnog Kopaonika nalazi se veliki turistički centar, sa brojnim smeštajnim kapacitetima, sistemom ski staza i žičara i ostalom turističkom infrastrukturom. Skijaški tereni nalaze se na nadmorskoj visini od 1650 do 2017 m i svrstavaju se u terene prve kategorije. Turistički centar raspolaže mrežom od 24 žičare, ski liftova i veznih instalacija, povezane u jedinstven sistem, 2 dečija lifta i opremljen je za sve kategorije skijaša. *Dužina ski staza je oko 55 km.* Kapacitet sistema je preko 32.000 skijaša na sat. Gostima je na raspolaganju 12 km staza za nordijsko skijanje, a na lokaciji Crvene bare uređene i markirane su staze od 3,5 i 10 km. Postoji mogućnost iznajmljivanja ski opreme i ski servisa, i kao posebne atrakcije, motornih sanki.

Na Kopaoniku se organizuju pešački izleti, izleti planinskim biciklom, škole košarke, tenisa, jahanja, engleskog jezika. Tu su i raznovrsni programi za decu, programi za mršavljenje i sticanje kondicije, a brojni sportski tereni idealni su za pripreme sportskih ekipa. Zbog velike razuđenosti reljefa, Kopaonik pruža idealne uslove za paraglajding.

Slika 59. Raznovrsna, celogodišnja turistička ponuda u planinskoj regiji Kopaonik

U neposrednoj blizini Kopaonika nalaze se banje Jošanička, Lukovska, Kuršumlijska (u samom podnožju), odnosno nešto udaljenije su Vrnjačka, Mataruška i Sijarinska banja, sa bogatim termalnim izvorima. Na samom Kopaoniku postoje mineralni izvori: izvor niskoradioaktivne vode „ Krčmar” na visini od 1700 mnv. i „ Marine vode” na 1950 mnv.

Istorijski značaj kopaoničke oblasti kao središta srpske srednjovekovne države obeležavaju ostaci utvrđenih gradova na visovima u predgorju centralnog masiva (Zvečan, Koznik, Maglič), rudarskih naselja (Stari trg, Novo brdo) i crkve i manastiri (Gradac, Pavlica, Studenica, Žiča, Sopoćani), zadužbine srpskih vladara, koji se nalaze u podnožju kopaoničkog masiva.

Stara planina – park prirode

Stara planina je planinska oblast u Istočnoj Srbiji na granici sa Bugarskom koja se prostire u četiri opštine: Zaječar, Knjaževac, Pirot i Dimitrovgrad. Danas je Stara planina značajan planinski turistički centar Srbije. Zbog svoje očuvane prirode, živopisnih pejzaža, predeonih raznovrsnosti Stara planina je među 17 parkova prirode u Srbiji zaštićenih Zakonom o zaštiti prirode. Tu je stanište bilnog i životinjskog sveta i njihovih zajednica, kao i geomorfoloških, geoloških, hidroloških i hidrogeoloških osobenosti. Proglašena je za Park prirode 1997. godine, pokrivajući površinu od 142.219 ha. Floru Stare planine čini 1195 taksona, 51 vrsta mahovine, što u odnosu na nacionalnu floru čini 34% od ukupnog fonda flore Srbije. Ovde se nalaze i tercijarne i endemoreliktn

biljne vrste, koje su se zadržale u klisurama, a glacijalni reklikti i endemi na visokim delovima planine. Od pomenutog broja, na prostoru Stare planine je zabeleženo 147 ugroženih biljne vrednosti, dok je 40 biljnih vrsta, koje su kao prirodne retkosti na području Srbije, stavljeno pod zaštitu. Među njima su: bor krivulj, zelena jova, planinska sasa, kosovski božur, planinski javor, šumski ljiljan, tresavski kačun, patuljasta perunika i druge (*JP Stara planina*, 2016).

Bogatstvo vegetacije na Staroj planini se ogleda kroz raznovrsnost žbunastih, šumskih, livadskih, pašnjačkih i tresavskih zajednica. Posebnu vrednost predstavljaju šumski pojasevi: hrastov pojas, bukov pojas, smrčev pojas, pojas subalpske žbunaste vegetacije niske kleke, borovnice i subalpske smrče. Posebnu vrednost čine tresavske³⁰ zajednice, koje se nalaze u pojasevima bukovih i četinarskih šuma na Jabučkom ravništu.

Na Staroj planini su razvijene i reliktno polidominantne šumske zajednice, koje izgrađuju biljne vrste endemskog i reliktnog karaktera. Izdvajeni su strogi prirodni rezervati:

- „Draganište” – rezervat smrčevih šuma;
- „Golema reka” – bukova prašuma;
- „Vražja glava” – značajan lokalitet u šumskom kompleksu Stare planine, na kojem se može pratiti spontani razvoj i sukcesija biljnih vrsta koje su u njenom sastavu, a posebno planinskog javora;
- „Smrče” (Arbinje) – najočuvanije i najlepše smrčeve šume na Staroj planini i u Srbiji uopšte, sa tipičnim trestavskim zajednicama;
- „Kopren” – predstavlja nalazište biljaka iz porodice mesožderki.

Svoje stanište na Staroj planini našlo je 203 vrsta ptica i stoga je ovaj prostor upisan u registar područja retkih ptica i biodiverziteta od međunarodnog značaja IBAs (Important Bird and Biodiversity Areas).

Stara planina je oko pet meseci godišnje pod snegom, posebno njeni delovi koji se nalaze na nadmorskim visinama od 1.100 i 1.900 m, što predstavlja potencijal za izgradnju dugih staza za alpsko skijanje.

„Babin zub” je deo zaštićenog prirodnog rezervata, nalazi se na nadmorskoj visini od 1.758 m i jedan je od najlepših predela Stare planine. Stenoviti deo Babinog zuba se pruža do jugozapadnih padina Midžora (nadmorske visine 2.169 m), najvišeg vrha Stare planine i Srbije.

Sadržaj skijaškog centra „Babin zub” čine staze na lokacijama „Konjarnik”, „Sunčana dolina” i „Markova livada”.

30 Tresave ili tresetišta su kisela vlažna staništa sa stalnim prisustvom vode. Stalni višak vode iz padavina ili iz podzemnih voda uslovljava manjak kiseonika što dovodi do nepotpune razgradnje biljnih ostataka, koji se talože kao treset.

Skijalište „Babin zub” poseduje četvorosednu žičaru „Konjarnik” sa pokretnom trakom za ukrcavanje skijaša, kapaciteta 1.400 skijaša na sat i ski lift „sidro”. „Sunčana dolina” je kapaciteta 1.200 skijaša na sat, kao i dečiji ski vrtić sa pokretnom trakom „Markova livada” (Skijališta Srbije. 2016) (Slika 60).

Slika 60. Mapa skijališta na Staroj planini (Skijališta Srbije, 2016)

Na lokaciji „Jabučko ravnište” nalazi se osmosedna gondola kojom se prevoze skijaši od hotela u dalji sistem žičara i staza. U okviru ovog dela skijališta izgrađena je i četvorosedna žičara i ski lift, tako da je povezan sa delom skijališta na „Babinom zubu”. Više od 13 kilometara uređenih staza, različitih težina, pripremljene su za skijaše svih kategorija. Za ljubitelje ekstremnijih sportova obezbeđena je staza za slobodnu vožnju. Pored toga, u ski centru „Stara planina” izgrađen je sistem za veštačko osnežavanje, kako bi i u slučaju nedostatka prirodnog snega posetioци centra mogli da uživaju u zimskim sportovima.

Zlatar – planina i vazдушna banja

Nalazi se u jugozapadnoj Srbiji, u blizini Nove Varoši, udaljena oko 270 km od Beograda. Okružen je rekama Lim, Uvac, Mileševka i Bistrica, a najviši vrh je Golo brdo, 1627 mnnv. Predeli Zlatara su prostrani pašnjaci, livade i bistra jezera, okružena omorikama i brezama. U pogledu klime, tu je spoj mediteranske i planinske klime, sa maksimalnim brojem sunčanih dana, blagotvorni vazduh obogaćen ozonom, zbog čega Zlatar, zvanično, ima status vazdušne banje.

Planina Zlatar po morfologiji, klimi i biljnom pokrivaču, odnosno autentičnoj prirodi, svrstava se u značajne turističke regije u kojoj se mogu razvijati sportsko-rekreativni, izletnički, zdravstveno-lečilišni, lovni, kongresni, ekskurzivni i turizam na selu.

U zimskom periodu gostima je na raspolaganju ski-staza dužine 800 m, sa ski-liftom dužine 420 m, koji se nalazi 200 m od hotela „Panorama”. Postoji mogućnost iznajmljivanja ski opreme.

Planina Zlatar je u neposrednoj blizini kanjona reke Uvac i prirodnog rezervata koji je stanište retke ptičje vrste na Balkanu – beloglavog supa. Ovaj prirodni rezervat, kao ekološko područje zbog interesantnosti pejzaža, bistre vode bogate ribom i mogućnosti splavarenja i foto-turizma, privlači pažnju mnogim turistima.

Tri veštačka jezera – Zlatarsko, Sjeničko i Radoinjsko, kao i manastiri Mileševa i Banja, crkve-brvnare u Kućanima i Radijevićima, upotpunjuju turističku ponudu planine Zlatar.

Zlatibor

Nalazi se u jugozapadnom delu Srbije, na nadmorskoj visini od 700 do 1500m, 238 km od Beograda, u blizini Užica i Čajetine. Najviši planinski vrhovi su Tornik (1496 m) i Čigota (1422 m). Zlatibor se razvio u veoma popularan letnji i zimski turistički centar, sa najdužom turističkom tradicijom planinskog turizma u Srbiji. Početak turizma na Zlatiboru beleži se datum dolaska kralja Aleksandra Obrenovića 1893. godine, kada je kraj i dobio ime „Kraljeve vode”.

Zlatibor ima specifičnu klimu sa karakterističnim vazdušnim strujanjima, kontinentalnim i mediteranskim predelima pod šumama jele, bora i smrče, i prostranim livadama, rekama i potocima, nezagađenim vazduhom, zdravom i čistom vodom, velikim brojem sunčanih dana u godini, skijaškim terenima. Klima Zlatibora je pogodna za održavanje zdravlja, kao i za lečenje različitih plućnih bolesti, anemije, manjih poremećaja srca i krvnih sudova, a naročito poremećaja štitaste žlezde, pa je i proglašen za klimatsko lečilište.

Zlatibor je ispresecan rekama (Crni Rzav, Veliki Rzav, Sušica) i potocima koji su bogati raznim vrstama ribe: klenom, krkušom, pastrmkom, mladicom i lipljanom. Na Zlatiboru postoje dva veštačka jezera. Veće jezero je u Ribnici, na reci Crni Rzav. U samom centru turističkog naselja Zlatibor nalazi se manje jezero, napravljeno za turističke potrebe.

Smučarski sportski centar „Tornik” nalazi se na nadmorskoj visini od 1110 do 1490 m, na rastojanju 9 km od centra Zlatibora. Staze, kojih ima četiri (Čigota, Tornik, Ribnica, Zmajevac), pogodne su za takmičenja u slalomu, veleslalomu i superveleslalomu. Skijaši početnici i deca mogu da koriste blage padine Obudovice (manji ski lift dužine 250 m).

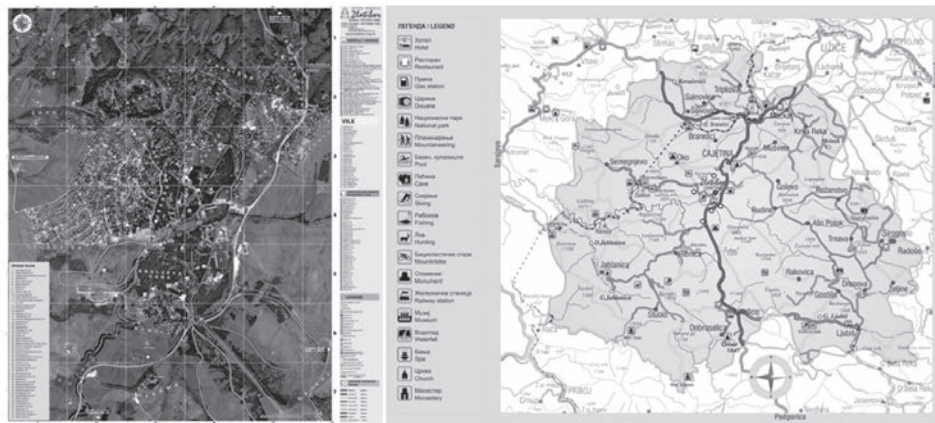

Slika 61. Ski centar Tornik na Zlatiboru

Osim šestosedne žičare i dva ski lifta, u ski centru postoji i nova vrsta instalacije tzv. „tjubing”, koja omogućava sankanje na gumama tokom čitave godine. Tjubing, kao

i sama žičara, može da se koristi i u letnjem i u zimskom periodu godine i pruža neizmerno zadovoljstvo i avanturu. Ski centar Tornik opremljen je sistemom za veštačko pravljenje snega (Slika 61).

U centralnom delu Zlatibora nalaze se uređene staze za smučarsko trčanje i biatlon, koje se zbog svoje preglednosti i konfiguracije terena, ubrajaju među najlepše u Evropi.

Slika 62. Karta naseljenog mesta Zlatibor i opštine Čajetina³¹

Tokom cele godine Zlatibor je mesto za pripreme vrhunskih sportista, ali i za košarkaške kampove, škole paraglajdinga, tenisa, skijanja, plivanja. Zlatibor je jedan od naših najvećih centara kongresnog turizma, gde se veliki broj kongresa, seminara i simpozijuma održava tokom cele godine (Slika 62). Najzastupljeniji je rekreativni turizam na šetačkim stazama od Čigote, kanjona Rzava, Gradine, Oka, Crnog vrha, Ribničkog jezera. Muzej narodnog graditeljstva pod otvorenim nebom „Staro selo” u Sirogojnu prikazuje tipičnu zlatiborsku okućnicu iz 19. veka.

Golija

Prostran planinski masiv u jugozapadnoj Srbiji, u blizini reke Raške, čiji je najviši vrh Jankov kamen (1883 mnv.) i Crni vrh (1795 mnv.), koji se nalaze između Ivanjice i Novog Pazara. Golija pripada unutrašnjim Dinaridima, čije strane presecaju reke Studenica i Moravica, obrasla bukovom šumom u pojasu od 500 do 1000 mnv. U nižim predelima je pojas hrastove šume, dok je u višim predelima pojas bukove, jelove šume i šume smreke. Od 2001. godine područje Golije je proglašeno i stavljeno pod zaštitu kao Park prirode. U okviru parka prirode, UNESCO-ov komitet MAB (Man and Biosphere) proglasio je Goliju za „Rezervat biosfere Golija – Studenica” na površini 53.804 ha, zbog izuzetnih izvornih prirodnih vrednosti (izvori, reljef, gusta rečna mreža, raznovrstan biljni i životinjski svet) (Slika 63).

31 (<http://www.zlatibor.org.rs/karte-zlatibora>)

Slika 63. Park prirode Golija (izvor: Palolem)

Rudnik

Planina Rudnik se nalazi 100 km južno od Beograda, u centralnoj Srbiji i Šumadiji. Pored najvišeg, Cvijićevog vrha (1132m), ističu se vrhovi iznad 1000 m nadmorske visine, i to: Srednji i Mali šturac, Molitve, Paljevine i Marijanac. Zahvaljujući izvanrednim klimatskim uslovima Rudnik je proglašen za vazdušnu banju. Varošica Rudnik bila je središte žive rudarske delatnosti mnogo pre dolaska Slovena na Balkan u 6. veku. Pre Rimljana ove krajeve su naseljavali Iliri i Kelti. Prema bogatim tragovima materijalne kulture može se zaključiti da je na Rudniku bilo veliko rimsko naselje sa kovnicom novca. Srpski vladari i feudalci su osvojili Rudnik. Dinar kralja Dragutina, kovan na Rudniku, prvi je srpski dinar sa ćiriličnim natpisom. U 14. veku ovde su svoje kolonije imali Dubrovčani i Sasi, a poseban značaj Rudnik dobija posle pada Novog Brda, tačnije 1441. godine. Po svojim rudnim bogatstvom (srebro, olovo, bakar), Rudnik nije bio samo izvor prihoda srpskih vladara, već je to bilo i naselje sa razvijenim zanatstvom i trgovinom, odakle se širio kulturni uticaj na čitavu Srbiju.

Slika 64. Ostrvica vulkanska kupa na planini Rudnik

Vulkansko uzvišenje Ostrvica koji se završava zidinama Jerininog grada. Ostrvica ili Ostrovica mali je srednjovekovni župski grad, postavljen na kamenom visu koji se usamljen diže na 800m nadmorske visine i dominira okolinom. Prednosti Rudnika su i blizina istorijskih mesta Oplenca i Takova, manastira Vračevšnice, Voljavče, Nikolja i ovčarsko-kablarskih manastira, prijatna klima, čist vazduh i mnoštvo staza za šetnju. Takođe, postoji mogućnost lova. Dobri putni pravci omogućavaju lak dolazak na Rudnik.

Tara - planina i nacionalni park

Jedna od najlepših planina u Srbiji. Nalazi se u zapadnoj Srbiji, u blizini Bajine Bašte i iznad Perućakog jezera na reci Drini. Na samoj je granici sa Bosnom i Hercegovinom i udaljena je od Beograda oko 180 km. Prosečna nadmorska visina je 1000-1200 m, a najviši vrh je Kozji rid na 1591 m.

Pokrivena je gustim šumama prošaranim proplancima i livadama sa stenovitim liticama, jarugama i pećinama. Klimatski uslovi pogoduju lečenju bronhijalne astme, hroničnog bronhitisa, anemije i jačanju imunološkog sistema.

Prostor Tare je proglašen Nacionalnim parkom „Tara” 1981. godine i zauzima 24.991,82 ha. Taru odlikuje raznovrstan biljni svet, među kojim se ističe Pančićeva omorika, koja je jedino ovde autohtona vrsta. Raznolikost staništa i očuvanost vegetacije omogućili su opstanak mnogobrojnim životinjskim vrstama, kao što su mrki medved, divokoza, veliki tetreb, suri orao i drugi (Javno preduzeće Nacionalni park Tara, 2016) (Slika 65).

Turistički centri Tare su Kaluđerske bare i Mitrovac. Kaluđerske bare su smeštene na 1000 m nadmorske visina, na raskrsnici puteva prema Bajinoj Bašti, Mitrovcu, Mokroj Gori i Kremnima. Mitrovac je jedna od najvećih visoravni na 1080 m i ima veliki broj uređenih sportskih terena, sa dobrim uslovima za aktivan doživljaj prirode.

Turistima su na raspolaganju uređene pešačke staze (10 km), a za sportiste i rekreativce tu je trim staza (1,6 km), fudbalski teren, otvoreni tereni za male sportove i drugi sadržaji. Na nadmorskoj visini od 1.000 m postoje ski staze i dva ski lifta, i to jedan za decu i početnike dužine 150 m i drugi za skijaše rekreativce, dužine 450 m.

Slika 65. Planina Tara

Šume, kanjoni i obale reka čuvaju tragove praistorijske, antičke, rimske i vizantijske kulture. Manastir Rača iz 13. veka, nekropole stečka u Perućcu i Rastištu deo su srpske srednjovekovne baštine. Jedinstvenu narodnu umetnost predstavljaju dinarske brvnare koje se prostiru pored obala Drine. Drina sa jezerom kod Perućca obiluje svim vrstama ribe, naročito trofejnim primercima mladice i soma. U letnjoj sezoni turistima su na raspolaganju uređene plaže na jezeru, čamci za izlete i otvoreni bazeni.

Fruška gora – Nacionalni park

Najstariji domaći Nacionalni park „Fruška gora” proglašen je 1960. godine. Čuven je po svojim pitomim padinama, stoletnim šumama i nadaleko poznatom vinogorju. Predstavlja svojevrsno geonasleđe zbog složenosti svog geološkog sastava i stena iz gotovo svih geoloških perioda. Najviši vrh je Crveni čot (539 m), a ostali značajni vrhovi su Stražilovo (321 m) i Iriški venac (451 m).

Fruška gora se prostire na površini od 25.525 ha, znatno širom zonom na južnoj strani Panonske nizije, uz samu obalu Dunava. Fruška gora je još od давnog pliocena ostala pogodno stanište za mnoge mediteranske i submediteranske vrste. Šume zauzimaju 90% površine Parka, a dominiraju šume lipe, hrasta i bukve.

Fruška gora je ostrvska, stara gromadna planina. Doline i padine Fruške gore su prekrivene pašnjacima i žitnim poljima, livadama, na padinama su voćnjaci i vinogradi sa čuvenim vinskim podrumima, a delovi viši od 300 m su obrasli listopadnom šumom. Floru Fruške gore čini preko 40 vrsta koje imaju status prirodnih retkosti Srbije (npr. tercijarni relikti: lovorasti jeremičak, kadivka, zvončić; od relikata stepe: tatarsko zelje, velika sasa, gorocvet i babaluška). Od prisutnih preko 30 vrsta orhideja, 18 vrsta je od međunarodnog značaja.

Slika 66. Prirodne i kulturne vrednosti nacionalnog parka Fruška gora
(orhideje, lipe i manastiri)

Na Fruškoj gori je najveća koncentracija lipove šume u Evropi (Slika 66). Oko 700 vrsta lekovitog bilja raste na ovoj planini. Neke od brojnih životinjskih vrsta su: srna, jelen, muflon, lasica, divlja svinja, kuna, divlja mačka, šakal, zec itd.

U bogatoj fauni ističu se zaštićene vrste insekata, 14 vrsta vodozemaca i gmizavaca na Crvenoj listi ugroženih vrsta, i oko 211 vrsta ptica. Fruška gora, jedno od najznačajnijih područja za gnežđenje retkih ptica u Panonskoj niziji i Srbiji, za sada je jedina tačka u Srbiji na kojoj se nalaze aktivna gnezda orla krstaša, najugroženije vrste sa Svetske

crvene liste. Pored izuzetnih prirodnih vrednosti, ovo područje karakterišu i brojni spomenici kulture gde se izdvaja 16 pravoslavnih manastira sagrađenih u periodu od 15. do 18. veka

Šar-planina – Nacionalni park

Godine 1986. proglašen je *Nacionalni park Šar-planina* koji se nalazi na Kosovu i Metohiji. Prostire se na površini od 39.000 ha. Strogom rezervatu pripadaju stanište balkanskog risa (*Lynx balcanicus*) (*Slika 67*), divlje mačke, medveda, divokoza, biljnih zajednica, mešovite listopadne šume, mešovite šume munike, žbunaste zajednice bora, smrčeve šume, 147 vrsta leptira, preko 200 vrsta ptica.

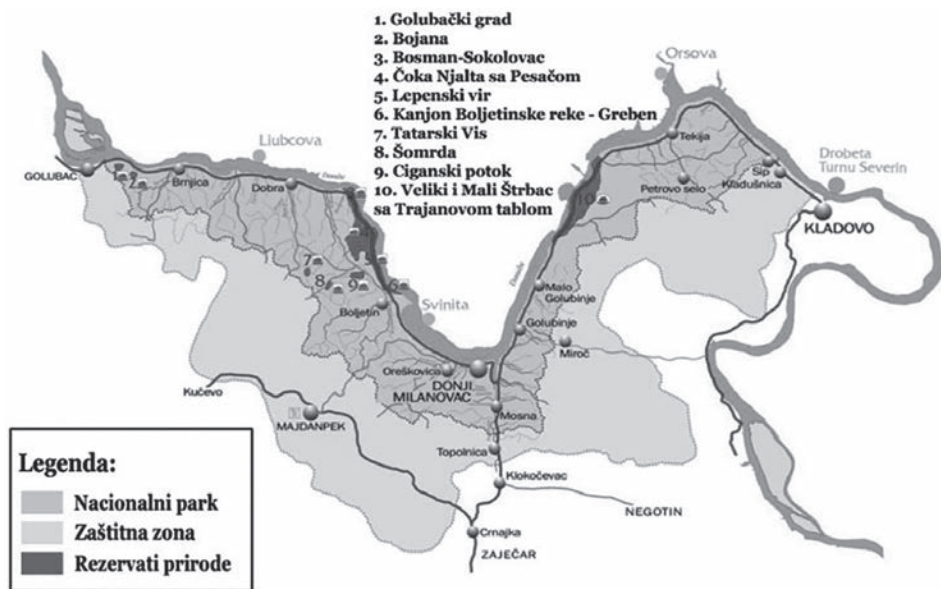
Slika 67. Balkanski ris na Šar-planini

Glavni greben Šar-planine ima preko 30 vrhova viših od 2500 m, sa najvišim vrhom u Srbiji – Bistra (2.652 m). Tokom duge geološke istorije reljef Šar-planine je izbrazdan lednicima koji su stvorili specifične pojavne oblike koji omogućavaju proučavanje zemljine kore i rekonstrukciju geološke prošlosti Balkanskog poluostrva. Po raznovrsnosti oblika, sa oko 100 cirkova, Šar-planina predstavlja pravi muzej glacijalnog reljefa u ovom delu Srbije.

Đerdap – Nacionalni park

Značajan deo *Nacionalnog parka Đerdap* čini reka Dunav koja protiče kroz najveću i najdužu klisuru probojnicu u Evropi, koja nosi naziv Gvozdena vrata, sa autohtonom botaničkom baštom i najvećim evropskim arheološkim muzejom u prirodi.

Na površini od 637.68 kvadratna kilometra duž 100 km desne obale Dunava, od Golupca do Karataša kod Kladova, prostiru se zone sa različitim režimom zaštite prirodnih resursa, spomenika kulture, faune i vegetacije reliktnih vrsta.

Slika 68. Prostor nacionalnog parka Đerdap, između Golupca i Kladova – zone zaštite i rezervati prirode

Klisura Đerdapa i prirodno područje uz klisuru, kao prostorna celina, sa izuzetnim kulturno-istorijskim vrednostima i značajnim prirodnim ekosistemima, od 1974. godine stavljeni su pod zaštitu kao Nacionalni park Đerdap (Slika 68).

Đerdapska klisura je, kao svojevrsni prirodni fenomen, najduža i najveća klisura probojnica u Evropi, sa specifičnim reljefnim celinama koju čine tri kanjona/klisure i tri kotline; klisure: Golubačka, Gospodin vir, kanjon Velikog i Malog Kazana i tri kotline Ljupkovska, Donjomilanovačka i Oršavska.

Na prostoru Nacionalnog parka Đerdap nalazi se preko 1100 biljnih vrsta i podvrsta koje se odlikuju izrazitim reliktnim karakterom. Od elemenata drevne flore tu su leska, orah, jorgovan i srebrna lipa, a posebnu vrednost predstavljaju šumske i žbunaste zajednice.

Raznolikost staništa i zajednica odrazila se i na raznolikost faune jer se u ovom prostoru. Veoma povoljni uslovi za život bili su razlog stalnog prisustva čoveka, o čemu svedoče mnogi arheološki nalazi i kulturno-istorijski spomenici kao što su naselje Lepenski Vir, arheološki lokaliteti poput Diane, Golubački grad, ostaci Trajanovog puta, Trajanove table, rimski limes, raznovrsni kasteli i očuvani primeri narodne slovenske arhitekture.

Godine 1993. formirano je Javno preduzeće „Nacionalni park Đerdap”, sa prioriternim zadacima koji se odnose na zaštitu, očuvanje i unapređenje posebnih prirodnih vrednosti nacionalnog parka, a u cilju daljih naučnih istraživanja, obrazovanja, prezentacije i popularizacije u skladu sa njihovim ekološkim potencijalima, zaštitom, očuvanjem i unapređenjem nepokretnih kulturnih dobara, usmerenim razvojem

postojećih i novih aktivnosti, turizma, sporta i rekreacije. Sedište JP „Nacionalni park Đerdap” nalazi se u Donjem Milanovcu (*Nacionalni park Đerdap*, 2016).

Zbog obilja atraktivnih prirodnih resursa i kulturnog nasleđa, prostor Nacionalnog parka Đerdap ima veliki broj lokacija za razvoj turističkih aktivnosti. On se može svrstati u jedinstven i samostalan turistički proizvod kao deo turističke kompleksne ponude donjeg toka Dunava u Srbiji. Zbog svoje specifičnosti, u tom prostoru treba da se odvijaju kontrolisane aktivnosti svojstvene održivom razvoju turizma i trajnom očuvanju prirodnih, kulturnih i posebno etnografskih resursa.

Jelašnička i Sićevačka klisura – zaštićeni prirodni resurs

Oblici u reljefu koji stvaraju specifičan ambijent su takvi zbog svojih geoloških i morfoloških raznovrsnosti klisure, sa brojnim prirodnim fenomenima koji su turistički atraktivni za mnoge specifične vidove turizma.

Jelašničku klisuru je usekla istoimena reka na severozapadnom obodu Suve planine i obodu Niške kotline, stvorivši duboku i živopisnu klisuru strme i stenovite strane, prozorice u krečnjaku i vodopade, koji spadaju u prave prirodne retkosti u našoj zemlji (*Slika 69*).

Slika 69. Prozorac – prirodna retkost Jelašničke klisure

Jelašnička klisura je zbog živopisnih predela, očuvanih geomorfoloških osobina i prirodnih vrednosti, sa pretežno očuvanim prirodnim ekosistemima i jedinstvenom florom i faunom proglašena za „Park prirode I kategorije zaštite” u skladu sa Zakonom o zaštiti prirode. Stavljena je pod zaštitu prvenstveno radi očuvanja staništa prirodnih retkosti, endemo-reliktnih vrsta srpske ramondije (*Ramonda serbica*, *Ramonda nathaliae*), 39 mezijskih, 20 balkanskih i 6 ilirskih endema i subendema, ali i očuvanja bogate i raznovrsne morfološke ornamentike Jelašničke reke.

Druga, Sićevačka klisura, nalazi se u istoj, niškoj oblasti, u neposrednoj blizini grada Niša u dolini reke Nišave. Njena dužina je 17 km a visina stenovitih strana dostiže 400 m. Zbog svojih morfoloških karakteristika, atraktivnih stenovitih strana i oblika, staništa mnogih

reliktnih vrsta i balkanskih endemita, Sićevačka klisura je proglašena za Park prirode.

Jelašnička i Sićevačka klisura su prostor u kome su otkrivena staništa dva najznačajnija predstavnika endemsko-reliktno flore na Balkanu *Ramonda serbica* i *Ramonda nathaliae*.

Ramonda serbica – srpska ramonda ili cvet feniks - endemska biljka centralnog Balkana koju je otkrio Josif Pančić 1874. godine. Predstavlja raritet i ostatak suptropske flore Evrope i Mediterana. Veoma je slična biljka *Ramonda nathaliae* (*Natalia*). Biljku *Ramonda nathaliae* je u okolini Niša otkrio doktor Sava Petrović, dvorski lekar kralja Milana Obrenovca. Zajedno sa Pančićem opisao je ovu vrstu i dao joj ime po kraljici Nataliji. Endemno-relikten vrste *Ramonda serbica* i *Ramonda nathaliae* obrazuju zajedničke areale u okolini Niša, u Sićevačkoj i Jelašničkoj klisuri, jer su ove fitocenozе geografski i, u izvesnom smislu, ekološki veoma bliske (*Stevanovic & all, 1987 :22*).

Slika 70. *Ramonda Serbica* i *Ramonda Natalia*

Obe vrste *Ramonda serbica* i *Ramonda natalia* su endemska biljka centralnog Balkana iz porodice *Gesneriaceae* ³²(Slika 70).

Pored Jelašničke i Sićevačke klisure, u Srbiji se nalaze turistički atraktivna klisura Osaničke reke kod Žagubice, klisura reke Trešnjice u opštini Ljubovija, kanjon reke Jerme između Babušnice i Pirota, Lazarev kanjon u blizini Bora u istočnoj Srbiji i klisura reke Vratne.

Kompleksni geološki odnosi u slivu reke Vratne i složenost morfoloških elemenata stvorili su kompozitni izgled njene doline. Posebnu celinu izuzetnih prirodnih vrednosti predstavlja klisurasto-kanjonski deo doline formiran u otpornim karbonatnim stenama, sa tri prirodna kamena mosta – prerastima. Za spomenik prirode proglašeni su pod nazivom: *Suva prerast*, *Velika prerast* i *Mala prerast*. Tri prerasti na reci Vratni, koja je kroz izolovanu oazu karbonata prosekla impresivnu klisurasto-kanjonsku dolinu, predstavljaju jedinstveni oblik podzemne i površinske kraške morfologije istošne Srbije,

32 Gesneriaceae je familija dikotiledonih biljaka iz reda Lamiales. Obuhvata oko 150 rodova sa preko 3000 vrsta. Familija je rasprostranjenja uglavnom u tropskim i suptropskim oblastima, sa nekoliko vrsta rasprostranjenih u oblastima sa umereno-kontinentalnom klimom (npr. *Ramonda nathaliae* i *Ramonda serbica* na Balkanskom poluostrvu). Pojedine biljke iz ove familije uzgajaju se kao ukrasne, npr. afričke ljubičice.

klasičan primer različitih faza i načina stvaranja prerasti lokalnim poniranjem rečnog toka i urušavanjem delova tavanice rečne pećine.

Pećine i jame u Srbiji – spomenici prirode i turistički resursi

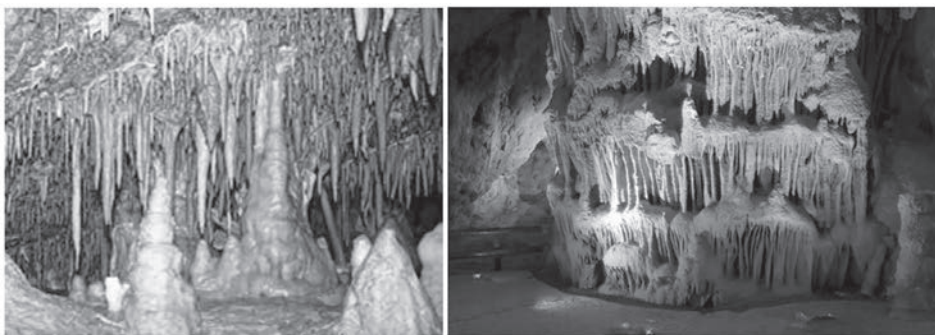
Kao komplementarni prirodni turistički resursi, u Srbiji su u malom broju uređene za turističke posete. Pećine poseduju posebna estetska svojstva, sa mnoštvom podzemnih oblika i ornamntike stvorene radom podzemnih tokova tokom duge geološke istorije. Valorizacija pećina i jama u turizmu zavisi od nivoa uređenosti i dostupnosti. Da bi se pećine i jame uredile za turističke posete, neophodni su brojni podaci o njihovim lokacijama, dužini pećinskih kanala, dužini i karakteristikama turističkih putanja kroz pećinu, broju i strukturi posetilaca, načinu organizovanja poseta (stalne, sezonske, povremene), korišćenju pećine u turističkoj ponudi destinacije, povezivanje sa lokalnim područjima. Posebno važan segment su vidovi i načini zaštite pećina orijentisanih u pravcu održivog razvoja.

U planovima korišćenje pećina u turističke svrhe važnu ulogu imaju subjekti koji upravljaju ovim prirodnim resursom. Prakse u svetu pokazuju da pećinama može da upravlja: a) odbor zaštićenog područja, b) privatni preduzetnik prekokoncesija za pećine na javnom zemljištu, c) privatni preduzetnik kroz koncesije za pećinu na privatnom (sopstvenom) zemljištu, g) lokalne vlasti kroz lokalne javne ustanove (Bočić & all 2006:16).

Bitna ograničenja za uspostavljenje upravljačkih tela koja se bave korišćenjem prirodnih resursa u turizmu, kao što su pećine, i kreranje turističkih proizvoda u kome bi one bile sastavni deo ili atrakcija koja može da privuče turiste je u nedostataku turističkog registra sa brojnim podacima o ovom i svim drugim resursima u neposrednom okruženju koji se sada koriste i koji predstavljaju potencijal za budući razvoj turizma.

Budući da pećine predstavljau spomenike prirode, ovi prirodni resursi zahtevaju poseban režim zaštite. U Srbiji je uređen mali broj pećina za turističke posete:

- **Resavska pećina** kod Despotovca spada u najveće i najlepše pećine u Srbiji. Duga je 4,5 km. Pećina je do sada detaljno istražena u dužini od 2.830 m, a za posetioce je uređeno oko 800 m. Kroz pećinu se posetioци kreću spiralnom betonskom stazom koja prolazi kroz različite dvorane na dva nivoa (gornja i donja galerija). Starost pećinskog nakita se procenjuje na 45 miliona godina. Temperatura u pećini je konstantna i iznosi 7 C°, dok vlažnost vazduha varira između 80 i 100%. Unutrašnjost pećine je bogata brojnim dvoranama, kanalima, galerijama, stubovima, stalaktitima i stalagmitima, okamenjenim vodopadima (*Slika 71*).

Slika 71. Stalaktiti, stalagmiti, draperije, kalcitni nakit Resavske pećine

Posle otvaranja, pećina je imala i preko 200.000 posetilaca godišnje. Danas ovu pećinu obiđe između 40.000 i 50.000 posetilaca godišnje, zbog čega se i dalje smatra jednim od najposećenijih turističkih objekata u Srbiji.

- **Rajkova pećina** se nalazi u istočnoj Srbiji, na 2,5 km od Majdanpeka. Sa dužinom od 2304 m istraženih hodnika jedna je od najdužih pećina u Srbiji. Rajkova pećina je rečna, protočna pećina; kroz nju protiče istoimena reka. Pećina ima čitav sistem dvorana, kanala i hodnika, a odlikuje se i pećinskim nakitom u vidu stalaktita, stalagmita, stubova od snežno belog kristalnog kalcita. Temperatura pećine je stalnih 8 °C.
- **Ceremošnja** je nedaleko od Kučeva, na severoistočnim obroncima Homoljskih planina. Pećina je 2007. godine dobila status zaštićenog prirodnog dobra (zaštićeno područje – spomenik prirode)
- **Stopića pećina** na Zlatiboru je jedna od najvećih istraženih pećina u Srbiji. Nalazi se na levoj obali reke Prištavice, na nadmorskoj visini od 711 metara, nedaleko od zaseoka Stopići, između sela Rožanstvo, Trnava i Sirogojno, na istočnim obroncima Zlatibora. Udaljena je 19 km od turističkog centra Zlatibora, na putu za Sirogojno. Istraženi deo pećine je dug oko 1.600 metara, koji je jednim delom podvodni sistem kanala. Za posetioce je uređen ulazni deo dužine nekoliko stotina metara. Pećina je dobila ime po zaseoku Stopići, koji pripada selu Rožanstvu. Prve pisane podatke o Stopića pećini ostavio je Radosav Vasović 1901. godine u Zapisniku Srpskog geološkog društva, a prva speleološka istraživanja obavio je naš veliki istraživač i tvorac naučne speleologije Jovan Cvijić 1909. i 1913. godine.

Slika 72. Bigrene kade su zaštitni znak Stopića pećine
(izvor: <http://www.zlatibor.org.rs/stopica-pecina>)

Stopića pećinu čini pet celina: Svetla dvorana, Tamna dvorana, Velika sala sa kadama, Kanal sa kadama i Rečni kanal (*Slika 72*). Turistički deo pećine ima nekoliko atraktivnih elemenata, kao što su: prostrani ulaz, dugure – otvori na tavanici, siparska kupa „Pseće groblje”, vodopad „Izvor života” i niz bigrenih kada. Bigrene kade, koje svojom specifičnošću predstavljaju zaštitni znak pećine, nastale su taloženjem krečnjaka.

- **Pećina Risovača** u dolini reke Kubršnice i neposrednoj blizini Arandjelovca, predstavlja značajno arheološko i paleontološko nalazište u kome je otkriveno mnoštvo fosilizovanih kostiju i zuba brojnih životinjskih vrsta koje su za vreme poslednjeg ledenog doba živele na stepama oko Risovače. Dugogodišnjim istraživanjima Risovačke pećine (pod rukovodstvom arheologa Branka Gavele, otkrivene su kamene i koštane alatke koje potvrđuju da je Risovačka pećina u srednjem razdoblju starijeg kamenog doba bila stanište neandertalskih lovaca.

Slika 73. Pećina Risovača

Zbog svojih prirodnih osobenosti i kulturno-istorijskih vrednosti pećina je proglašena spomenikom prirode i kulturnim dobrom od izuzetnog značaja. Danas je Risovačka pećina uređena (speleološkim istraživanjima i uređenjem se bavio dr Radenko Lazarević) po svim principima savremene prezentacije. Risovačka pećina je uređena za turističke posete i otvorena 19. septembra 1987. (Slika 73).

Prirodne retkosti u koje spadaju pećine imaju takva atraktivna svojstva za turizam posebnih interesovanja u koje se ubraja speleološki turizam. Pećine su najčešće takvi oblici reljefa koji mogu da imaju turistički značaj kao i naučni, ekološki, obrazovni, sportsko-rekreativni.

U Srbiji postoji 12 uređenih pećina u kojima su dozvoljene grupne posete turista. Imajući u vidu da su pećinski sistemi i pećinski nakit veoma osetljiva sredina na prisustvo čoveka, zaštita pećina i njihovo korišćenje odnosno turistička valorizacija treba da bude strogo kontrolisana i trajno održiva.

Najveći broj istraženih pećina u Srbiji, shodno Zakonu o zaštiti prirode (*Službeni glasnik RS br.36/2009, 88/2010*), ima status spomenika prirode (SP)³³ ili prirodni spomenik (PS), kao što su:

- *Bogovinska pećina* u blizini Boljevca, proglašena za spomenik prirode (SP);
- *Petnička pećina* nalazi se u Petnici nedaleko od Valjeva, proglašena za spomenik prirode;
- *Radoševa pećina* u selu Strmosten nedaleko do Despotovca (PS);
- *Kovačevića pećina* u selu Cerova u Krupnju, zapadna Srbija, proglašena je za (PS);
- *Pećina Ravništavrka* u selu Ravnište, blizu Kučeva proglašena je za (SP);
- *Velika pećina* u mestu Duboka u blizini Kučeva (PS);
- *Mermerna pećina* u Lipljanu na Kosovu i Metohiji (PS);
- *Rćanske pećine* u selu Rti u blizini Lučana (SP);
- *Cerjanska pećina* u mestu Cerje nedaleko od Niša proglašena za (SP);
- *Pećina Bukovik* u mestu Ljepojevići u blizini Nove Varoši (PS);
- *Prekonoška pećina* i *Pećina Ravana* u mestu Prekonoge u Svrlijgu (SP);
- *Ravanička pećina* u mestu Senje u blizini Čuprije (PS);
- *Potpečka pećina* u mestu Potpeć u Užicu (SP).

33 Spomenik prirode (SP) je manja neizmenjena ili delimično izmenjena prirodna prostorna celina, objekat ili pojava, fizički jasno izražena prepoznatljiva i/ili jedinstvena reprezentativnih obeležja, kao i ljudskim radom formirana botanička vrednost od naučnog, estetskog, kulturnog ili brazovnog značaja. Zavisno od primarnih prirodnih vrednosti i karakteristika, može biti geološkog, geomorfološkog, **speleološkog**, hidrološkog i botaničkog karaktera.

Pustinje – turistički resursi

Pustinje su turistički resursi koji poseduju relativno mali broj veoma specifičnih atrakcija oko kojih se fokusiraju zainteresovani turisti. U razvoju pustinjaških destinacije javljaju se problemi koji se odnose na očuvanje životne sredine, razvoj tržišta, poslovne mogućnosti i adekvatnu distribuciju ekonomskih koristi.

U savremenoj literaturi se sreću brojni pokušaji definisanja pustinjaškog turizma, koji najčešće daju opisnu sliku bez, do danas, jasno definisane oblasti. Pitanja definicaja se najpre odnose na sam pojam pustinje kao tipa lokacija, životne sredine i to će trajati dotle, dok se na turističkom tržištu ne pojavi spreman proizvod pod nazivom „pustinjaški turizam”.

U ranijim istraživanjima Weavera, o pustinjaškim atrakcijama za razvoj turizma opisivane su tipične osobine prostora koje predstavljaju osnovu za poseban oblik turizma pod imenom pustinjaški turizam ili pustinjaški ekoturizam (*Weaver 2001:253–255*). Prepoznatljive osobine tog prostora su:

1. Specifične morfološko/geološke karakteristike i klimatski uslovi: peščane dine – tipičan pustinjaški pejzaž (pustinja Namib u Namibiji ili Ajers Rok u centralnoj Australiji), ili večiti led i sneg Arktičke i Antarktičke pustinje;
2. Samonikla cvetna flora i povremeni i retki primerci biljaka (pustinjaška regija Zapadne Australije, pustinje Južne Afrike i druga područja u kojima posle jakih kiša nastane efemerno cvetanje pustinje flore);
3. Drevna ili neobična vegetacija (primerci biljaka stari 2000 godina u pustinji Namib, kaktusi jugozapadnog dela SAD, dolina palmi u središnjoj Australijskoj pustinji);
4. Karavani ili druge pustinjaške pešačke ture (na primer putovanje kroz pustinje na kamilama je bilo početkom 90-ih godina 20. veka veoma popularno u alžirskom delu Sahare);
5. Autohtono stanovništvo i njihove tradicionalne starosedelačke kulture su autentične turističke atrakcije. Razvoj ekoturizma je podrazumevao interakciju sa okruženjem, sa čestim konfliktnim susretima (primeri su australijski Aboridžini ili Bušmani iz pustinje Kalahari (*Hitchcock, 1997*);
6. Oaze i zaštićena područja – postoji sve veći broj veb-stranica na kojima se reklamiraju luksuzna ekološka odmarališta u pustinjaškim oazama. Jedan od najboljih primera je AI-Maha, naselje u Ujedinjenim Arapskim Emiratima, koji osim turističke supstrukture obuhvata prirodni rezervat površine 16 km², sa veoma specifičnim biljnim i životinjskim svetom poput pustinjaške lisice, arapske antilope i pustinjaške gazele.

Pustinje predstavljaju specifična područja veoma suvog zemljišta koje dobija male količine padavina (obično u obliku kiše, snega ili magle), često imaju malu pokrivenost biljkama. Pustinja može da se opiše kao oblast u kojoj se voda gubi u procesu evapotranspiracije,

a ukupna količina vode u pustinjama je izuzetno mala, manja od 250 mm padavina godišnje.

Pustinjske oblasti često sadrže značajne mineralne sirovine koje se javljaju i na peščanoj površini, dajući im karakterističnu boju. Na primer, crvena boja peščanih pustinja nastaje zbog lateritnih minerala, gvožđa i aluminijuma. U retkim pustinjskim arealima, isušanim jezerima, stvaraju se bogate naslage minerala. Isparavanjem se povećava koncentracija minerala u vidu taloga gipsa, natrijum nitrata, natrijum hlorida.

Pustinja Atakama u Čileu je bogata mineralnim solima i najsuvlja pustinja na svetu, potpuno neplodna zato što je zaštićena s obe strane andskim i priobalnim planinama. Prosečne padavine u regionu Antofagasta u Čileu, koji je deo Atakame, samo su 3 mm godišnje, a bilo je perioda kada kiša nije padala i po 40 godina. Atakama je stara 15 miliona godina i 50 puta suvlja od Doline smrti u Kaliforniji. Ona je toliko sušna da su planine koje dostižu visinu od 6.885 metara potpuno bez glečera. Najsušniji deo Atakame naziva se „dvostruka kišna senka”.

Sahara je najveća pustinja na svetu, sa preko 9 miliona km², koja se nalazi u severnoj Africi. Pustinja obuhvata trećinu afričkog kontinenta na severu. Njena veličina je približno velika kao 50 država SAD. Zbog loših klimatskih uslova, u Sahari nema velikih naselja. Sveukupno u pustinji živi oko dva miliona ljudi, pretežno po oazama ili u njihovoj blizini. Najviše je Berbera, Tuarega, Kopta i Beduina. Najveći gradovi svih država saharske podoblasti su raposređeni po obalama Sredozemlja i Atlantika.

Bela pustinja Faraфра u Zapadnom Egiptu, koja se prostire se na 300 km², veoma je popularna među turistima (*Slika 74*).

Slika 74. Bela pustinja Faraфра u zapadnom Egiptu

Pustinja Namib, velika pustinja u jugozapadnoj Africi, zauzima područje oko 50.000 km². Pruža se oko 1600 km duž same obale Atlanskog okeana, obalom Namibije. Pustinja je nenastanjena sa arealima velikih dina, visine do 340 m, smatraju ih najvećim na svetu. Bez obzira na nepristupačnost, pustinja Namib predstavlja turističku atrakciju. Najčešće se organizuju helikopterske ture ili manji avionski letovi iz Vindhuka, glavnog grada Namibije (*Slika 75*).

Slika 75. Peščane dine u pustinji Namib

Pustinjska područja na Zemlji zauzimaju prostor više desetina miliona km². Među deset najvećih pustinja na svetu ubrajaju se: Sahara, Arabijska pustinja, Australijska pustinja – pustinja Gobi (Slika 76), Kalahari, Takla Makan, Namib, Karakum, Somalijska pustinja i dve polarne pustinje – Arktička i Antarktička pustinja (Tabela 11)

Tabela 11. Pet najvećih pustinja na Zemlji

Red. broj	Pustinja	površina u km ²
1	Antarktik pustinja	14.200 000
2	Arktik pustinja	13.900 000
3	Sahara (Afrika)	9. 100 000
4	Arabijska pustinja (Bliski istok)	2.600 000
5	Gobi (Azija)	1.300 000

Slika 76. Pustinja Gobi (jedinstveni oblici i boje)

Sadašnja ekonomija pustinjskih predela uglavnom se zasniva na obradi malih areala zemljišta za razvoj konvencionalne poljoprivrede. Nešto veći procenat ekonomske aktivnosti je u rudarstvu, dok turizam i uslužne delatnosti predstavljaju manji deo privrednih aktivnosti u kojima je lokalno stanovništvo spremno da učestvuje.

Turizmu pustinskih predela, koji zauzimaju milione kilometara km², nije se posvećivalo dovoljno pažnje. Međutim, primer dobre prakse i izuzetak je australijska vlada, koja kroz razvojne i obrazovne programe utiče, najpre, na podizanje nivoa znanja domorodaca ili stanovništva retkih pustinskih naselja o mogućim promenama u načinu života koji nastaju zbog turizma, posebno ekoturizma, istraživačko-obrazovnih akcija ili drugih delatnosti koje mogu da se razvijaju u pustinskim prostranstvima. Osnivajući centar za izučavanje pustinja (The Desert Knowledge Cooperative Research Centre – DK-CRC) nastoje da unaprede znanja i iskustva u oblasti monitoringa i upravljanja aridnim zemljištem ili korišćenjem pustinskih predela za izgradnju solarnih energetskih sistema. To doprinosi razvoju pustinske ekonomije u različitim pravcima. Međutim, pustinske kompanije i preduzeća koja započinju razvoj delatnosti imaju malo lokalno tržište, odnosno tržišnu nišu, nedovoljan ljudski kapital i visoke troškove transporta. Razvoj turizma i u malom obimu zahteva fokusiranje na promene i pretnje u životnoj sredini kao što su bezbednost lokacija, pristup svežoj vodi, kontrola čestih požara, održavanje koridora za migratorne vrste, zaštita od štetočina, bezbednost pustinske faune (*Tremblay, 2006:27*).

Svetska turistička organizacija (UNWTO) i brojni entiteti Ujedinjenih nacija (UN), kao što su Program UN za životnu sredinu (UNEP), na samitu Ekoturizam 2002, koji je održan u Kvebeku Kanadi, sa posebnim interesovanjem su razmatrali specifične teškoće planiranja i upravljanja „pustinskim turizmom” i neophodnu borbu protiv širenja pustinja. U tom kontekstu turizam je posmatran kao potencijalna opasnost, ali i kao šansa u razvoju ekoturizma i održivom razvoju „pustinskog turizma”.

Šume (prirodni turistički resursi) čine sve biljne zajednice grupisane u specifične biocenoze, odnosno ekosisteme. Svaka biljna i životinjska zajednica ima svoje oblasti –areale. Na primer: areal borovih šuma, hrastovih šuma, bukovih, lipovih šuma. Neke biljne zajednice, najčešće korovske biljke, pokrivaju ogroman prostor i predstavljaju kosmopolite koji se prostiru gotovo na svim kontinentima. Nasuprot njima, reliktnе vrste biljaka, retke šumske zajednice očuvalе su se na veoma ograničenom prostoru kao što je, na primer: Pančičeva omorika koja raste samo na planinama zapadne Srbije i istočne Bosne, Podrinju i okolini Višegrada.

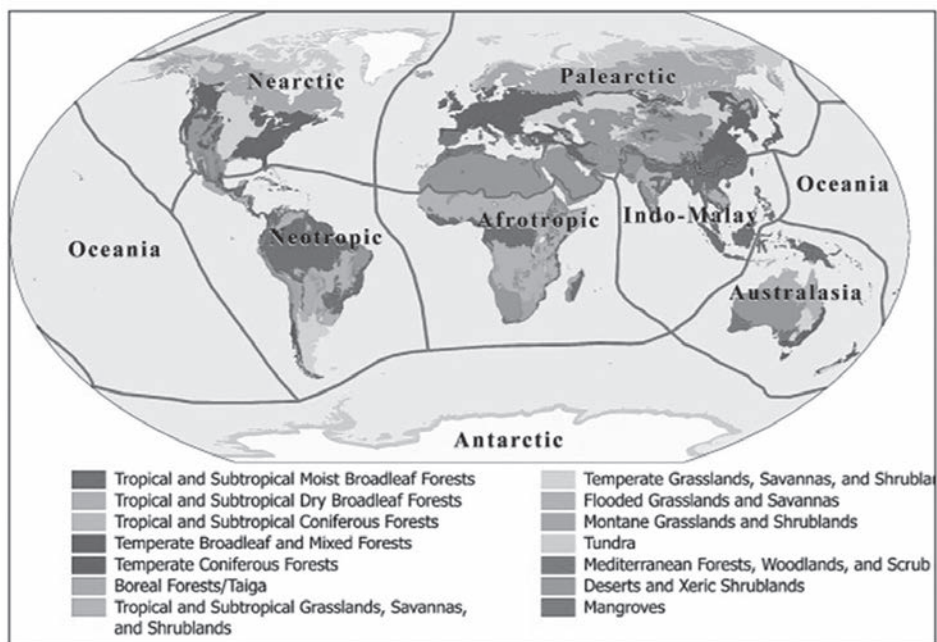
Biodiverzitet flore, faune i ekosistema, koji su karakteristični za jedan region, teži da se razlikuje od drugih ekoregiona. U njima je zbir različitih vrsta i zajednica u svakom trenutku relativno konstantan, sa prihvatljivim opsegom varijacija.

Ekoregion može da ima više taksona³⁴ koji geografski nema jasne i nagle granice, i unutar njih različita staništa koja su nastala zbog osobina reljefa, klimatskih uslova, sezonskih promena, hemijskih reakcija, nivoa koseonika itd. Opstanak i brojnost mnogih biljnih zajednica zavisi od čovekovih aktivnosti koje mogu imati pozitivan i negativan uticaj. Pošumljavnje i podizanje zaštitnih zelenih pojaseva ima pozitivan uticaj, dok nekontrolisana seča šumskih površina, povećanje poljoprivrednih površina zbog

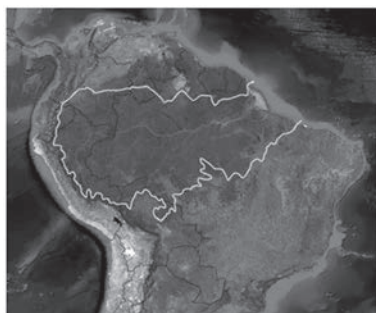
34 Rečju takson se u biologiji označava prepoznatljiva grupa živih bića. Naučno prepoznavanje i imenovanje grupa živih bića je zadatak taksonomije, koja se naslanja na rezultate biološke sistematike.

povećanja stanovništva, izgradnja objekata, industrijsko zagađenje okoline i kisele kiše, požari, imaju veoma negativan uticaj na opstanak biocenoza.

Svetski fond za prirodu je ustanovio 14 šumskih makrostaništa među kojima su: tropske i suptropske vlažne i suve šume, tajge, savane, tundre, mediteranske šume i rastinje, pustinske zajednice itd. U osam biogeografskih oblasti izdvojeno je 867 ekoregiona (Slika 77)(Olson & all, 2001: 934).

Slika 77. Mapa ekoloških makro regiona svetski fond za prirodu (World Wide Fund for Nature (WWF³⁵)

Slika 78. Mapa lokacije Amazon Rainforest ekoregiona koje pripada Svetskom fondu za prirodu

35 Svetski fond za prirodu (World Wide Fund for Nature – WWF) je međunarodna nevladina organizacija osnovana 1961. godine, u cilju očuvanja prirode i smanjenje uticaja čovečanstva na životnu sredinu. Ona je ranije nosila naziv World Wild life Fund, koji ostaje njen zvanični naziv u Kanadi i Sjedinjenim Američkim Državama. To je najveća svetska organizacija za očuvanje sa preko 5 miliona pristalica širom sveta, radeći u više od 100 zemalja, podržavajući oko 1.300 ekoloških projekata.

Planetarni izgled i opstanak prirodne vegetacije, odnosno njihovih staništa, u najvećoj meri zavise od klimatskih uslova (*Tabela 12*).

Tabela 12. Zonalni tip klime, vrste i mesto pojavljivanja prirodne vegetacije.

Svetska klima i vegetacijske zone			
<i>Zone</i>	<i>Tip klime</i>	<i>Prirodna vegetacija</i>	<i>Mesta pojavljivanja (primeri)</i>
Tropska	tropske kišne šume	prašuma	Basen Amazona, sliv reke Kongo, Indonezija
Tropska	monsunsko tropski tip	tropska savana, visoka trava, drveće duž rečnih tokova	Ljanosi u Venezueli; Pacifičkaobala južnog Meksika
Tropska	aridno tropski tip	pustinjsko rastinje	Atakama pustinja u Peru, pustinja Sahara
Subtropska	mediteransko subtropski tip	vegetacija sa dubokim korenom, jakom korom i kožastim listovima	Los Angeles basen, CA; Srednji Čile, Mediteranski deo Evrope
Ciklonska zona	vlažna kontinentalna	tvrde šume hrasta, jasena, javora, zimzeleni (bor, jela, smrča)	Centralni deo SAD, severna Kina, Srednja i istočna Evropa, Srbija, Baltički pojas, Mandžurija
Ciklonska zona	suva kontinentalna	kratke trave; patuljasto drveće; pustinjsko rastinje	Veliki basen SAD, Mongolija, Argentina,
Ciklonska zona	primorska	mešovite šume, žbunje trava	Britanska ostrva, Novi Zeland
Polarna zona	polarno kontinentalni i morski tip	tajga (stalno zelene šume), smreka, ariš, jela, tundra, mahovina, lišajevi	Aleutska ostrva, Arktičke nizije, Aljaska, Ruska Sibirski tundra
Polarna zona	ledene kape	nema vegetacije	Grnland, Arktik i Antarktik
Visoke planine	neklasifikovan tip	visinska zonalnost	Andi

Šest najvećih šumskih areala na zemlji deo su zaštićene UNESCO svetske prirodne baštine, koji se prostiru na nekoliko miliona hektara: centralni Amazon u Brazilu; Seolus Game reserve u Tanzaniji; Kanajma (Canaima) Nacionalni park u Venecueli; Lorentz Nacionalni park u Indoneziji; Tropske prašume na Sumatri u Indoneziji; Salonga Nacionalni park u Republici Kongo.

Amazonska prašuma je najveća prašuma na svetu. Zauzima oko jedne trećine Južne Amerike u slivu reke Amazon (Slika 78). To je ujedno i područje sa najvećom svetskom bioraznolikošću. Područje prašume proteže se kroz 9 država. Oko 60% amazonske prašume nalazi se u Brazilu. Zbog nekontrolirane seče šume stvoreni su problemi kao što je erozija, poplave i klimatske promene, uništavanje staništa mnogih biljaka i životinja.

Sliv Amazona obuhvata 7 miliona km², od kojih je 5,5 miliona km² pokriveno prašumom. Amazon predstavlja više od polovine preostalih prašuma na planeti obuhvatajući oko 390 milijardi pojedinačnih stabala podeljenih u 16.000 vrsta (Slika 79).

Slika 79. Amazonska prašuma

Od zdravlja Amazonske prašume zavisi zdravlje mnogih ekosistema na planeti. Kišne šume koje sadže 90-140 milijardi tona ugljenika stabilizuju lokalnu i globalnu klimu. Krčenjem šuma bi se oslobodile značajne količine ugljenika, što bi imalo katastrofalne posledice po ukupan živi svet na planeti. Lepota amazonskih šuma inspiriše turiste. Horovi ptica koje pevaju, oglašavanje životinja, zujanje insekata, kristalno čisti vodopadi, svici koji osvetljavaju prašumu noću, jedinstven su ambijent za uživanje i rekreaciju.

Rasprostranjenje šumskog pokrivača, vegetacije uopšte, ograničeno je geografskom širinom i dužinom, klimatskim uslovima, nadmorskom visinom odnosno vertikalnom zonalnošću, horizontalnom zonalnošću, nagibima strana, geološkom podlogom. Planinska vegetacija je raspoređena u visinske pojaseve i njena raznovrsnost se povećava horizontalno, približavajući se ekvatoru. U umerenom pojasu, kome pripada zapadna i srednja Evropa, istočna Azija, Kina i Japan, jugoistočni deo Severne Amerike najniži visinski pojas čine listopadne hrastove šume iznad njih listopadne bukove šume. Iznad je pojas četinarskih šuma, zatim visokoplaniska subalpska i alpska vegetacija i najviši pojasevi većitog snega i leda (hladne planinske pustinje).

Rekreativna svojstva vegetacije potiču iz njene fiziološke funkcije u procesu fotosinteze kada se upija ugljen-dioksid i oslobađa kiseonik i time pročišćava vazduh. Vegetacija u procesu disanja ispušta brojne fitoncide – jedinjenja koja pozitivno deluju na čovekov organizam (fitoncidi četinara povoljno deluju na disajne organe i sprečavaju plućna oboljenja, uništavaju bakterije).

Vegetacija, kao važan ekosistem na planeti, trpi promene u neposrednom kontaktu sa čovekom zbog njegovih brojnih delatnosti u prostoru, uključujući i turizam. Ljudi mogu da imaju pozitivan i negativan uticaj na šumske zajednice i ukupan biljni svet. Razvijene zemlje koriste savremene IT alate, geografske informacione sisteme (GIS) i daljinsku detekciju u cilju praćenja promena u vegetacijskom pokrivaču pod uticajem čoveka, klime, turizma i drugih faktora. Najveće promene se događaju u neposrednoj blizini hotela i drugih objekata turističke suprastrukture, stambene gradnje i proširenja putne infrastrukture. Ekonomski razvoj turističkih destinacija zahteva slobodan prostor za izgradnju brojnih objekata, što podrazumeva smanjenje vegetacionog pokrivača u određenom procentu, čak i uništenje mnogih autohtonih biljaka. Da bi se izbeglo potpuno uništavanje biocenoza i omogućio ekonomski razvoj određenih prostora, uvođenje monitoringa i određenog stepena zaštite može da doprinese rešavanju konflikta. Svetska praksa je pokazala da u osetljivim i raritetnim vegetacijskim zonama turizam treba da se razvija u manjem obimu, pri čemu se pažnja posvećuje podizanju kvaliteta umesto kvantiteta, odnosno masovnog razvoja turizma.

Pejzažnim odlikama prostora doprinose estetska svojstva vegetacije, zatim sastav biocenoza, posebno u neobičnim i mozaičnim predelima tropskog i subtropskog pojasa. Primer atraktivnosti vegetacije za razvoj turizma su japanska ostrva usled raznovrsnosti oblika i boja, široko rasprostranjene lovorove šume, prolećno cvetanje trešnje, jesenje cvetanje hrizantema. Drugi primer je zapadna obala SAD, odnosno pacifička oblast poznata po džinovskim sekvojama koje dostižu visinu i do 115 m, debljinu stabala do 10 m i starosti dve do četiri hiljade godina (*Lazić, Košić 2004:39*).

Srbija raspolaže atraktivnim prostorom pod šumama, reliktnim i autohtonim biljnim zajednicama, zaštićenim šumama i pojedinačnim stablima koji predstavljaju turističke prirodne resurse.

Vegetacija, koja predstavlja prirodne retkosti, štiti se posebnim zakonima i podzakonskim aktima. Unapređenju i usklađivanju zaštiti prirode doprinosi i primena principa međunarodnih konvencija, čiji je naša zemlja potpisnik. Zakoni koji su direktno i indirektno relevantni za zaštitu prirode u Srbiji su: Zakon o zaštiti prirode, Zakon o nacionalnim parkovima, Zakon o zaštiti životne sredine, Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu, Zakon o šumama itd. (*Službeni glasnik RS, broj ... 2009, 2010, 2012*).

Sa stanovišta turizma, funkcije i namene šume imaju sveopštu i privrednu funkciju. Opštekorisna funkcija je: ublažavanje efekta staklene bašte; prečišćavanje zagađenog vazduha, povoljan uticaj na klimu i zdravlje ljudi; estetska funkcija; obezbeđivanje prostora za odmor i rekreaciju; razvoj lovnog, seoskog i ekoturizma.

Zaštićena prirodna dobra su:

- 1) zaštićena područja – strogi rezervat prirode; specijalni rezervat prirode, nacionalni park, spomenik prirode, zaštićeno stanište, predeo izuzetnih odlika, park prirode;
- 2) zaštićene vrste – strogo zaštićena divlja vrsta, zaštićena divlja vrsta;

3) pokretna zaštićena prirodna dokumenta.

Pančićeve omorika, četinarsko drvo, endemska je vrsta u Srbiji u režimu I stepena zaštite. Ime je dobila po botaničaru Josifu Pančiću, koji ju je otkrio na planini Tari, kod sela Zaovine, 1875. godine. Omorika raste do 50 m visine. Njena staništa su na nadmorskoj visini od 400 do 1.700 mnv. Omorika se smatra „živim fosilom” u biljnom svetu jer potiče iz perioda tercijara, odnosno njegove epohe pliocena kada se pojavio biljni svet na planeti, koja je trajala od 5 do 1,6 miliona godina.

Specijalni rezervati, predeli izuzetnih odlika, nacionalni parkovi i dr., zaštićeni zakonima su u Srbiji. Prema podacima Zavoda za zaštitu prirode, ima ih oko 20. *Predeli prepoznatljivi po značajnom rasprostranjenju biološko-ekoloških i estetskih vrednosti u Srbiji su Veliko ratno ostrvo u Beogradu, Park šuma Ivlje na Zlataru (Slika 80).*

Slika 80. Park šuma Ivlje na Zlataru

Park šuma Ivlje predstavlja zaštićeno prirodno dobro u centralnom delu planinskog masiva Zlatara u visinskom pojasu od 1300-1450 mnv. Izdvojena je i zaštićena je kao Specijalni rezervat prirode u kome posebnu vrednost ima šuma belog bora i smrče (*Picea abietis* – *Pinetum sylvestris*) na krečnjaku. Floristička istraživanja su pokazala da u području Park šuma Ivlje ima 86 biljnih taksona, od kojih je 19 zaštićeno Pravilnikom o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih vrsta biljaka. Osnovna zajednica belog bora i smrče na prostoru rezervata ispunjava osnovne kriterijume zaštite: autohtonost, izvornost, retkost, očuvanost i na osnovu kojih je lokalitet „Ivlje” pod režimom zaštite I stepena (*Ostojić & all, 2016:5*).

Velikog ratno ostrvo zaštićeno je 2005. godine, u ukupnoj površini od 211,38 ha, i kategorisano je kao predeo izuzetnih odlika. Na njemu su utvrđene 3 zone sa različitim režimom zaštite, i to:

Zaštita I stepena: Zona zaštite prirode ima karakter specijalnog rezervata prirode i obuhvata Malo ratno ostrvo u celini, zonu priobalja Velikog ratnog ostrva, šumski kompleks, vlažna područja unutar Velikog ratnog ostrva i vodene površine oko Malog ratnog ostrva.

Zaštite II stepena: Zona rekreacije obuhvata unutrašnje delove Velikog ratnog ostrva, nekadašnje obradive površine koje se i sada koriste na taj način, livadske površine priobalja koje su sada delimično zauzete bespravno izgrađenim objektima, kao i lokaciju javnog pristana sa kontrolisanom javnom saobraćajnicom i zaštitnom zonom u širini od 10 m koja povezuje ovu lokaciju sa plažom Lido.

III zona : Zona turizma obuhvata plažu Lido sa planiranim proširenjem gde se tokom kupališne sezone organizuje turističko-rekreativna ponuda.

U pogledu zaštite vrsta, ključna mera se odnosi na izradu *Crvene knjige* u kojoj se evidentira ugroženost biljnih vrsta i mere njihove zaštite u svim zemljama sveta. *Crvena knjiga* treba da omogućiti:

- evidentiranje ugroženih vrsta u određenom regionu ili u okviru državnih teritorija;
- utvrđivanje stepena ugroženosti vrsta prema prihvaćenim međunarodnim kriterijumima;
- alarmiranje (vizuelno crvenom bojom) na opasnost od nestajanja i ugrožavanja vrsta, njihovih staništa i biodiverziteta u celini;
- ukazivanje na faktore i uzroke koji dovode do ugroženosti vrsta u određenom regionu ili državi;
- popularno prikazivanje globalnog, regionalnog i lokalnog značaja zaštite određenih vrsta i biodiverziteta u celini;
- ekološko poznavanje vrsta u opasnosti;
- predlaganje adekvatnih zakonskih mera zaštite vrsta, njihovih staništa i čitavih predela značajnih za očuvanje biodiverziteta;
- ustanovljavanje osnove za praćenje (monitoring) stanja među vrstama u opasnosti.

Prva „Crvena knjiga” je za Srbiju urađena 1999. godine prema kriterijumima Međunarodne unije za zaštitu prirode (IUCN), i ona se odnosi na iščezle i krajnje ugrožene biljne vrste.

U njoj su, pored ostalog, navedene četiri vrste i podvrste koje su nepovratno izgubljene iz svetskog genofonda, a živele su samo u Srbiji. U Srbiji postoji 215 vrsta biljaka i 429 vrsta životinja koje su kao prirodne retкости stavljene pod najstroži stepen zaštite.

Vodopadi – resursi za turizam i rekreaciju

Među onima koji uživaju u otvorenom prostoru i rekreaciji na svežem vazduhu uz neobične prizore su turisti, ljubitelji vodopada. U tome podjednako uživaju mnogi ljudi, mladi i stari širom sveta, o čemu svedoči veliki broj fotografija, knjiga, putničke literature i turističkih vodiča u kojima su vidno zabeleženi i opisani vodopadi kao zanimljivi prirodni resursi i veoma atraktivne forme na zemlji sa pejzažnim i estetskim funkcijama za turizam i rekreaciju.

U tipologiji prirodnih resursa, vodopadi su svrstani u scenske resurse ali u sekundarnu kategoriju imenujući ih kao „ostali” resursi. U zemljama bogatim pejzažom i vodopadima, na postojećim turističkim destinacijama ili gde se planiraju nove, savremena turistička industrija koristi ovaj prirodni resurs za afirmaciju i slikovitu promociju ambijenta koji privlači sve veći broj turista, posebno poklonika ekoturizma.

Destinacije poznate po svojim vodopadima, kao i ostale turističke destinacije, mogu da obuhvate pojedinačne lokalitete ili čitave regije. Međutim, mali je broj turističkih destinacija koje se u svetu turizma prepoznaju kao „destinacije vodopada”. Na primer, Skandinavija, Norveška i Bergen mogu da se smatraju kao turističke destinacije sa atraktivnim vodopadima, međutim, nijedna Scandinvaska destinacija nije tako klasifikovana.

Možda su samo dva ili tri vodopada turistički valorizovani resursi koji se prepoznaju kao popularne turističke destinacije na svetskom turističkom tržištu i to su – *Nijagara*, *Victorija* i eventualno *Iguasu*, vodopadi na reci Parani na granici između Brazila i Argentine. To su destinacije zbog kojih se ide na daleka putovanja i zbog kojih je razvijena turistička infrastruktura u njihovoj blizini kao i brojne turističke aktivnosti.

Viktorijini vodopadi se nalaze u Južnoj Africi na reci Zambezi, na granici Zambije i Zimbabvea. Oni se često opisuju kao prirodno čudo sveta. UNESCO je Viktorijine vodopade svrstao u svetsku baštinu. Širina vodopada je 1.708 metara i visine 108 metara, što je dvostruko veća visina nego Nijagarinih vodopada.

Svake godine nekoliko stotina hiljada, uglavnom stranih turista, poseti Viktorijine vodopade. U neposrednom okruženju se nalaze hoteli, restorani, prostor za kampovanje i drugi turistički sadržaji.

Nijagarini vodopadi su naziv za tri vodopada koji se prostiru na međunarodnoj granici između Kanade (Ontario) i SAD (Njujork), preciznije, između provincije Ontario i države Njujork na istoimenoj reci Nijagari.

Reka Nijagara drenira jezera Iri i Ontario, spuštajući se kaskadno tako da visina vodopada dostiže 50 m. Vodopadi Nijagare se nalaze 27 km severno-severozapadno od Bufala, Njujork, i 121 km južno-jugoistočno od Toronta, između gradova pobratima Nijagara vodopadi (Niagara Falls), Ontario (Kanada) i Nijagara vodopadi u Njujorku (SAD).

Nijagarini vodopadi su formirani kada su se glečeri povukli na kraju Visconsin glacijacije (poslednjeg ledenog doba), a voda iz novoformiranih velikih jezera nastavila da Nijagarom otiče ka Atlantskom okeanu. Niagarini vodopadi nisu visoki, ali njihova širina i količina vode koja se spušta niz vodopad je izuzetno velika, 168 hiljada m³ vode padne preko vrha vodopada svake minute. Nijagarini vodopadi su poznati po svojoj lepoti i značaju za turizam, kao i za dobijanje električne energije. Projekat prve hidrocentrale na reci Nijagari izradio je Nikola Tesla. Specifičnost ambijenta i količine vode izdvaja Nijagarine vodopade za mnoge aktivnosti, kao što su: rekreacija, komercijalna i industrijska upotreba.

Slika 81. Hodanje po žici – Ginisov rekord osvojen na Nijagarinim vodopadima

Najstarija turistička atrakcija na Nijagarinim vodopadima je krstarenje brodom u brzacima odmah ispod vodopada još od 1846. godine, a jedna od najvećih atrakcija na vodopadima je hodaње po žici i prelazak sa kanadske na američku stranu. Nikolas–Nik Vallenda, američki akrobata koji ima devet Ginisovih rekorda, 2012. godine je bio prva osoba koja je prešla preko Nijagarinih vodopada na žici bez sigurnosne mreže (*Slika 81*).

Raznobojna svetla na Nijagarinim vodopadima stvaraju poseban doživljaj koji se svake večeri pretvara u pravo remek delo prirode i čoveka. Posebna svetla su smeštena u iluminacionoj kuli na ivici potkovice vodopada koja stvaraju gotovo nestvaran pogled nad vodopadom i čitavim okruženjem. Smatra se jednom od najvećih turističkih atrakcija u svetu.

Najveći broj posetilaca je tokom letnjeg perioda, kada se Niagarini vodopadi pretvaraju u dnevne i večernje turističke atrakcije. Sa kanadske strane reflektori osvetljavaju obe strane vodopada po nekoliko sati, od sutona do ponoći. Godišnje oko 30 miliona turista poseti Nijagarine vodopade.

Vodopadi Srbije

U planinskim predelima Srbije se nalazi oko 100 vodopada, posebnih, atraktivnih i estetskih svojstava, koji su u malom broju valorizovani kao deo turističkih proizvoda i uređenih destinacija u njihovoj neposrednoj blizini.

Jelovarnik – najviši vodopad u Srbiji, visok je 71 metar i nalazi se na Kopaoniku u oblasti Jelovarnik, u okviru nacionalnog parka, na nadmorskoj visini od oko 1.500 metara, na oko 25 kilometara zapadno od Brusa i na oko 2,5 kilometara istočno od Pančićevoг vrha. Protok je oko 25 litara u sekundi, a pri topljenju snegova, s proleća i pri jakim kišama, naraste i do 450 litara. Tada se pod snažnom rekom izgube kaskade i ogromna masa sliva se u jedinstven vodopad. Vodopad je otkriven 1980. godine.

Slika 82. Vodopad Jelovarnik na Kopaoniku u blizini Ravništa

Vodopad Gostilje se formira na kaskadi u Gostiljskom potoku, na rastojanju od 25 km od turističkog centra Zlatibor. Ne presušuje leti i veoma je popularan među turistima tokom leta.

Vodopad Skakalo je turistička i planinarska atrakcija na Divčibarama, visine 30 m, nalazi se na reci Manastirici. Bogat je vodom samo u kišnim periodima i tokom proleća (Slika 82).

Sopotnički vodopadi visine 25 metara, bogati vodom nalaze se ispod planine Jadovnika na istoimenoj reci Sopotnici. Zbog specifične konfiguracije terena, reka se široko razliva stvarajući bezbroj manjih vodopada.

Piljski skok nalazi se na Staroj planini na Piljskom potoku, a vodopad se sliva sa 64 metra visine. To je najviši deo Stare planine koji samo povremeno posećuju retki planinari i šumari, pa je stoga otkriven tek 2002. godine.

Bigar Visokvodopad od 35 metara na Staroj planini, na potoku Bukovski, nekoliko kilometara južno od Kalne na putu ka Pirotu. Ovaj vodopad je visok oko 35 metara i ujedno predstavlja ušće u Stanjansku reku. Dobio je ime po nazivu karbonatne sedimentne stene – bigar³⁶, preko koje se vodopad sliva sliva.

Vodopad Lisine ili *Veliki buk* nalazi se u mestu Strmosten, opština Despotovac, na udaljenosti 300 m od Resavske pećine. Smešten je na 400 metara nadmorske visine. Visok je 25 metara i dugo je smatran najvišim vodopadom u zemlji. Snaga vodopada varira pa je moguće i tokom leta posle jače kiše videti znatnu količinu vode. Vodopad je pod zaštitom države kao prirodno dobro u kategoriji spomenika prirode.

36 Bigar – šupljikava stena igradena od minerala kalcita koji nastaje oko hladnih izvora izlučivanjem kalcijum-karbonata iz zasićenog vodenog rastvora kalcijumhidrogen-karbonata. To se dešava na mestima gde vodeni tok gubi kinetičku energiju, ili zbog neke prepreke, ili zbog smanjenja nagiba. Šupljikava tekstura se javlja zbog toga što se kalcit taloži oko biljaka i nakon njihovog izumiranja zaostaju šupljine.

Slika 83. Vodopad Prskalo u Despotovcu

Prskalo (10 m) vodopad koji je na južnom Kučaju stvorila najmaštovitija igra vode i krečnjaka. Nalazi se pored samog puta, nedaleko od Resavice i puta koji vodi ka Čestobrodici u opštini Despotovac. Prilaz vodopadu i šumski put u proleće i jesen su praktično neprohodni. Tokom leta količina vode koja se spušta niz vodopad je mala, ponekad samo u kapljicama (Slika 83).

Vodopad Veliki skakavac je visok 25 metara, na Kamišnoj reci na Mokroj Gori. Deluje mnogo snažnije nego znatno viši vodopadi. Voda u Kamišnoj reci nikad ne presušuje, ali osim lokalnog stanovništva turisti nisu čuli za vodopad.

Ripaljka vodopad se nalazi u rečnom toku Gradašnice, na planini Ozren. Vodopad je visok 17 metara. Jedan je od najposećenijih vodopada u Srbiji jer se nalazi u neposrednoj blizini Sokobanje. Vodopad je pod zaštitom države kao prirodno dobro u kategoriji spomenika prirode.

Jezera i reke – turistički resursi

Jezera su prirodna udubljenja, depresije na kopnu ispunjene vodom, relativno velikih dimenzija, koje nisu direktno povezane sa svetskim morem, različitih morfometrijskih karakteristika, fizičkih svojstava vode, živog sveta, geografskog položaja. Većina jezera se hrani vodom ili iz njih ističe voda rekama i potocima. Prirodna jezera se uglavnom nalaze u planinskim područjima i područjima glacijacije. Ostala jezera su najčešće u basenima duž vodenih tokova.

Znatan broj jezera u svetu čine veštačka jezera izgrađena za industrijsku upotrebu, poljoprivredu, za proizvodnju električne energije, snabdevanje domaćinstava vodom, iz estetskih razloga kao i za turističke i rekreativne svrhe. Estetska, rekreativna i kuriozitetna svojstva jezera čine ih veoma atraktivnim prirodnim resursima na planeti. Zbog tih osobina, jezera u mnogim prostorima zamenjuju turističku ponudu primorskog turizma i često se svrstavaju u komplementarne turističke resurse.

Finska je poznata kao država hiljadu jezera, a Minesota, savezna država na srednjem zapadu SAD, kao zemlja deset hiljada jezera. Velika jezera Severne Amerike su najveća grupa slatkovodnih jezera na svetu (Gornje jezero, Mičigen, Hjuron, Iri i Ontario) sa površinom od 246 744 km². Kanada je zemlja jezera jer se preko 60% svetskih jezera nalazi u ovoj zemlji.

Prirodna i veštačka jezera se nalaze u svim klimatskim zonama i na svim visinama. Mnoga velika jezera imaju dno ispod nivoa mora (kriptodepresije), ili im je i dno i površina ispod nivoa mora što je slučaj sa Kaspijskim jezerom (-28 m) i Mrtvim morem, koje se nalazi na 400 metara ispod nivoa mora.

Jezera su važna za privredu i saobraćaj (jezera u Severnoj Americi, Kaspijsko jezero); dobijanje soli (Mrtvo more); neka su bogata ribom, služe za snadbjevanje vodom i regulisanje vodostaja na rekama.

Kaspijsko jezero je najveće jezero na zemlji sa površinom od 371.000 km². Nalazi se između Evrope i Azije. U njega se uliva reka Volga koja ima srednju godišnju količinu vode od 258 milijardi m³ (Slika 84). Voda jezera je slana sa malim salinitetom od 0,05 do 12 ‰, i zbog toga se često naziva Kaspijsko more. S obzirom na to da jezero predstavlja „zatvoreno more”, u njemu su se razvile mnoge endemske vrste riba kao što je jesetra, kaspijska bela riba, kaspijski losos. Devedeset odsto svetske populacije jesetre se nalazi u Kaspijskom jezeru od čije ikre se dobija kavijar. Kaspijski crni kavijar je jedan od najpoznatijih specijaliteta u svetu.

Slika 84. Obala Kaspijskog jezera i položaj na geografskoj mapi sveta

Kaspijsko jezero je okruženo na severoistoku teritorijom Kazahstana, na severozapadu Rusijom, na zapadu Azerbejdžanom, na jugu Iranom, i na jugoistoku Turkmenistanom. Kaspijsko more leži istočno od Kavkaza i zapadno od velike stepa centralne Azije.

Jezero Bajkal se nalazi u jugoistočnom Sibiru, 31.500 km². Ono je je najstarije (25 miliona godina) i najdublje (1.700 m) jezero na svetu. Količina vode u Bajkalskom jezeru je 20%

ukupnih slatkovodnih rezervi u svetu. Starost jezera i izolacija su uticali na nastanak bogate i raznovrsne endemske faune i flore (1700 vrsta), što je od izuzetne važnosti za savremenu nauku i izučavanje evolucionih procesa. Godine 1996. jezero je stavljeno na UNESCO listu svetske baštine.

Jezera, koja zauzimaju velike površine sa brojnim atraktivnim svojstvima i turistički razvijenim obalnim područjima, mogu da se svrstaju u samostalne turističke resurse. Takva su evropska jezera Balaton u Mađarskoj, Bodensko jezero u Švajcarskoj, Ohridsko jezero u Makedoniji.

Ohridsko jezero je deo prirodne i kulturne svetske baštine pod UNESCO zaštitom od 1980. godine. Ima epitet prirodnog fenomena, pružajući utočište za brojne endemične i reliktno vrste slatkovodnih riba, flore i faune, koje potiču iz tercijarnog perioda. Kao duboko i drevno jezero tektonskog porekla, Ohridsko jezero postoji u kontinuitetu za oko dva do tri miliona godina. U vodama Ohridskog jezera je očuvano preko 200 jedinstvenih vrsta biljaka i životinja, uključujući alge, rakove i 17 endemskih vrsta riba, dve vrste pastrmke i bogatu populaciju ptica.

Slika 85. Ohridsko jezero

Kulturna baština smeštena na obalama Ohridskog jezera, među kojom je najvredniji grad Ohrid, jedno je od najstarijih ljudskih naselja u Evropi. Ohrid je nastajao uglavnom između 7. i 19. veka. Ima najstariji slovenski manastir (Sv. Pantelejmon) i više od 800 ikona u vizantijskom stilu koje datiraju od 11. do kraja 14. veka (Slika 85). Posle zbirke ikona u Tetjakovskoj galeriji u Moskvi, smatra se da je ohridska zbirka po značaju i brojnosti na drugom mestu u svetu. Danas je Ohridsko jezero sa plažama, obalom i turističkim atrakcijama jedna od najvažnijih turističkih i kulturnih evropskih destinacija.

Jezera u Srbiji, prirodna i veštačka, turistički su resursi koji se najčešće koriste u rekreativne svrhe, plivanje, ribolov i plovidbu. U pogledu pristupčnosti i uređenja jezera za turizam pogodnija su prirodna jezera sa većom površinom vodenog ogledala i manjim oscilacijama nivoa vode. Osobine prirodnih jezera kao što su temperatura vode, providnost i dubina, utiču na trajanje kupališne sezone, na uređenje plaža i

ostalim turistički atraktivnih sadržaja. Prirodna jezera Srbije su malobrojna, mala po površini i nedovoljno turistički uređena i iskorišćena. Najveći broj prirodnih jezera je u Vojvodini. Nastala su radom vetra, uglavnom u međudinskim udubljenjima, plitka. Najpoznatija su jezera oko Subotice: Paličko, Ludoško, Slano, Kelebijsko i dr. Najveće je, najposećenije i turistički najzanačajnije, Paličko (4,6 km²), nastalo u međudinskom udubljenju Bačke peščare.

Jezero Palić i naselje sa istim imenom, nalazi se 8 kilometara istočno od Subotice. Jezero zahvata površinu od 4,6 km², prosečne dubine 1,9 m, a najveće 3,5 m. U toku turističke sezone, temperatura vode se kreće između 18 i 25 °C. Za potrebe turizma, odmora i uživanja izgrađeni su objekti početkom 20. veka (vodotoranj, velika terasa, ženski štrand i muzički paviljon) i park koji dopunjuje sadržaj tihog i mirnog ambijenta Paličkog jezera. Turistički prostor zauzima 3,8 km² sa tri posebne plaže.

U pogledu turističke valorizacije, u Srbiji se uglavnom koriste veštačka jezera duž rečnih tokova, među kojima su najposećenija Srebrno jezero na Dunavu, Zlatarsko jezero na reci Uvac u blizini mesta Kokin Brod i neposrednoj blizini istoimene planine Zlatar, Borsko jezero, Vlasinsko jezero u jugoistočnoj Srbiji na teritoriji opštine Surdulica, Zaovine na Tari u slivu Drine.

Srebrno jezero na desnoj obali Dunava nastalo je u napuštenom rečnom rukavcu koji je danas zatvoren dvema branama. Nalazi se na području Braničevskog okruga, u istočnoj Srbiji, na dva kilometra od Velikog Gradišta. Prosečne je širine od 300 m, dužine od 14 km i dubine 8 m. Voda je bistra, prirodno filtrirana kroz mnogo pešćanih dina (*Slika 86*).

Slika 86. Srebrno jezero na Dunavu

Srebrno jezero je bogato ribom amura, šarana, soma, štuke, smuđa i ostalih slatkovodnih riba. To je prirodni resurs koji može da se koristi samostalno za kreiranje popularnog destinacijskog proizvoda ili komplemetarno sa makrookruženjem što može da doprinese ukupnom rastu turizma u široj zoni Đerdapa. U neposrednom okruženju Srebrnog

jezera se nalazi nacionalni park „Đerdap“. Đerdapska klisura, Golubac – srednjovekovni grad, Tarajanova tabla i most, Lepenski vir – arheološko nalazište iz doba mezolita i neolita, itd.

Zlatarsko jezero, poznatije kao jezero Kokin brod, nastalo je izgradnjom brane na reci Uvac za potrebe rada istoimene hidroelektrane. Zlatarsko jezero ima površinu od 7.25 km², dužinu od 21 km, dok je prosečna dubina jezera 75 m. Jezero je okruženo planinama Zlatar i Muretnica. Zlatarsko jezero se nalazi na putu Beograd-Crnogorsko primorje i predstavlja popularnu lokaciju za kratak odmor. Obale jezera nisu potpuno uređene, sa čestim oscilacijama nivoa vode, tako da su zastupljene samo divlje plaže. Zlatarsko jezero je treće po veličini u Srbiji posle Đerdapskog i jezera Perućac na Drini. Ovo jezero je plovno svojim najvećim delom, a vožnja čamcem, posebno tokom letnje sezone, predstavlja jedinstven doživljaj (*Slika 87*). Česti gosti Zlatarskog jezera su i biciklisti, planinari, lovci i ribolovci. Jezero može da se koristi kao smostalan ili komplementaran resurs imajući u vidu činjenicu da je najveće jezero u slivu Uvca i da se u njegovoj blizini nalazi Radoinsko, Uvačko, Sjeničko jezero. Zlatarsko jezero i neposredno priobalje ima status strogog rezervata prirode.

Slika 87. Zlatarsko jezero

Razvoj turizma na obalama Zlatarskog jezera ili Đerdapskog jezera u delu koji pripada nacionalnom parku Đerdap, kao i svih drugih jezera u Srbiji, podrazumeva primenu koncepta ekološki prihvatljivog turizma koji ne degradira prirodne resurse i koji može da obezbedi kvalitetan kontakt turistima sa prirodom. Korišćenje takvih resursa odvija se pod kontrolom uz usaglašeno i integralno upravljanje koje treba da omogući sledeće:

- naučna istraživanja;
- zaštitu živog sveta;
- očuvanje vrsta i genetičke raznovrsnosti;
- zaštitu prirodnih i kulturnih dobara;

- turizam i rekreaciju;
- obrazovanje;
- usaglašeno korišćenje prirodnih ekosistema.

Za turističku valorizaciju Zlatarskog jezera, koje ima status rezervata prirode, neophodna je izgradnja ekološki održivih objekata. Master planom turističkog razvoja regije Zlatibor–Zlatar predviđen je eko-akva rizort „Uvac” (Slika 88).

Slika 88. Eko-akva rizort „Uvac“ – Zlatarsko jezero

Reke (turistički resursi)

Reke predstavljaju ključni prirodni resurs za ogroman broj ljudskih aktivnosti. Prve civilizacije i njihovi gradovi cvetali su na obalama mnogih velikih reka, kao što su Ind, Nil, Tigar, Eufrat, Mekong, Rajna, Dunav, Jangcekiang i Huangho reke. Kroz istoriju reke su se koristile kao transportni putevi, kao izvor hrane, mesta na čijim obalama su izgrađena naselja, rasla koncentracija stanovništva i ekonomskih aktivnosti. U novije vreme reke se koriste za odmor, uživanje i turistička odredišta, pružajući brojne atraktivnosti, rekreativne sadržaje, krstarenja, avanture, veze sa okolinom i prirodom. Međutim, u odnosu na druge prirodne resurse, reke su bile oskudno zastupljene u turističkim prospektima, brošurama, na mapama turističke ponude gotovo svuda.

Najveće svetske reke su bile glavna tema mnogih opisa i saznanja o drugim delovima sveta, još od praistorije. Herodot je 450 p.n.e. opisao Nil, koji, kada se izlije, ceo Egipat postaje „more” i samo gradovi vire iznad površine vode. Kada se ovo desi, ljudi koriste brodove usred zemljišta, a ne samo duž toka reke.

U novije vreme, rečni turizam postaje sve veći deo svetske turističke potrošnje, sa aktivnostima kao što su krstarenje Nilom, Volgom, Dunavom ili rafting avanturama na reci Kolorado, ili mnogobrojnim rekama koje se spuštaju sa planinskih venaca Anda i Himalaja, ili na našim rekama Drini, Tari, Ibru. Osobine reka, kao što su količina vode, dubina, temperatura i brzina rečnog toka, utiču na atraktivnost reka, posebno u umerenom, tropskom i suptropskom pojasu zbog dužine trajanja kupališne sezone i drugih vidova turizma.

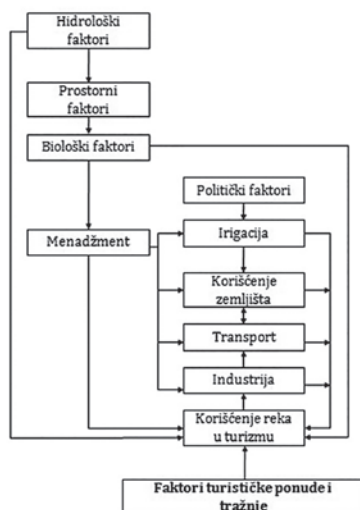
Svi veliki urbani centri i gradovi izgrađeni su na rekama. Oni su istovremeno veliki potrošači vode ali i izvor njenog zagađenja, imajući u vidu otpadne komunalne i industrijske vode koje se često bez prečišćavanja i odgovarajućih tretmana, posle upotrebe, vraćaju u reke. U Srbiji na najvećim rekama – Dunavu, Savi i Tisi nijedan urbani centar nema postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda. Zbog toga bi u turističkoj valorizaciji najvećih reka trebalo posvetiti pažnju na zone sa očuvanim kvalitetom vode i drugim prirodnim i antropogenim turističkim resursima u priobalnom pojasu, kao što su Gornje i Donje podunavlje (*Maksin Mičić, 2008:122*).

Reke su često granice među državama, linije razdvajanja, ali nasuprot tome one su transportni i plovni koridori koji spajaju države i nacije duž svog toka. Mnogi veliki gradovi su podignuti na rečnim obalama i taj je prostor rečno-urbanog preplitanja od ključnog interesa za stanovnike i posetioce (*Slika 89*). Reka Sena, na primer, svrstava Pariz u gradove sa veoma atraktivnim prizorima koji izuzetno unapređuju ambijent i poslovnu funkciju grada. To se odnosi na mnoge svetske gradove, prestonice, kao što su Njujork, London, Moskva, Rim, Beč, Beograd.

Slika 89. Reka Sena u Parizu, Temza u Londonu, Sava i Dunav u Beogradu

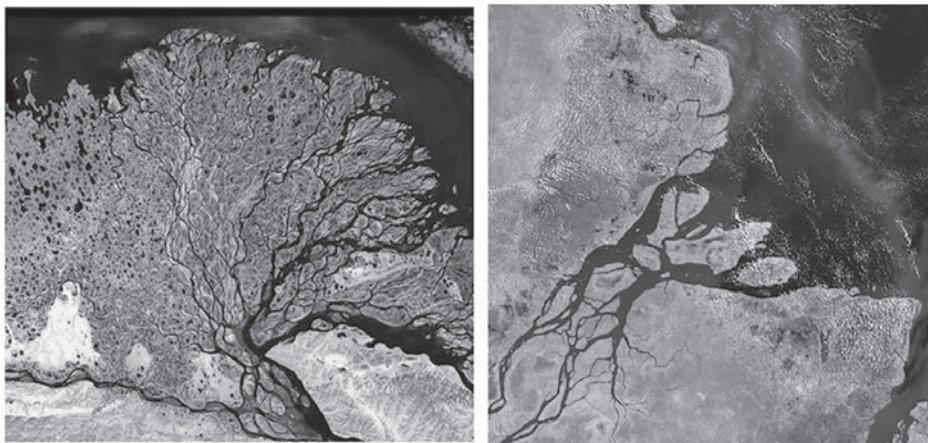
Oblik, veličina i tok reke zavisi od nekoliko grupa atributa u hidrografskom sistemu. Primarna grupa uključuje *klimu*, koja određuje količinu vode; *geologiju*, koja ima značajan uticaj na tok reke i oblik; *topografiju*, koja određuje pravac i brzinu toka. Ova tri faktora, zajedno sa strukturom zemljišnog pokrivača (vegetacijom) u okviru sliva, određuju snagu rečnog sliva, životnu sredinu, hidrološki ciklus, veličinu proticaja vode, količinu rečnog taloga (sedimenata). Čovek može da menja osobine i funkcije reka prema delatnostima, i to: za potrebe poljoprivrede odnosno korišćenja zemljišta, izgradnju kanalskih irigacionih sistema, transport, izgradnju brana za hidroenergiju i jezera za vodosnabdevanje, industriju, rekreaciju i druge turističke aktivnosti na vodi (Slika 90).

Slika 90. Dijagram toka ilustruje faktore koji utiču na mogućnost turističke industrije da iskoristi reke za razvoj turizma

Reke su imale ključnu ulogu za opstanak i razvoj civilizacija, njihovu modernizaciju i ekonomski napredak. Rečni resursi su doprineli industrijskoj revoluciji, transportu ljudi i robe, mnogim inovacijama koje su unapredile današnji svet. Korišćenjem reka čovek je u pustinji razvio poljoprivredu, dok je njena estetska svojstva i atraktivnosti iskoristio za rekreaciju i druge vidove turizma.

Reke sa velikom količinom vode i brzinama toka imaju veliku kinetičku energiju koja utiče na oblikovanje reliefa stvarajući zanimljive forme (na primer: delte reka) i pejzaž koji privlači posetioce iz svih delova sveta (*Slika 91*).

Slika 91. Delta reke Lene u Rusiji i Amazona u Brazilu (satelitski snimak)

Možda manje impresivno, ali ne manje važno, reke pružaju lepotu i zanimljivu istoriju koja privlači lokalne rekreativce ali i turiste iz svih krajeva sveta. Drugo značenje imaju reke kao transportni koridori. Plovne reke su vredan resurs u bilo kom regionu ili državi za transport sirovina i gotovih proizvoda. U novije vreme, gde drugi vidovi transporta imaju primarni značaj, reke se koriste za prevoz turista i krstarenja.

Reke su važan resurs za turističke destinacije jer obezbeđuju vodu: za piće, higijenu, sanitarnu vodu; za uređenje turistički orijentisanog okruženja; za sportske objekte (za golf terene, bazene itd.)

Sa stanovišta turizma, atraktivnost reka se ispoljava u povoljnim uslovima za kupanje, rekreaciju, splavarenje, ribolov, jedriličarstvo, kajakaštvo, krstarenja. Samo na reci Dunav u našoj zemlji brojne su, poput apatinske plaže, novosadski Štrand, zemunski Lido, vinčanske Bele stene, golubačka plaža, gradska plaža Kladovo.

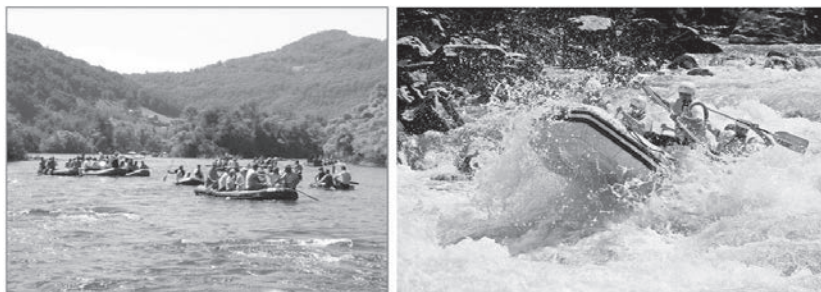

Slika 92. Uređena plaža na Dunavu kod Kladova

Jedna od najlepše uređenih plaža na Dunavu je gradska plaža kod Kladova, na izlasku iz Đerdapske klisure (*Slika 92*). Osim kupanja, ovaj deo Dunava se koristi za jedrenje, skijanje na vodi, vožnju skuterom itd.

Reke se poslednjih nekoliko decenija sve češće koriste za posebne vidove sportskog i avanturističkog turizma. Rafting putovanja (splavarenje niz rečne brzake, „white-water”) imaju obeležje spektakularnog putovanja kroz stenovite predele, rečne brzake, poseban ambijent, skrivene basene sa vodopadima, pećinama itd. Rafting ili splavarernje na rekama se ubraja u avanturistički (hard) turizam koji za turste predstavlja izazov, neobičan doživljaj uz određeni rizik ili kontrolisani nivo opasnosti. Ova putovanja se izvode u prirodnom ambijentu, na delovima rečnog toka sa najvećim brzinama kretanja vode. Radi bezbednosti zahtevaju vodiče i sigurnosnu opremu. Avanturistička komponenta raftinga je veća ukoliko je veći nivo fizičkog izazova, percepiranog rizika i elementa opasnosti uz osećanje uzbuđenja, adrenalina, straha, rizika, uspeha, pobede. Razvoj ove aktivnosti kao slobodnog sporta na rekama postao je popularan od sredine 1970-ih godina.

U Srbiji je rafting ili splavarenje na reci Drini turistička manifestacija koja privlači brojne turiste. Turistička organizacija Srbije je na Svetski dan turizma proglasila ovu manifestaciju za najbolju turističku manifestaciju u Srbiji u 2016. godini, u kojoj je učestvovalo oko 20 hiljada ljudi (*Slika 93*).

Slika 93. Rafting na Drini (levo) i Ibru (desno)

Osim na Drini, popularnost među poklonicima adrenalinskog turizma je rafting na Ibru na najuzbudljivijim brzacima duž njegovog toka. Na divljim vodama reke Ibar se organizuju domaća i međunarodna takmičenja u kajaku.

Termalne i mineralne vode

Termalni izvor je posebna vrsta izvora iz kojeg izvire topla voda koja je najčešće obogaćena različitom stepenom mineralizacije. Jedna od definicija termalnog izvora glasi *da je termalni izvor onaj koji ima temperaturu vode koja je najmanje 8,3 °C toplija od okolne temperature vazduha. Druga definicija glasi da se geotermalnim izvorom smatra ako je temperatura njegove vode iznad temperature ljudskog tela 36.7 °C*³⁷.

Centar za geofzičke podatke američke Nacionalne agencije za okean i atmosferu (NOAA –National Oceanic and Atmospheric Administration) definiše „*termalne izvore*” sa *temperaturom vode od 20 do 50 °C*.

Voda se zagreva prodorom kroz pukotine u zemlji do znatne dubine, gde se zagreva zbog blizine magme ili vulkanizma. Ukoliko se zbog visoke temperature voda pretvara u paru i prodire do površine, nastaje *gejzir*. Termalna voda se koristi za grejanje, rekreaciju, zdravstveni turizam. Na primer, danas se najviše geotermalne energije koristi u Islandu, gde se ljudi često kupaju u vrućim jezera, bez obzira na veoma hladnu klimu.

Termalne i mineralne vode se koriste za razvoj zdravstvenog turizma u zavisnosti od fizičko-hemijskog sastava i lekovitog dejstva na ljudski organizam. Njihovo korišćenje datira iz antičkog doba kada su se lekovite vode uglavnom koristile za oporavak i očuvanje zdravlja (prevenciju). Tokom vremena njihovo blagotvorno dejstvo dovelo do sve masovnijeg korišćenja zbog brojnih pogodnosti po zdravlje, o čemu svedoči korišćenje toplih kupatila i hidrotermalnih tretmana u antičkoj Grčkoj koji su opisivani u delima Homera, Hipokrata (460-377 p.n.e.), Platona, Aristotela.

Topli izvori postoje na svim kontinentima u mnogim zemljama koje su poznate po svojim toplim vodama i njihovom korišćenju u rekreativne i lekovite svrhe širom sveta (Honduras, Kanada, Čile, Mađarska, Island, Izrael, Japan, Novi Zeland, SAD itd.). Proticaj toplih izvora varira od nekoliko litara do pravih reka koje izviru iz zemlje. Na primer, postoje izvori sa proticajem koji se meri hiljadama litara u minutu. Poznati gejzir Ekcelsior (Excelsior Geyser Crater) u Jeloustoun parku, u SAD, ima proticaj 4.000 galona odnosno 15.160 l/min i temperaturu vode 93 °C.

Najveća dnevna količina vode u svetu dobijena iz termomineralnih izvora nalazi se na Floridi, SAD, pod imenom Srebrni izvori (Silver Springs). Oni proizvode dnevno 550 miliona galona vode ili 5 miliona litara dnevno. Glavni izvor, Silver Springs, formira izvorište reke Silver, najveće pritoke na reci Oklavaha u slivu Johns River sistema. Izvori na Floridi su označeni kao UNESCO Nacionalna prirodna baština, 1971. godine. Smatra se da je to jedna od prvih turističkih atrakcija u SAD koja koristi rekreativna, lekovita i estetska svojstva termomineralnih izvora za razvoj turizma. U regiji Srebrna jezera

37 Temperatura vode za piće optimalno treba da iznosi od 8 do 12 °C.

izgrađeni zabavni parkovi, akvaparkovi, brojni sportski objekti i veoma popularan Silver Lake Resort.

Jeloustoun (Yellowstone) je nacionalni park Sjedinjenih Američkih Država koji se prostire na 8 987 km² u područjima tri američke savezne države i to: 98% u državi Vajoming, 3% u Montani i 1% u državi Ajdaho. To je najstariji nacionalni park na svetu, utemeljen 1. marta 1872. godine (*Slika 94*).

Slika 94. „Stari verni” (Old Faithful) gejzir je najpopularnija atrakcija Jeloustoun parka (svakih 91 minut je erupcija) i Jelouston jezero na 2375 mnv.

Park je poznat po 500 gejzira, toplim izvorima, aktivnom vulkanu i ostalim geotermalnim karakteristikama. Jelouston park se nalazi na platou koji je na oko 2400 metara prosečne nadmorske visine okružen brojnim planinama sa najvišim vrhom Igl koji se nalazi na 3462 metra. U parku je jedna od najvećih svetskih okamenjenih šuma, koja je sastavljena od stabala koja su nakon erupcije vulkana bila zatrpana pepelom i zemljom, zatim vodopadi do 95 metra visine, dva kanjona i manje reke, šume, pašnjaci, mnoge životinjske vrste kao što su bizon, divokoza, belorepi jelen itd.

Prema statističkim podacima u 2015. godini, Jelustonski park je posetilo 4,1 milion posetilaca – rekreativaca, a trend rasta se beleži u nekoliko poslednjih decenija.

Termalni i mineralni izvori u Srbiji

Korišćenje termalnih i mineralnih voda u Srbiji datira iz Rimskog perioda o čemu svedoče brojni ostaci rimskih termi na više desetina banjskih lokaliteta među kojima su Ribarska banja, Gamzigradska banja, Niška banja, Novopazarska banja, Sijarinska banja. Termalni izvori su korišćeni u terapijske svrhe i rehabilitaciju u čijoj su neposrednoj blizini nastajala banjska mesta, manastiri, centri pismenosti i kulture.

Geološki sastav, hidrogeološke i geotermalne karakteristike su uzrok najvećeg broja mineralnih i termalnih voda na teritoriju centralne Srbije. Samo u Šumadiji se nalazi oko 30 mineralnih izvora među kojima su najpoznatiji u Bukovičkoj banji (tri izvora), Gornjoj Trepči, Palanačkom kiseljaku, u dolini Jasenice (4 izvora) (*Protić, 1995*).

Geotermalni izvori su potencijal i prirodni resurs koji se u Srbiji koristi u malom obimu, uglavnom na tradicionalan način u balneološke (medicinske) svrhe i znatno manje za proizvodnju toplotne energije potrebne privredi, kao i za razvoj sportsko-rekreativnih i velnes centara, što je zahtev savremenog turističkog tržišta. Termalne vode su još uvek nedovoljno istražene i valorizovane i pored mogućnosti višenamenskog korišćenja i činjenice da spadaju u obnovljiv hidrografski potencijal.

Temperatura termomineralnih voda predstavlja bitnu komponentu koja utiče na način i mogućnosti njihovog korišćenja u medicinskom i velnes turizmu. Prema temperaturi vode termomineralnih izvora dele se na:

- hladne mineralne vode (odgovara temperaturi vode za piće, najprijatnija je od 8 do 15 °C);
- hipotermalne vode (20-34 °C);
- homeotermalne vode (34-38 °C);
- hipertermalne vode (više od 38 °C).

Najveća zastupljenost hladnih izvora je u Vrnjačkoj banji, Bujanovačkoj banji, Palanačkom kiseljaku, Priličkom kiseljaku, Mladenovačkoj banji i Klokot banji.

Brojni *hipotermalni izvori* nalaze se u Banji Koviljači, Sokobanji, Bukovičkoj banji, Zvonačkoj banji, Klokot banji i Obrenovačkoj banji.

Izvori *homeotermalnih* voda postoje u sledećim banjama: Vrnjačka banja, Ovčar banja, Niška banja, Brestovačka banja, Pribojska banja i Lukovska banja.

Najtoplije, odnosno *hipertermalne vode*, karakteristične su za sledeće banje: Gamzigradska banja (40 °C), Brestovačka banja (42 °C), Kuršumlijska banja (45-55 °C), Novopazarska banja (50 °C), Sijerinska banja (78 °C) (Slika 95), Jošanička banja (78 °C) i Vranjska banja (92 °C).

Slika 95. Gejzir u Sijarinskoj banji

Ranijim istraživanjima u našoj zemlji je zaključeno da termalne vode u Srbiji mogu da se koriste u balneo, velnes i sanitarne svrhe i za zagrevanje prostora (*Dokmanović et al., 2012*). Autori su naveli sledeće vrednosti temperature vode za:

- balneo terapiju (37-45 °C);
- bazen (22-30 °C);
- sanitarna topla voda (22-30 °C).

Za zagrevanje:

- visoki temperaturni sistem – radijatori (65-80 °C);
- srednji temperaturni sistem – konvertovani i centralni vazdušni sistem (65-80 °C);
- niski temperaturni sistemi – zidni paneli i podno grejanje (65-80 °C).

Banjski turizam se, zahvaljujući termalnim i mineralnim vodama, danas tretira kao deo industrije zdravstvenog turizma. Primeri za to su Mađarska i Japan koji u ovoj oblasti imaju godišnji promet od 2,5, odnosno 6 milijardi dolara. Grejanje stambenih objekata je jedan primer klimatizacije prostora koji uporedo može da bude iskorišćen za sportske hale, javne građevine, staklenike, bazene za kupanje itd.

Prema količini i glavnim karakteristikama, termalne vode na teritoriji Srbije imaju prednosti za razvoj banjskog turizma zbog tradicije banjskog lečenja, bogatstva kulturno-istorijskog nasleđa, povoljnog geografskog položaja, predela, arhitekture, hrane, nižih cena usluga itd. U nedostatke se ubrajaju: loša transportna infrastruktura, nedovoljno razvijena turistička suprastruktura (objekti za smeštaj, ishranu, sport i rekreaciju, zabavu), zastarela oprema, nivo znanja, stručnosti i obučenosti radne snage za brojne programe, slabi sadržaji savremenog marketinškog nastupa, nedostatak finansijskih sredstava, odnos pojedinca, zajednice prema ovom resursu. Uz sve navedeno otežavajuća okolnost je nepostojanje sistematizovanih statističkih podataka, kategorizacije, klasifikacije i dostupnosti istih, ali i nedostatak i dosledna primena normativa za oblast banjskog turizma.

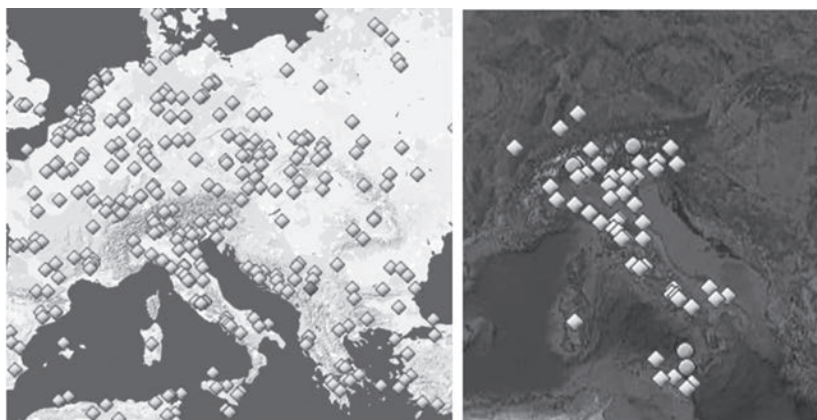
3.2. KULTURNO-ISTORIJSKA BAŠTINA

Kulturno-istorijska baština³⁸ ključni je element prostora na kome se temelji pozicioniranje i afirmacija turističkih destinacija u svetu, posebno u sklopu savremenog koncepta globalizacije. UNESCO listu Svetske kulturne baštine, koja predstavlja najistaknutiji međunarodni subjekat označavanja baštine, veoma naglašeno koriste sve zemlje sveta prilikom kreiranja i prodaje svojih turističkih proizvoda. I pored toga, što naizgled ne raste očekivani broj posetilaca na mnogim destinacijama, UNESCO kulturno-istorijska

38 Kulturna baština (Cultural Heritage) je izraz načina života, razvijenog u zajednici, koji se prenose iz generacije u generaciju, uključujući običaja, postupke, mesta, objekte, umetničke izraze i vrednosti. Kulturna baština se često imenuje kao nematerijalna i materijalna kulturne baštine (*ICOMOS, 2002*).

baština doprinosi transformaciji i uključivanju lokalne sredine u globalne turističke tokove čineći je vidljivom, stalnoprisutnom i dostupnom.

Na UNESCO listi i Google interaktivnoj mapi, u 165 zemalja sveta, nalazi se 1.052 mesta, od kojih 814 ima status kulturnog nasleđa, 203 prirodnog i 35 mešovito (Slika 96).

Slika 96. Mapa evropske kulturne baštine (levo), Italija zemlja sa najvećim brojem kulturnog nasleđa (47) na UNESCO listi (desno)³⁹

Turizam kulturno-istorijskog nasleđa je specifičan vid turizma univerzalne forme koji traje vekovima. Velika tura (Grand Tour) i Hrišćansko hodočašće (*Christian pilgrimages*) iz davnih vremena primarno su bili bazirani na posetama umetničkim, kulturnim i religioznim centrima. Promene koje su nastale, na primer, u religijskom turizmu imaju reperkusije na ekonomski razvoj mnogih destinacija i zemalja (Jerusalim u Izraelu, Santiago de Compostela u pokrajini Galicija u Španiji, u Meka i Medina u Saudijskoj Arabiji, itd). U prošlosti su tradicionalni hodočasnici trošili veoma malo novca, na destinaciji i duž dalekih puteva spavali u šatorima i hranu nosili od kuće, ili se usput hranili. Međutim, danas se povećavaju zahtevi za širokim opsegom smeštaja, uslugama hrane, savremenim transportom, rekreativnim sadržajima. To doprinosi povećavanju zaposlenosti i prihoda na destinacijama verskog turizma.

U ranijim studijama je zabeleženo da se pod kulturno-istorijskim nasleđem smatraju artefakta, građevine, istorijska i religijska mesta koji se svrstavaju u materijalnu kulturu nekog prostora. Danas se podjednaka pažnja poklanja vrednim delima nematerijalne kulture, kao što su: usmena tradicija, jezik, izvođene umetnosti (muzika, igra, predmeti, svečani događaji) koja su nastala u nedavnoj prošlosti, kako bi bila upisana na listu kulturne baštine, zaštićena i promovisana (Slika 97).

39 izvor: <http://whc.unesco.org/en/list/?&type=cultural>, pristupljeno: 12.01.2016)

Slika 97. Prirodna sredina i antropogeno nasleđe

Nematerijalno kulturno nasleđe se prenosi sa generacije na generaciju i stalno oživljava u zajednicama i grupama kao odgovor na svoje okruženje i njihovu interakciju sa prirodom i sopstvenom istorijom. Ono pruža ljudima osećaj identiteta i kontinuiteta i promovise poštovanje kulturne raznolikosti i ljudske kreativnosti.

Konvencija o zaštiti definiše (UNESCO) nematerijalnu kulturnu baštinu kao predstave, *izraze, znanja i veštine, koje zajednice, grupe koji to prepoznaju kao deo svoje kulturne baštine*. Ponekad se naziva živo kulturno nasleđe, a manifestuje se, između ostalog, u sledećim oblastima, kroz:

- oralnu tradiciju i izraze, uključujući jezik;
- izvođenje umetnosti;
- društvenu praksu, rituale i svečane događaje;
- znanje i praksa u vezi prirode i svemira;
- tradicionalne zanate.

U UNESCO Nara dokumentu iz 1993. godine (Nara, Japan) prvi put se konvencionalno iznosi mišljenje i podvlači značaj raznolikog kulturnog nasleđa i ukazuje na potrebu njegove praktične konzervacije. Nara dokument je koncipiran u duhu *Venecijanske povelje* iz 1963. godine, sa ciljem da ukaže na obim kulturne baštine i pokaže interesovanje za njeno očuvanje, oceni autentičnost i vrstu zaštite. Ovim dokumentom je potvrđeno da autentičnost kulturne baštine ima ključnu ulogu u naučnim studijama i procedurama pilikom kvalifikacije za status svetskog kulturnog nasleđa. Godine 2003. na sastanku u Parizu, organizacija UNESCO je donela Konvenciju za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasleđa (Covention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage) sa devet klauzula koje se odnose na zaštitu nematerijalnog kulturnog nasleđa

na nacionalnom i međunarodnom nivou, međunarodnu saradnju i pomoć, stvaranje fondova za nematrijalno nasleđe, stalno izveštavanje.

Kulturna baština nasleđena od prethodnih generacija ili koja nastaje u sadašnjosti, ima specifičnu vrednost za čoveka i simbolički značaj u svesti ljudi, dok sa ekonomske strane predstavlja turistički potencijal. Kulturna baština utiče na identitet određenog naselja, regiona ili države, a kada su u pitanju objekti Svetske baštine oni imaju posebnu vrednost za celokupno čovečanstvo (*Tabela 13*).

Tabela 13. Zemlje sa najvećim brojem kulturnog nasleđa na UNESCO listi

Red. broj	Zemlja	Broj svetskog kulturnog nasleđa na UNESCO listi
1	Italija	55
2.	Kina	55
3.	Španija	48
4.	Nemačka	46
5.	Francuska	45
6.	Indija	38
7.	Meksiko	35
8.	UK	32
9.	Iran	24
10.	Grčka	18

Očuvanje kulturnog nasleđa u svim njegovim oblicima i istorijskim periodima ima korene u vrednostima koje se pripisuju nasleđu i našoj sposobnosti da razumemo ove vrednosti, što zavisi od verodostojnosti podataka, informacija i našeg znanja o tom nasleđu.

Za upis na UNESCO listu Svetske kulturne baštine, kulturno dobro mora da zadovolji 6 kriterijuma od 10. Ostala četiri se odnose na prirodna dobra.

Za kulturna dobra kriterijumi su sledeći:

(I) da predstavlja remek delo ljudske genijalnosti;

(II) da predstavlja važnu razmenu čovekovih dostignuća u prostoru tokom vremena kroz kulturne zone, da ima uticaj na razvoj arhitekture, monumentalne umetnosti, tehnologije, planiranja gradova i dizajn pejzaža;

(III) da ima jedinstvena ili izuzetna svedočanstva kulturne tradicije civilizacije koja živi ili je živela na tom prostoru;

(IV) da bude izuzetan primerak graditeljstva, arhitekture ili tehnologije ili predela koji ilustruje značajan period ljudske istorije u tom prostoru;

(V) da bude izuzetan primerak tradicionalne naseobine, upotrebe kopna ili mora, svojevrstne kulture ili čovekove interakcije sa ranjivom prirodom pod uticajem nepovratnih promena;

(VI) da je kulturno dobro materijalno ili nematerijalno povezano sa događajima ili živom tradicijom, sa idejama, verovanjima, sa umetničkim i književnim delima izuzetnog, univerzalnog značaja.

Rastući segment turizma u kome kulturne rute imaju sve veći značaj, ukazuje da kulturno nasleđe predstavlja potencijal za ekonomski i društveni razvoj u mnogim zemljama sveta. Menadžment lideri, glavni akteri i svi subjekti koji se bave organizacijom i upravljanjem u turističkim destinacijama pažnju usmeravaju na nove trendove u turizmu kako bi ispunili zahteve turističke tražnje.

Istorijske građevine i mesta

Istorijske građevine i mesta se najčešće svrstavaju u najatraktivnije materijalno nasleđe, koje po svojoj ukupnoj umetničkoj vrednosti, estetskom i funkcionalnom izgledu može da predstavlja samostalni resurs. Takva mesta najčešće imaju izuzetan značaj i predstavljaju deo svetske kulturne baštine⁴⁰.

Antropogeni umetnički resursi plene najveću pažnju turista, a čine ih dela arhitekture i primenjene umetnosti, vrtne arhitekture i pojedina građevinska ostvarenja kao što su mostovi i posebno umetnički konstruisana zdanja.

U takva dela spadaju monumentalne građevine nastale u svim istorijskim epohama. Palata u Knososu na Kritu, Egipatske piramide, Kineski zid itd. su velelepne građevine nastale u praistoriji, potom raskošna dela nove ere, romaneskne, gotske, barokne arhitekture, koja svojom lepotom i monumentalnošću privlače pažnju turista iz celog sveta.

Palata Knosos je postepeno izgrađena na istoimenom lokalitetu ostrva Krit u Grčkoj, u periodu kasnog bronzanog doba od 1380. do 1100. godine p.n.e. kao ceremonijalni i politički centar Minonske civilizacije (*Slika 98*). Knosos je otkrio Minos Kalokairinos 1878. godine, dok je iskopavanja započeo i vodio britanski arheolog Artur Evans u prvim decenijama 20. veka.

40 *Lokalitet svetske baštine* (World Heritage Site) je prirodno ili izgrađeno mesto, oblast, ili struktura prepoznata da ima izuzetan međunarodni značaj i da zbog toga zaslužuju posebnu zaštitu. Mesto se nominuje za status svetske kulturne baštine pri UNESCO organizaciji. (www.oxforddictionaries.com)

Slika 98. Palata Knosos na Kritu

Palata Knosos je imala radne sobe, dnevni boravak, ostave, kupatila, muzičke sobe; ukupno 1300 soba povezane lavirintima u nekoliko pravaca. Na 6 hektara, uz palatu je sagrađeno pozorište, magacini i ostave u kojima su velike glinene posude u kojima se držalo ulje, žitarice, sušena riba, masline. Mnogi od predmeta pronađeni u palati su mlinovi za žitarice, prese za ulje, prese za grožđe. Palata Knosos i arheološki lokalitet spadaju među najposećenija mesta u Grčkoj (posle Akropolja). Prema podacima grčke zvanične statistike The Hellenic Statistical Authority (ELSTAT) u prvih 6 meseci 2016. godine Knosos je posetilo 110.851 turista, što je povećanje od 6,7% u odnosu na prethodne godine. To je među muzejima i arheološkim lokalitetima, posle Akropolja u Atini, najposećenije mesto u Grčkoj.

Keopsova piramida u Gizi (Egipat) Keopsova, Velika ili Kufuova piramida, velelepna građevina, najveća i najstarija od tri piramide u Gizi u Egiptu. Keopsova piramida je grobnica faraona Kufua, kojeg su Grci zvali Keops. Ona je prva proglašena svetskim čudom antičkog sveta koje je, za razliku od mnogih drugih građevina, najvećim delom očuvana (Slika 99).

Slika 99. Keopsova ili Kufuova piramida u Egiptu

Egiptolozi tvrde da je nastala oko 2.560 godine pre nove ere, kao grobnica tadašnjeg faraona Kufua. Visinom od 146,5 m, predstavljala je najvišu građevinu sveta više od 3.800 godina.

Veliki kineski zid je najduža građevina u svetu, materijalno nasleđe iz antičkog doba sagrađeno ljudskom rukom. Građen je kontinuirano od 3. veka pre nove ere do 17. veka nove ere, na severnoj granici zemlje kao veliki projekat vojne odbrane uzastopnih kineskih imperija, u ukupnoj dužini od 21.196 kilometara. Veliki zid počinje na istoku u provinciji Hebei, a završava se provinciji Gansu na zapadu. Duž zidova su građene konjske staze, osmatračnice, skloništa na zidu, tvrđave i prolazi.

Slika 100. Veliki kineski zid

Najširi deo zida je oko 9 metara. Glavna obnova Velikog kineskog zida počela je u četrnaestom veku, za vreme dinastije Ming. Za izgradnju i veoma jaku i stabilnu konstrukciju upotrebljavan je kamen i cigla, dok je na nekim delovima korišćen kamen, drvo i kompaktna zemlja. Od 1987. godine Veliki kineski zid se nalazi na UNESCO listi svetske kulturne baštine. Svake godine preko 10 miliona ljudi poseti Veliki kineski zid (*Slika 100*).

Koloseum u Rimu ili „Flavijev amfiteatar”, je jedna od najpoznatijih i turistički najposećenijih građevina u svetu. Gradnja je započeta 72 n.e., za vreme cara Vespazijana, a dovršena desetak godina kasnije za vreme vladavine njegovog sina Tita (79-81 n.e.). U Koloseumu su održavane gladijatorske borbe koje je moglo da prati 50 hiljada gledalaca (*Slika 101*).

Slika 101. Koloseum i stilovi gradnje (stubovi: dorski, jonski i korintski)

Koloseum je arhitektonsko, monumentalno delo, izuzetan primerak graditeljstva koje se, zajedno sa istorijskim centrom Rima, nalazi na UNESCO listi svetske kulturne baštine. Građen je u tri nivoa. Prizemlje je urađeno sa stubovima u dorskom stilu, prvi sprat u jonskom, drugi u korintskom. Dosledno je primenjivan red nastajanja ovih stilova gradnje u Grčkoj. Poslednji, treći sprat, ukrašen je pilastrima, dekorativnim elementima. Koloseum godišnje poseti 4 milona turista, dok ukupan broj turista u Rimu godišnje iznosi 7-10 miliona što ga svrstava na treće mesto, posle Pariza i Londona.

Izuzetni primeri graditeljstva, novi stilovi u arhitekturi sa preciznim, simboličnim i dekorativnim elementima su nastajali širom Evrope. U takva dela spada najznačajniji romanički kompleks u Toskani, čuvena katedrala i krivi toranj u Pizi.

Krivi toranj u Pizi je jedan od najznačajnijih arhitektonskih objekata *romanesknog stila* u Evropi (arhitekta Bonanno Pisano). Najpoznatiji je po svom nagibu od 5 stepeni odnosno 3,9 m. Toranj je počeo da se nagine tokom izgradnje 1173. godine i završen nakon skoro 200 godina 1372. godine. Visina tornja je 55,86 metara. Izgrađen je od mermera (*Slika 102*).

Slika 102. Krivi toranj u Pizi na Trgu čuda (piazza dei miracoli)

Građevine – dela gotske umetnosti

Gotska arhitektura se razvila u prvoj polovini 12. veka do 16. veka u severnoj Evropi. Karakteristika gotike je skeletna konstrukcija i vitkost formi koje je ona omogućila i koje se kreću prema vertikali na gore. Karakteristični znak za gotiku je bio izlomljeni luk koji je, za razliku od kružnog luka koji se do tada upotrebljavao u romanici, bio statički pravilnije rešenje. Ovaj luk se upotrebljavao na prozorskim otvorima (biforama ili triforama), portalima i prilikom rešavanja svodova. U gotskom stilu su se gradili sakralni arhitektonski objekti, katedrale, profane zgrade, dvorci, mostovi i drugo.

Slika 103. Katedrala u Parizu (Notre-Dame) i Milanu (Duomo di Milano)

Katedrala Notr Dam u Parizu građena je u stilu francuske gotike od 1163. do 1345. godine. Predstavlja kulturno nasleđe Francuske, monumentalni spomenik na UNESCO listi svetske kulturne baštine.

Katedrala u Milanu građena je u stilu italijanske gotike, na originalnim temeljima iz 1386. godine, konačno završena 1965. Visina je 108,5 metara (*Slika 103*).

Brojne građevine u svetu su zbog izgleda najposećenije turističke znamenitosti.

Korpa zgrada (Ohajo, Sjedinjene Američke Države) u kojoj je smešteno sedište kompanije Longaberger, koja se bavi trgovinom proizvodima od drveta u Ohaju, SAD.

Kubne (kockaste) kuće u Roterdamu u Holandiji, sagrađene u duhu slobodnog, modernog stila, turistička atrakcija koju često opisuju kao primerak „bizarne” arhitekture (*Slika 104*).

Američka vazduhoplovna akademija, sagrađena 1962. kao deo kadetskog područja u blizini Kolorado Springsa u Sjedinjenim Američkim Državama, gde je visoko ocenjena kao originalan primer modernističke arhitekture (arhitektonski stil – brutalist) (*Slika 105*).

Slika 104. Korpa zgrada i kubne (kockaste) kuće građene u slobodnom stilu, primerci „bizarne” arhitekture

Slika 105. Zgrada američke vazduhoplovne akademije i Lotosov hram u Indiji (originalni primerci moderne arhitekture)

Slika 106. Chilehaus u Hamburgu (levo) i Burj Khalifa u Dubaiju (desno)

Chilehaus u Hamburgu, građevina specifične forma, izgrađena 1922-1924. u stilu brick ekspresionizma, stil tipičan za Nemačku i Holandiju (arhitekta Fritz Hoyer).

Burj Khalifa je najviša građevina na svetu, građena je u arhitektonskom stilu neo-futurizma, visine 829,8 m, nalazi se u Dubaiju, Ujedinjeni Arapski Emirati. Otvorena je 2010. godine (*Slika 106*).

Istorijske građevine i mesta u Srbiji

Srbija poseduje građevine i mesta, kulturno-istorijsko, materijalno, nasleđe koje predstavlja osnovu za jačanje temelja obrazovnog i kulturnog identiteta društva koji je u velikoj meri određen prošlim razdobljima. Mnogi objekti, obeležja i mesta od izuzetnog kulturnog značaja uvršteni su na listu svetske kulturne baštine i nalaze se pod zaštitom UNESCO-a.

Kulturno nasleđe je bogatstvo koje čini duhovnu i materijalnu osnovu postojanja naroda koje se proglašava i štiti Konvencijom o zaštiti svetskog kulturnog i prirodnog nasleđa. Konvencija iz 1972. godine predstavlja jednu od tri konvencije UNESCO-a koje tretiraju kulturno nasleđe. Druge dve su Konvencija o zaštiti kulturnog nasleđa u slučaju oružanog sukoba (Haška konvencija) usvojena 1954. godine, i Konvencija o načinu zabrane i sprečavanja ilegalnog uvoza, izvoza i transfera kulturnog nasleđa, iz 1970. godine. Konvencijom o zaštiti Svetskog kulturnog i prirodnog nasleđa, prema deset kriterijuma za upis na listu, iz Srbije je do sada stavljeno pod zaštitu sledeće kulturno nasleđe:

Materijalno nasleđe:

manastiri: Studenica, Sopoćani, Đurđevi stupovi, Visoki Dečani i Gračanica;

crkve: Pečka patrijaršija, Bogorodica Ljeviška i Crkva svetih apostola Petra i Pavla kod Novog Pazara;

arheološki lokalitet: Gamzigrad – Felix Romuliana – Galerijeva palata

Tabela 14. UNESCO lista svetske baštine u Srbiji (materijalno i nematerijalno nasleđe)

UNESCO lista svetske baštine u Srbiji (materijalno i nematerijalno nasleđe)		
godina proglašenja	naziv	mesto
Materijalno nasleđe		
1979.	Stari Ras, Sopoćani, Đurđevi stupovi, Crkva svetih apostola Petra i Pavla	Novi Pazar
1986.	Manastir Studenica	Kraljevo
2004.	Visoki Dečani	Peć
2006.	Crkva Bogorodica Ljeviška , Pečka patrijaršija, Manastir Gračanica	Prizren, Peć
2007.	Gamzigrad – Felix Romuliana	Zaječar
2016.	Stećci – srednjovekovni nadgrobni spomenici	Bajina Bašta, Prijepolje
Nematerijalno nasleđe		
2015.	„Porodična slava”	Srbija
2017.	Srpsko kolo - Moravac	Srbija

Godine 1979. na UNESCO listu uvršteni su Spomenički kompleks Stari Ras, zajedno sa manastirima Sopoćani i Đurđevi stupovi, i Crkvom svetih apostola Petra i Pavla kod Novog Pazara – najstariji aktivan hram u Srbiji (*Tabela 14*).

Sedam godina kasnije, 2004. na UNESCO listu je stavljen manastir Visoki Dečani.

Dve godine potom, na listu UNESCO uvršćeni su manastiri Gračanica, Pečka patrijaršija i crkva Bogorodica Ljeviška, svi sa Kosmeta.

Nematerijalno nasleđe:

UNESCO je 2015. godine na Reprezentativnu listu nematerijalnog kulturnog nasleđa postavio srpsku „Porodičnu slavu”.

U pogledu korišćenja kulturnog nasleđa, turizam kao jedan od najbrže razvijanih segmenata tržišta, donosi snažne društvene i ekonomske mogućnosti, ali i ozbiljne rizike. Ukoliko ne postoji adekvatno planiranje i rukovođenje, masovni turizam može da bude uzrok niza negativnih posledica, kao što su oštećenja i zagađenje sredine i nepovoljan uticaj na kulturno materijalno nasleđe (manastiri i crkve na Kosovu su označeni kao kulturno istorisko nasleđe pod visokim rizikom)

Pitanjima koja razmatraju uzročno-posledičnu vezu korišćenja kulturnog nasleđa za razvoj turizma bavile su se mnoge institucije i tela političkih, istorijskih, ekonomskih i kulturnih profila. Zajednička preporuka usvojena od strane Saveta Evrope doslovno glasi:

”... suštinska vrednost kulturnog nasleđa je veća od njegovog značaja za turizam, da je kulturni turizam samo jedan od vidova korišćenja ovog nasleđa, te da je njegova zaštita, sa ciljem da se ono u svom autentičnom obliku ostavi budućim generacijama, apsolutni prioritet – da bi se očuvalo nasleđe i održala njegova autentičnost, kao prioritet, kako zbog njegove kulturne vrednosti, tako i zato što ono predstavlja nezamenljivo bogatstvo u kontekstu turističke delatnosti...”(*Savet Evrope, 2008*)⁴¹.

Monumentale građevine, vredna arhitektonska dela su umetnički turistički resurs koji je se najčešće valorizuju zajedno sa mestima i ambijentalnim celinama, naseljima ili pejzažima sa kojima čine funkcionalni, prostornu i estetsku celinu. U pogledu atraktivnih građevina i mesta u Srbiji se izdvajaju srednjevekovne crkve i manastiri, obeležja srpske umetnosti, duhovnosti i estetskim shvatanjima vizantijske kulture.

U vreme državnog osamostaljenja Raške, u vreme Stefana Nemanje, sedamdesetih godina 12. veka i osamostaljenjem crkve, početkom 13. veka razvija se srpski jezik i pismo, crkva, zakoni, trgovina i jaka vojska. Podižu se gradovi i vojna utvrđenje, crkve i zadužbine, slikaju freske i ikone, prepisuju knjige. Prvi spomenici, sakralne građevine osobene arhitekture u vizantijskom prostoru koje su služile za religiozne svrhe bili su manastiri, velike zadužbinske crkve tadašnjih vladara Nemanjića. Skladnim odnosom dva arhitektonska pravca, romanike i vizantijskog oblikovanja, nastao je specifičan graditeljski stil poznat pod imenom „raška škola” (*Maksin, 2012: 138*).

Raška škola je originalni graditeljski stil sa uticajem primorske romanske škole u sakralnoj arhitekturi, po kojem su srpske arhitekture postale poznate u svetu a srpske crkve i manastiri proglašavani za dela svetske kulturne baštine i kulturno nasleđe najvećih civilizacijskih vrednosti.

Krajem 12. i tokom 13. veka bilo je zlatno doba srpskog slikarstva u umetničkom smislu izdvajaju se: spoljašnja dekoracija Studenice, elipsasta arhitektura manastira Đurđevi stupovi i vrhunac freskoslikarstva Sopoćana (*Slika 107*).

Slika 107. Studenica, Đurđevi stupovi i Sopoćani (freska Uspenje Presvete Bogorodice)

Upravo tim divnim freskama sa kojima su ukrašeni, poput freske Uspenja Presvete Bogorodice koja je je proglašena za najlepšu fresku srednjovekovne umetnosti, hramovi Raške skreću pažnju na sebe.

41 Preporuka Saveta Evrope o promovisanju turizma u cilju unapređivanja kulturnog nasleđa kao faktora održivog razvoja, Savet Evrope 2008. <http://www.kultura.gov.rs/?jez=&p=404>

Slika 108. Veliki župan Stefan Nemanja, od 1168. do 1196. (manastirsko ime Simeon)

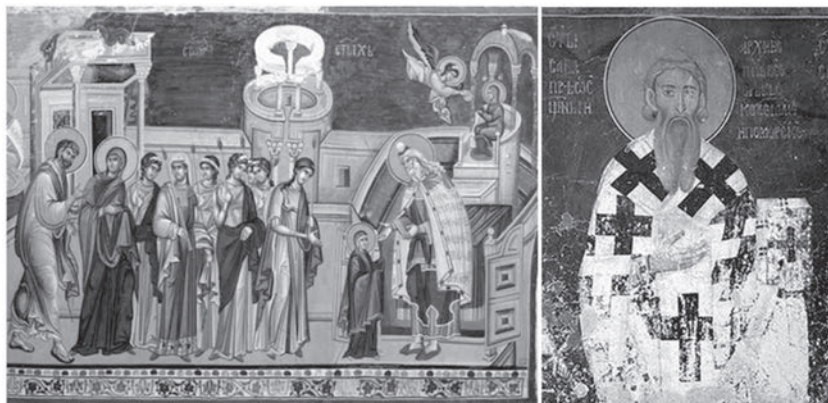
Đurđevi stupovi su manastir Srpske pravoslavne crkve, posvećen svetom Đorđu, i nalazi se u blizini Novog Paraza u Starom Rasu. Đurđevi stupovi su jedan od najstarijih srpskih manastira. Manastir je podigao veliki župan Stefan Nemanja⁴² u prvim godinama posle stupanja na presto velikog župana (izgradnja je završena 1171. godine) (*Slika 108*).

Manastir je (zajedno sa kompleksom Starog Rasa i manastira Sopoćani) uvršten u svetsku kulturnu baštinu – i pod zaštiom je UNESCO-a, od 1979. godine. Manastir postoji već preko 840 godina, a od toga je tri veka bio u ruševinama. Poslednjih nekoliko decenija traje njegova obnova.

Manastir Studenica najznačajniji je manastirski kompleks srednjovekovne Srbije, sagrađen u 12. veku, 1190. godine, duhovni i umetnički centar srpskog naroda, zadužbina Stefana Nemanje – utemeljivača nezavisne srpske države i rodonačelnika dinastije koja je vladala Srbijom dva veka. Njegovi posmrtni ostaci, njegove supruge Anastasije i prvog srpskog kralja, Stefana Prvovenčanog, nalaze se ovom manastiru.

Manastir Studenica se nalazi u centralnoj Srbiji, u Raškom okrugu, 39 kilometara jugozapadno od Kraljeva i 40 kilometara istočno od Ivanjice. Manastir Studenica je jedan od najvećih i najbogatijih manastira Srpske pravoslavne crkve. Manastirski kompleks, opasan zidovima, čine četiri crkve: Bogorodična crkva, Kraljeva crkva (ktitor kralj Milutin), Crkva Joakima i Ane i Crkva Svetog Nikole (Nikoljaču).

42 **Stefan Nemanja I** (oko 1113–13. februar 1200) bio je veliki župan Raške, rodonačelnik vladarske dinastije Nemanjića i tvorac moćne srpske države u srednjem veku. Smatra se jednim od najznačajnijih srpskih vladara, a zajedno sa sinom Svetim Savom I Srpskim, jednim od utemeljivača Srpske pravoslavne crkve, koja Stefana Nemanju I slavi kao Svetog Simeona Mirotočivog. Doba njegove vladavine predstavlja prelomni period u istoriji i kulturi Srba.

Slika 109. Manastir Studenica, freska Vavedenje (levo) Sveti Sava (desno)

Manastir Studenica je poznat po jedinstvenoj kolekciji fresaka iz 13. i 14. veka (*Slika 109*). Za druge manastire i crkve u regionu, manastir je bio model srednjovekovne crkvene arhitekture, imenovane kao raška škola koja je u osnovi predstavlja spoj romaničkog i vizantijskog stila. Proglašena je za spomenik kulture od izuzetnog značaja i zaštićena od strane Republike Srbije 1979. godine. Od 1986. godine nalazi se na UNESCO listi kao značajno mesto svetske kulturne baštine.

Najmlađi sin Stefana Nemanje, Sveti Sava, rođen kao Rastko Nemanjić (1175-1236), utemeljio je nezavisnost Srpske pravoslavne crkve 1219. godine i napisao prvi književni rad na srpskom jeziku. Bio je prvi srpski arhiepiskop, princ i monarh, iguman manastira Studenica. Studenica (crkva Bogorodice i Kraljeva crkva) je bila najznačajniji manastir u srednjovekovnoj Srbiji na početku stvaranja srpske države i ostala do današnjih dana.

Stari Ras i Sopoćani su deo prostora Srbije, najvredniji kompleks materijalnog nasleđa koji je uvršten u svetsku kulturnu baštinu, od četiri odvojene komponente koje se nalaze u Raškoj oblasti: manastir Sopoćani, manastir Đurđevi stupovi, Sveti apostoli Petar i Pavle (Petrova crkva) i arheološki lokalitet srednjovekovni grad Ras. Tri impresivna spomenika, koja datiraju od 10. do 13. veka, ilustruju izuzetna umetnička delovanja u srednjovekovnoj Srbiji, koji su dostigli najviše standarde u umetnosti i kulturi Vizantije i regiona centralne i jugoistočne Evrope. Jedinstveni arhitektonski kompleks formiran brojnim objektima u Starom Rasu, koji se nalazi na raskršću istočnih i zapadnih uticaja, svedoči o periodu od 12. do početka 14. veka, kada je antički grad Ras bio prva prestonica srpske države.

Slika 110. Sopoćani: apostol Jovan

Freske u crkvi manastira Sopoćani, koji potiču iz oko 1270–1276, spadaju među najlepša dela vizantijske i srpske srednjovekovne umetnosti (*Slika 110*). Ove izuzetne slike predstavljaju rad najboljih slikara toga doba koji su bili u stanju da rade na teritoriji Vizantijskog carstva i koji su našli utočište na dvoru srpskog kralja.

Manastir Mileševa nalazi se na samo nekoliko kilometara od Prijepolja i zadužbina je kralja Vladislava Nemanjića. Manastir je sagrađen pored reke Mileševke u 13. veku, po uzoru na manastire Studenicu i Žiču. Od 13. do 16. veka u manastiru su se nalazile mošti Svetog Save, koje su Turci kasnije preoteli i spalili na Vračaru. Freska Belog anđela iz manastira Mileševa predstavlja simbol freskog slikarstva. Beli anđeo je deo kompozicije Anđela na Hristovom grobu iz crkve Vaznesenja Hristovog manastira Mileševa i spada u najpoznatije freske Srbije, ali se ubraja i u velike domete evropskog slikarstva. Smatra se jednim od najlepših radova srpske i evropske umetnosti srednjeg veka (*Slika 111*).

Slika 111. Freska Beli anđeo iz Mileševa

Manastir Gradac je građen od 1277. do 1282. i to je zadužbina Jelene Anžuske, supruge kralja Uroša I. Ona je osnovala prvu školu za žensku decu u srednjovekovnoj Srbiji. Manastir Gradac se nalazi u staroj raškoj oblasti, na šumovitim padinama Golije, na mestu zvanom od strane lokalnog stanovništva Petrov Krš. Manastir Gradac je građen

krajem 13. veka, na ostacima ranije crkve. Nalazi se zapadno od srednjovekovne tvrđave Brvenik. Kao i Žiča, manastir Gradac je 1979. godine proglašen za spomenik kulture od izuzetnog značaja i nalazi se pod zaštitom države.

U doba vladavine kralja Milutina, početkom 14. veka, nastupila je stagnacija srpske umetnosti. Nastaje novi stil u freskom slikarstvu pod uticajem carigradske renesanse Paleologa. Nastaje novi stil, narativne osnove sa većim brojem kompozicija, ilustracijama tekstova, crkvenih drama i poezije. U stilu Paleologa naslikane su freske kosovskih manastira Bogorodice Ljeviške i Gračanice. Na freskama se smanjuje ljudska figura, dominira šira svena, kolorit se potpuno menja i prelazi iz toplih kolorističkih harmonija u hladne boje sa jakim kontrastima. Arhitektonska shema izgradnje se menja. Kombinuju se kamen i opeka sa brojnim ormentima (*Trifunović, 1988:29-30*).

Srednjovekovni manastiri na Kosovu – Dečani, Pečka patrijaršija, manastir Gračanica i Crkva Bogorodice Ljeviške se nalaze na UNESCO listi svetske baštine u opasnosti zbog poteškoća u njegovom upravljanju i očuvanju koja proističu iz političke nestabilnosti u regionu.

U drugoj polovini 14. veka, prodorom Turaka na Balkan, nastaju krupne promene. Centar države se pomera na sever u dolinu Zapadne i Velike Morave. I pored nesređenih političkih prilika, razvija se novi stil u umetnosti, slikarstvu i arhitekturi – moravski stil koji buhvata vremenski period od sedme decenije 14. veka, Lazarevo podizanje Ravanice i Lazarice. Sam stil je naziv dobio po reci Moravi u čijem slivu su podizani sakralni objekti (*Slika 112*). Osnovnu karakteristiku ovog stila predstavlja osnova crkve u *obliku trolista*, odnosno trikonhosa, koja je zapravo crkva sa osnovom upisanog krsta.

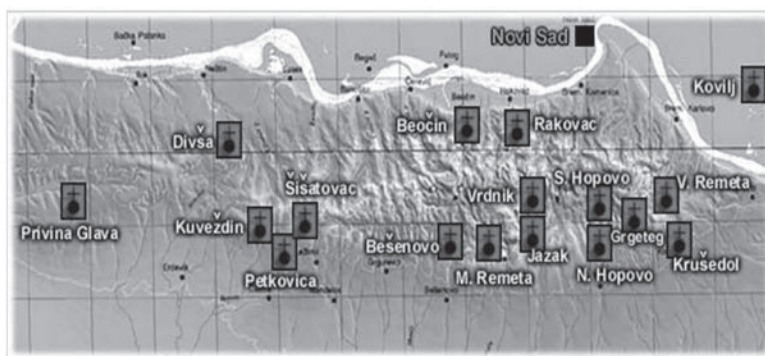
Najznačajniji arhitektonski spomenici moravske škole su:

1. Manastir Ravanica (1375–1377), zadužbina kneza Lazara, opština Čuprija;
2. Lazarica (1377–1388), zadužbina kneza Lazara u svojoj novosagrađenoj prestonici, današnjem Kruševcu;
3. Manastir Ljubostinja (1388–1405), zadužbina kneginje Milice, žene cara Lazara, opština Trestenik;
4. Manastir Kalenić (1407–1413), zadužbina despota Stefana Lazarevića, opština Rekovac;
5. Manastir Manasija (1407–1418), zadužbina despota Stefana Lazarevića, opština Despotovac

Slika 112. Manastiri Kalenić i Manastirsa sa odbrambenim utvrđenjem

Krajem 17. veka, posle Velike seobe, Srbi se nastanjuju na prostoru između Save i Dunava i postepeno poprimaju obeležja iz zapadnoevropske kulture sa znatnim uticajem baroka na novim monumentalnim, arhitektonski jedinstvenim objektima. Primeri očuvane umetnosti su 17 manastira Fruške gore (Slika 113).

Slika 113. Manastiri Fruške gore

Manastiri Fruške gore čine jedinstvenu celinu gusto raspoređenih manastira nastalih u periodu od 15. do 18. veka. Postojalo je više od 30 manastira, tako da je zbog brojnosti i njihove važnosti za srpski narod, tokom istorije, ovaj deo Fruške gore nazivan Sremski Atos. Fruškogorski manastiri su vekovima bili jedno od najvećih, a u pojedinim razdobljima glavno stecište duhovnog života Srba, stecište srpske pismenosti, književnog stvaralaštva i umetnosti. Oni danas predstavljaju vredno kulturno-istorijsko nasleđe Republike Srbije koje je 1990. godine uvršteno na listu kulturnih dobara od izuzetnog značaja.

Manastir Krušedol se nalazi u ataru sela Krušedol, zadužbina je porodice srpskih despota Brankovića, sagrađena između 1509. i 1514. godine. Đorđe Branković i njegovi roditelji, dva srpska patrijarha Arsenije III Čarnojević i Aresrnije IV Jovanović, kralj Milan J. Obrenović (bratanac kneza Miloša – bio je knez od 1872. do 1882. a potom kralj Srbije od 1882. do 1889. godine), knjeginja Ljubica Obrenović (žena kneza Miloša Obrenovića) (Slika 114).

Po istorijsko-kulturnoj ulozi, po bogatstvu riznice manastira, ikonostasu, živopisu i drugim relikvijama, manastir Krušedol je jedan od najznačajnijih fruškogorskih manastira. Godine 2009. godine Srpska pravoslavna crkva, Eparhija sremska i manastir Krušedol proslavili su jubilej – pet vekova, pola milenijuma, postojanja ove velike svetinje.

Slika 114. Manastir Krušedol⁴³

Beograd – kulturno-istorijska baština Prostor Beograda na priobalju Save i Dunava naseljavala su plemena Ilira, Tračana, Dačana. Krajem IV veka naše ere, na obali Dunava, na mestu današnje Karaburme, naseljavaju se Kelti. Od naziva za dačko pleme *Singi* i keltske reči *dunum*, stvoren je naziv naselja *Singidunum*, što znači „utvrđeni grad”. Tokom I i II veka naše ere u Podunavlje i Beograd prodiru rimske legije za čije potrebe se podiže tvrđava na Kalemegdanu. U njemu je bila stacionirana IV Flavijeva legija⁴⁴. Podaci o tome se nalaze u delima helenskog matematičara, astronoma, geografa Klaudija Ptolomeja koji je živio od 90. do 160. godine naše ere. Od tada se u pisanim delima češće pominje naziv Singidunum (*Stanković, 2012:86*).

Prvo rimsko utvrđenje bilo je zemljano-palisadnog tipa, da bi potom bio izgrađen utvrđeni vojni logor – kastrum. Kastrum je bio pravougaone osnove, dužine 560 m i širine oko 350 m, i nalazio se na prostoru današnjeg Gornjeg grada sa delom Kalemegdanskog parka do Pariske ulice. Delovi rimskih bedema sa ostacima četvorougaoe kule otkriveni su ispod

⁴³ (Autor:K.Svensson-Egen, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=15292992>)

⁴⁴ Legija IV Flavija Feliks („srećna Flavijevska legija”), bila je rimska legija aktivna u Singidunumu i Gornjoj Meziji do 4. veka. Simbol legije je bio lav.

slojeva kasnijih fortifikacija i danas se mogu videti na severoistočnom bedemu Gornjeg grada. Za vlade cara Hadrijana (117–138 godine) Singidunum dobija status municipija – naselja sa ograničenom gradskom samoupravom. Status kolonije, naselja sa potpunim rimskim građanskim pravima, dobio je između 211. i 287. godine. Podelom Rimskog carstva 395. godine Singidunum ulazi u sastav Istočnog rimskog carstva – Vizantije.

Vizantijski car i istoričar, Konstantin Porfirogenit, beleži da su oko 630. godine Srbi stigli do Singidunuma na putu ka područjima Balkana gde će se naseliti. Belina krečnjačkog grebena, sa ostacima ranovizantijske tvrđave, građene od kamena istog geološkog sastava i boje, jasno se isticala u okolnom pejzažu i, nema sumnje, odredila slovensko ime grada: Beli grad – Beograd. Nema pouzdanih podataka kada je na ruševinama antičkog grada nastao slovenski grad, ali se pretpostavlja da se to desilo na prelazu iz VIII u IX vek. Slovenski oblik imena grada, Beograd, prvi put se sreće 16. aprila 878. godine u pismu pape Jovana VIII bugarskom knezu Borisu. Papa pominje da se na čelu beogradske episkopije nalazi Sloven Sergije. Osvajači i susedni narodi su za Beograd koristili različite nazive: Singidon, Alba Greka, Vajsburg, Castelblanko. U Vukovom rečniku iz 1818. godine je zapisano Bijograd ili Biograd na Dunavu.

Od prvih naseobina u neolitu, keltskih plemena, Rimljana, Huna, do dolaska Srba, rušili su ga Avari, okupirala ga je Ugarska, kroz njega prolaze krstaške vojske. Beograd je potpao pod vlast srpskih vladara kada ga je dobio kralj Dragutin 1284. godine kao vazal mađarske kraljevske porodice. Pod vlašću despota Stefana Lazarević⁴⁵ (1377–1427), 1405. godine Beograd je postao srpska srednjovekovna prestonica, glavni grad (*Slika 115*).

Slika 115. Despot Stefan Lazarević (freska i spomenik na Kalemgdanu)

45 Despot Stefan Lazarević je proglasio Beograd glavnim gradom i uveo ga u red važnih evropskih kulturnih i umetničkih centara. Ugarski kralj, Žigmund Luksemburški, dodelio mu je titulu viteza i darovao mnogobrojna dobra po Ugarskoj: u Sremu gradove Kupinik (Kupinovo), Zemun, Mitrovicu (Sremska Mitrovica) i Slankamen, a u Banatu bečejski (Novi Bečej) i bečkerečki (Zrenjanin) spahiluk. Despot Stefan Lazarević je sin srpskog kneza Lazara i kneginje Milice, knez 1389–1402. godine, a srpski despot 1402–1427 godine. Despotsku titulu dobio je od vizantijskog cara Manojla Drugog Paleologa u Carigradu posle bitke kod Angore 1402. godine. Od 1403. do 1404. godine bio je vazal ugarskog kralja Sigismunda. Umro je 1427. godine a kontroverza oko toga je li despot Stefan Lazarević sahranjen u Manasiji ili Koporinu kod Velike Plane nije razrešena. Oba manastira su njegove zadužbine. U svojoj zadužbini, manastiru Resava (sada Manasija), organizovao je resavsku prepisivačku školu, centar za prevođenje i prepisivanje knjiga (<http://www.riznicasrpska.net/ponossrpsstva/index.php?topic=40.0>)

Prostor današnjeg Beograda je bio poprište i stecište turske okupacije od 1521. godine, sa nekoliko ponovljenih perioda austrijske i srpske vladavine. Posle gotovo dva veka turske uprave, Austrija je zavladała Beogradom 1688. godine i otpočela radove na izgradnji moderne tvrđave po projektu inženjera Andreja Kornara. Turci su, međutim, grad ponovo zauzeli već 1690. godine. Prilikom opsade turska bomba pogodila je jednu kulu u zamku Gornjeg grada, požar je zahvatio barutni magacin, a eksplozija je bila toliko jaka da je zamak despota Stefana Lazarevića potpuno srušen i stradalo je preko hiljadu ljudi. Od 1717. do 1739. godine Austrija je ponovo zauzela Beograd i odmah pristupila izgradnji novih bedema s bastionima i zemljanim nasipima. Radove je vodio pukovnik Nikola Doksat de Morez. Beogradska tvrđava je postala jedno od najjačih vojnih uporišta u Evropi. Ipak, Beogradskim mirom 1739. godine Turska dobija grad bez borbe. Na osnovu jedne odredbe ovog mira, Austrija je morala da poruši sva novoizgrađena utvrđenja. Još jednom je Austrija uspeła da osvoji Beograd oktobra 1789. godine. Svištovskim mirom 1791. godine Austrijanci napuštaju Beograd.

Početkom XIX veka, turska janičarska strahovlada i događaji oko seče knezova doveli su do buđenja nacionalne svesti i podizanja Prvog srpskog ustanka 1804. godine na čelu sa Karađorđem Petrovićem. Ustanici su krajem 1806. osvojili varoš, a početkom 1807. i Tvrđavu. Posle propasti ustanka 1813. godine, Turci ponovo gospodare Tvrđavom do svog konačnog odlaska iz Beograda. Na Kalemegdanu je turski komandant Beograda predao ključeve grada knezu Mihailu Obrenoviću 6/19. aprila 1867. godine. Turske vojničke straže zamenjene su srpskim vojnicima, a pored zastave Turske podignuta je i zastava Srbije. Posle ovog perioda Tvrđava gubi značaj vojnog uporišta.

Beogradska tvrđava i Kalemegdanski park danas čine jedinstvenu prostornu celinu na kojoj su ostaci rimske, austrijske i turske tvrđave, podeljene na Gornji i Donji grad. U Gornjem gradu se nalaze Zindan i Dizdareva kapija, ostaci dvora despota Stefana iz 15. veka i Ali-Pašino turbe.

Iz doba austrijske vladavine su Stambol I, Stambol II, Karađorđeva i Leopoldova kapija, Sahat kula i Rimski bunar. U Gornjem gradu su i spomenik Pobednik, spomenik zahvalnosti Francuskoj, radovi Ivana Meštrovića, statue Branka Radičevića, Janka Veselinovića, Đure Daničića, Crkva Ružica i Crkva Svete Petke sa izvorom vode, za koji se veruje da je čudotvoran. U Donjem gradu su kula Nebojša, kapija Karla VI koju često nazivaju i kapija Eugena Savojskog (*Slika 116*). Barutni magacin je sagrađen u vreme velike austrijske rekonstrukcije Beogradske tvrđave od 1718. do 1720. godine, sa ciljem da se koristi kao sklonište za barut, mesto zaštićeno od neprijateljske artiljerije. Oko ove građevine, sredinom XVIII veka izgrađen je izuzetno jak zaštitni bedem. Danas je Veliki barutni magacin delimično obnovljen i uređen. U prvoj sali nalazi se postavka rimskih kamenih spomenika, sarkofaga i žrtvenika koji su tokom niza godina prikupljeni i do-nošeni sa mnogobrojnih nalazišta Beograda, Kosmaja i Kostolca. U Velikom barutnom magacinu ili Barutani povremeno se održavaju koncerti i pozorišne predstave⁴⁶.

46 <http://www.beogradskatvrddjava.co.rs>

Slika 116. Sahat kula (Gornji grad) i kapija Karla VI (Donji grad) u Beogradskoj tvrđavi Kalemegdan

Kalemegdanski park, Veliki i Mali, nastao na prostoru nekadašnjeg gradskog polja, mesto je odmora i uživanja. Zajedno, Beogradska tvrđava i Kalemegdanski park, predstavljaju spomenik kulture od izuzetnog značaja, mesto održavanja mnogobrojnih sportskih, kulturnih i umetničkih manifestacija, mesto zabave i razonode Beograđana i posetilaca grada.

Istorijske epohe i vladari ostavili su tragove o njegovom razvoju i značaju za sopstvene stanovnike. Beograd ima kulturno-istorijsko nasleđe čije se trajanje meri vekovima i milenijumima. Danas su to dragocena svedočanstva o Beogradu, glavnom gradu i turističkoj prestonici Srbije. Beograd ima kulturna dobra⁴⁷, istorijske građevine i mesta, arheološka nalazišta, folklor, tradiciju, muzeje, predstave (scensku umetnost) naučne i tehnološke resurse.

Prema dostupnoj listi spomenika kulture, na teritoriji Beograda sa nazivima spomenika, lokacijama (koordinatama) i nazivima mesta na kojima se nalaze, ukupnan broj spomenika je 2051. Ta nepokretna kulturna dobra čine građevinsko-arhitektonski objekti, objekti narodnog graditeljstva i drugi nepokretni objekti kao što su: crkve, manastiri, zgrade, kuće, palate, vile, škole (Slika 117 i 118). Mnogi od spomenika spadaju u kulturna dobra od izuzetnog značaja, kao što su:

Slika 117. Dositejev licej, Kapetan Mišino zdanje, Beogradska tvrđava – Kalemegdan

⁴⁷ *Kulturna dobra*, u zavisnosti od fizičkih, umetničkih, kulturnih i istorijskih svojstava, jesu: spomenici kulture, prostorne kulturno-istorijske celine, arheološka nalazišta i znamenita mesta; nepokretna kulturna dobra; umetničko-istorijska dela, arhivska građa, filmska građa i stara i retka knjiga – pokretna kulturna dobra. Kulturna dobra, u zavisnosti od svog značaja, razvrstavaju se u kategorije: kulturna dobra, kulturna dobra od velikog značaja i kulturna dobra od izuzetnog značaja (*Zakon o kulturnim dobrima, Službeni glasnik RS, br.71/94, član. 2*).

Slika 118. Konak kneginje Ljubice (sagrađen 1829. i 1830. god) i Konak kneza Miloša u Topčideru (sagrađen između 1831. i 1833. god.)

U prostorne kulturno-istorijske celine Beograda, koje predstavljaju kulturno dobro grada, spadaju boemska četvrt Skadarlija, Kosančićev venac, Staro jezgro Zemuna, Kopitareva gradina, ulice Kralja Petra, Gospodar Jovanova, Kapetan Mišina itd.

U centralnom registru Nepokretnih kulturnih dobara (NKD) Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, koji je u izradi, do sada je u Srbiji upisano 2531. od toga:

- 2188 spomenika kulture;
- 75 prostorno kulturno-istorijskih celina;
- 191 arheoloških nalazišta i,
- 77 znamenitih mesta.

Kategorisanih nepokretnih kulturnih dobara ima 782, od čega je 200 od izuzetnog značaja⁴⁸, a 582 od velikog značaja.

Prostorne kulturno-istorijske celine

Kulturno-istorijske celine, odnosno prostor sa više nepokretnih kulturnih dobara od posebnog kulturnog i istorijskog značaja, zbog svojih estetskih i kuriozitetnih svojstava sa koncentracijom aktivnosti postaju mesta interesovanja sve većeg broja savremenih turista. Valorizacija takvih resursa je uslovljena povećanjem obrazovnog i kulturnog nivoa savremenog turista i njegovo interesovanje za autentična istorijska i kulturna obeležja prostora.

Oplenac – Prostornu kulturno-istorijsku celinu od izuzetnog značaja, izvanrednog geografskog položaja iznad gradića Topole, na 80 kilometara od Beograda, na strateški važnom ukrštanju beogradskog, kragujevačkog, rudničkog i kolubarskog puta, čini

48 *Kulturno dobro od izuzetnog značaja* jeste ono kulturno dobro koje ima jednu od sledećih karakteristika: 1) poseban značaj za društveni, istorijski i kulturni razvoj naroda u istoriji, odnosno za razvoj njegovog prirodnog okruženja; 2) svedoči o presudnim istorijskim događajima i ličnostima i njihovom delovanju u nacionalnoj istoriji; 3) predstavlja jedinstvene (raritetne) primerke stvaralaštva svog vremena; 4) veliki uticaj na razvoj društva, kulture, tehnike i nauke; 5) izuzetnu umetničku ili estetsku vrednost (*Zakon o kulturnim dobrima, Službeni glasnik RS, br.71/94, član.5*).

istorijski znamenito mesto Oplenac, administrativni centar oslobođenog dela Srbije za vreme Karađorđa. U vreme Prvog srpskog ustanka 1804. godine, Karađorđe Petrović rođen u obližnjem selu Viševcu, nastanio se u neposrednoj blizini varoši, postavši veliki vožd. Karađorđe je u Topoli napravio prestonicu i centar državnog života oslobođene Srbije. U periodu između 1811. i 1813. godine sazidan je utvrđeni grad opasan šancem sa trospratnim kulama i bedemima za neposrednu odbranu Topole i vojne manevre. Unutar utvrđenog grada nalazili su se porodični i gostinski konak, kao i Crkva Presvete Bogorodice iz 1811. godine, poznatija pod imenom Karađorđeva crkva. Danas je taj prostor deo istorijsko-memorijalnog kompleksa. Na Oplencu je izgrađen mauzolej koji je započeo kralj Petar I Karađorđević, a zatim i čitav istorijsko-memorijalni kompleks koji kasnije postaje zadužbina. Danas se u okviru ovog kompleksa nalaze Crkva Sv. Đorđa, Mauzolej srpske kraljevske porodice, Kraljevi vinogradi, Muzej-kuća (Vinogradareva kuća) kralja Petra, Kraljeva vila, Kraljičina vila, Karađorđeva crkva, spomenik Karađorđu.

Crkva Sv. Đorđa, zadužbina kralja Petra I Karađorđevića, izgrađena je između 1910. i 1912. godine. Projektovana je po nacrtima arhitekta Koste Jovanovića. Crkva Sv. Đorđa je krstoobrazne osnove, sa tri polukružne apside kojima se završavaju severni, istočni i južni krajevi krsta, i pripratom. Petokupolna je, sa četiri kupole na krajevima krsta i petom, većom, nad njihovim presekom. Fasade su obložene belim venčakim mermerom. Posebna pažnja posvećena je zapadnom pročelju na kome dominira mozaička predstava patrona crkve, rad Paje Jovanovića. Portal i prozori su ukrašeni dekorativnom plastikom u stilu moravskog prepleta. Radovi na crkvi završeni su za vreme kralja Aleksandra, 1930. kada su naos i kripa, koja se prostire ispod cele površine naosa, ukrašeni raskošnim mozaičkim kompozicijama rađenim po uzoru na najreprezentativnije primere srpskog srednjovekovnog slikarstva. Opremanje unutrašnjeg prostora povereno je arhitekti Nikoli Krasnovu. Poseban utisak raskoši i bogatstva ostavlja pod izveden od raznobojnog poliranog mermera. U crkvi se nalaze dva sarkofaga kralja Petra i Karađorđa, osnivača dinastije Karađorđević.

Slika 119. Crkva Sv. Đorđa na Oplencu i njena unutrašnjost

Unutrašnjost hrama prekrivena je raskošnim mozaicima koji doprinose izuzetnoj reprezentativnosti i posebnom utisku. Mermerni pod i ikonsotasi su u potpunosti prekriveni mozaicima. Preko 3500 m² zidnih površina prekriveno je sa 40 miliona kockica u 15.000 nijansi. Izvedeno je 725 kompozicija sa 1.500 figura (Slika 119). U oplenačkoj crkvi sabrane su kopije fresaka iz 60 poznatih srednjovekovnih srpskih manastira⁴⁹.

Područje današnje Knez Mihailove ulice u Beogradu je kulturno dobro od izuzetnog značaja, kome pripadaju i sporedne poprečne ulice. Izgrađena je na onovu regulacionog plana Beograda, iz 1867. godine, koji je uradio prvi srpski urbanista i profesor arhitekture Emilijan Josimović. Novoizgrađeni objekti imaju jedinstvene arhitektonske odlike. Upotrebljeni materijal, konstrukcija i stilovi usvojeni su iz modernog evropskog eklekticizma. U taj prostor su se najpre uselili uticajni i bogati trgovci stvarajući u Knez Mihailovoj ulici moderan trgovački centar i novi gradski gradski koji sociološki menja ukus i mentalitet stanovništva varoši koja se brzo širila. Rekonstrukcija Knez Mihailove ulice izvedena je 1985–87. a restauracija pojedinačnih objekata u kasnijem periodu. Godine 1870. uprava Grada je zvanično ulici dodelila naziv – ulica Kneza Mihaila (Slika 120). U ulici su brojni objekti od izuzetne kulturne, istorijske i arhitektonske vrednosti. Među njima su: spomenik Emilijanu Josimoviću na početku ulice; zatim Ruski car – danas kafe i restoran; zadužbina Nikole Spasića iz 1889. godine sagrađena u stilu neorenesanse po projektu arhitekta Konstantina Jovanovića; palata Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) izgrađena u stilu akademizma sa elementima secesije, prema planovima arhitekata Dragutina Đorđevića i Andre Stevanovića; restoran Grčka kraljica, iz 1835. sagrađen u duhu akademizma; blok građanskih kuća iz druge polovine 19. veka građen u stilskom prelazu od romantizma ka renesansi; hotel Srpska kruna – danas Biblioteka grada Beograda, sagrađen 1869. godine u stilu romantizma.

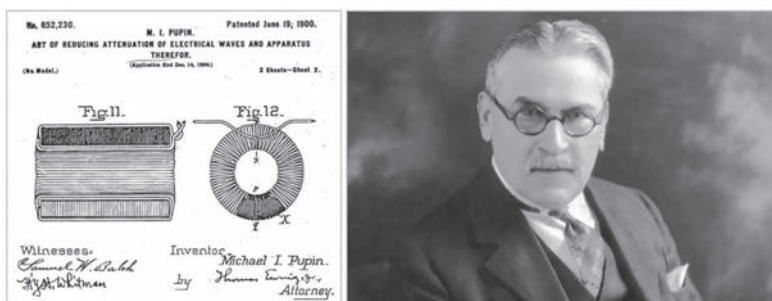

Slika 120. Portret kneza Mihaila⁵⁰ i ulica koja nosi njegovo ime u centru Beograda

Memorijalni kompleks u Idvoru posvećen Mihajlu Pupinu (1854–1935) srpskom naučniku, pronalazaču, profesoru na Univerzitetu Kolumbija i dobrotvoru, predstavlja znamenito mesto i zaštićeno nepokretno kulturno dobro od izuzetnog značaja. Znamenito mesto u Idvoru nalazi se u opštini Kovačica. Njega čine rodna kuća Mihajla Pupina, osnovna škola i zadužbina – Narodni dom Mihajla Pupina.

49 (http://www.oplenac.rs/wp/?page_id=405#sthash.OxgnKFZc.dpuf)

50 Mihilo M. Obrenović – sin kneza Miloša i kneginje Ljubice Obrenović, dva puta je bio vladar Srbije. Prva vladavina kneza Mihaila je bila od 1839. do 1842. i druga, od 1860. do 1868. godine.

Slika 121. Sertifikat Pupinovih kalemova – Mihajlo Pupin

Mihajlo Pupin je tokom svog naučnog i eksperimentalnog rada dao značajne rezultate važne za polja višestruke telegrafije, bežične telegrafije i telefonije, potom rentgenologije i za razvoj elektrotehnike. Pupinov najznačajniji pronalazak je u svetu poznat pod imenom „Pupinova teorija” (1896), kojom je rešio problem povećanja dometa prostiranja telefonskih struja. Ovo otkriće omogućilo je otklanjanje štetnog dejstva kapacitivnosti vodova koje je predstavljalo glavnu smetnju prenosa signala na dužim rastojanjima, a manifestovalo se pojavom šuma. Problem je rešen postavljanjem induktivnih kalemova nazvani „Pupinovi kalemovi” (Slika 121).

Rodna kuća jednog od najuspešnijih Srba u dijaspori danas je mesto koje posećuju i za koje se interesuje sve veći broj turista. Osnovna škola je sagrađena u poslednjoj deceniji 19. veka, a Narodni dom 1935. u stilu eklektike sa uticajem neoklasicizma. U rodnoj kući i školi danas su muzejske postavke, a u parku i spomenik Mihajla Pupina, rad Aleksandra Zarina. Rodna kuća i osnovna škola su rekonstruisane 1979. godine, a uz Narodni dom je sagrađen Dom kulture.

Arheološka nalazišta

Arheološki lokalitet Lepenski vir u Đerdapskom delu Dunava je jedinstvena kultura iz šestog milenijuma pre naše ere, na kome su otkriveni građevinski objekti pravilne geometrije i brojne skulpture koje oslikavaju predstave čoveka u originalnom skulptorskom stvaralaštvu. Zbog izgradnje Đerdapske brane i hidroelektrane, arheološki lokalitet Lepenski vir je izmešten 17 metara iznad svoje prvobitne lokacije. Četvrti milenijum pre naše ere je obeležilo stvaralaštvo sačuvano na lokalitetima Vinča u blizini Beograda, i Starčevo u današnjem Banatu. U I i II veku nove ere, Podunavlje osvajaju Rimljani gradeći strateške puteve, logore, naseobine, odbrambene kule. Temelje Carigradskog drumu, najznačajnije komunikacije kroz Đerdapsku klisuru, postavili su Rimljani. Njihovo carstvo su premrežili solidnim putevima, tako da je 33. godine naše ere sagrađen i Via Militaris, Vojni put koji je od Singidunuma dolinom Margusa (Morave), preko Naissa (Niša), vodio ka Maloj Aziji. Rimski put je bio širok 9 koraka (6 metara), popločan velikim višegaonim pločama ili posut peskom, pravolinijski, sa kamenim mostovima. Usput su bile stanice za prenočišta (*mansio*) raspoređene na po jedan dan hoda. Podignut je most na Dunavu kod Kladova, o čemu svedoče ostaci Trajanove table (Tabula Trajana).

Duž tokova Save i Dunava na granici rimskog carstva (Rimski limes) nalaze se arheološki lokaliteti:

- Sirmium (Sremska Mitrovica);
- Singidunum (Beograd);
- Viminacijum (Kostolac);
- Diana (Karataš).

Slika 122. Felix Romulijana

Na istom putu se nalaze arheološki lokaliteti sa carskim palatama (Slika 122):

- Felix Romulijana – Gamzigrad kod Zaječara
- Medijana u Nišu

Arheološki lokalitet Belo brdo (Vinča) udaljeno je samo 15 kilometara od Beograda, u istoimenom naselju na desnoj obali Dunava. Na ovom lokalitetu su pronađeni ostaci neolitskog naselja iz perioda oko 5.500–5.000 godina pre naše ere. Vinča je u periodu mlađeg neolita između 4500. i 3500. godine pre n. e. bila stecište bogate kulture. Pojedine faze života u Vinči sadrže riznicu raznovrsnijih predmeta: oruđe i oružje od kamena i kosti, posuđe za svakodnevnu upotrebu, raskošno dekorisane ritualne vaze, veliki broj antropomorfnih i zoomorfnih figurina, nakita od raznih vrsta retkih, skupocenih materijala i drugih predmeta, izrađenih u samoj Vinči ili pribavljenih iz udaljenih oblasti, iz srednje Evrope, donjeg Podunavlja ili sa Mediterana (Slika 123).

U 1908. godini arheolog Miloje Vasić započinje sistematsko iskopavanje i proučavanje prastorijskog naselja u Vinči. Te iste godine Narodni muzej je dobio stratigrafski sređenu zbirku predmeta, jedinstvenu u Evropi⁵¹, sa ovog izuzetno bogatog i značajnog lokaliteta.

51 <http://www.rastko.rs/arheologija/srejavic/dsrejavic-vinca.html>

Slika 123. Antropomorfna figurina, posude, figure, Vinča, Belo brdo

Stećci – srednjovekovna groblja

U 2016. godini, na UNESCO listu svetske baštine upisani su nadgrobni spomenici na grobljima koji su regionalno prepoznatljivi kao nekropole stećaka ili stećci (Slika 124). Groblja datiraju iz 12. do 16. veka naše ere, postavljeni su u redove kao što je bio zajednički običaj u Evropi iz toga doba. Ovo nasleđe obuhvata 28 mesta, koja se nalaze u Bosni i Hercegovini, zapadnoj Srbiji, zapadnoj Crnoj Gori i centralnoj i južnoj Hrvatskoj.

Slika 124. Stećci – nadgrobni spomenici ikonografskog obeležja

Stećci – nadgrobni spomenici, uglavnom su isklesani u krečnjaku. Oni imaju širok spektar dekorativnih motiva i natpisa koji predstavljaju ikonografsko obeležje srednjovekovne Evrope, kao i karakteristike lokalne tradicije.

Kulturne rute

Kulturno-istorijsko nasleđe u Evropi postaje deo turističkog proizvoda i predmet sve većeg interesovanja savremenog turista. Kulturne rute, koje od 1987. godine promoviše Savet Evrope, imaju za cilj podizanje svesti o evropskom kulturnom identitetu, promociji kulturnog nasleđa, njegovom čuvanju i unapređenju, radi poboljšanja kvaliteta življenja, društvenog, kulturnog i ekonomskog razvoja.

Prema definiciji Saveta Evrope za kulturnu saradnju (Cultural Cooperation Council), kulturna ruta je *putanja koja pokriva jednu ili više zemalja ili regiona organizovanih oko tema čiji se istorijski, umetnički ili društveni značaj potvrđuje kao evropski, bilo zbog geografske pozicije rute, bilo zbog njenog sadržaja i važnosti.*

Kulturna ruta treba da sadrži značaj i kulturnu dimenziju ne samo lokalno, već ona mora da spaja nekoliko ključnih tačaka, odnosno mesta sa značajnom istorijskom pozadinom, koja je deo evropskog kulturnog entiteta i njegovog sećanja.

Dakle, putevi kulture kao konkretna, obrazovna i kulturna praksa, ali i turistički proizvod, mogu da budu efikasan način sprovođenja strateških ciljeva u domenu zaštite kulturnog nasleđa i njegovog korišćenja za održivi razvoj turizma u evropskim okvirima.

Za pozicioniranje kulturne i turističke rute u Srbiji pod imenom *Putevima rimskih imperatora* oslonac se pronalazi u činjenici da je na njenom tlu rođeno 17 rimskih careva (više ih je rođeno samo u Italiji), zatim u bogatstvu starorimskog nasleđa, raznolikosti lokaliteta i lokaliteta na listi Svetske baštine UNESCO-a (Felix Romuliana), Dunavske tvrđave (starorimske i srednjovekovne) kao i panoramske deonice kroz Đerdapsku klisuru.

Svi lokaliteti na području Srbije na kojima su rođeni rimski imperatori čine jednu celinu kulturnu i turističku rutu „Itinerarijum Romanum Serbiae” ili „Putevima rimskih imperatora”. Dužina ove rute je više od 600 kilometara i proteže se od Vojvodine do juga Srbije, od Sirmijuma (Sremske Mitrovice) do Caričinog grada Justinijane prime kod Lebana.

Na kulturnoj ruti se nalazi Arheološki lokalitet Viminacijum, danas arheološki park u kome je otkriveno, i pod rukovodstvom arheologa Miomira Koraća, uređeno nekoliko objekata: severna kapija vojnog logora, terme, akvadukt, carski mauzolej, rimski amfiteatar. Godine 2013. povodom proslave 1700. godina od Milanskog edikta svečano je otvoren i rekonstruisani amfiteatar u kome je izvedena opera Aida. Operu su izveli orkestar, pevači i umetnici Narodnog pozorišta iz Beograda⁵². Kulturne rute prate istoriju naroda oslanjajući se na tekovine kulture, umetnosti, nauke, tehnike, arhitekture. Primeri takvih ruta u Evropi su:

Mocartov evropski put, Santjago de Compostela – ruta hodočašća, vikinška ruta, keltska ruta, feničanska ruta, transromanika – romaneskna ruta evropske baštine (*Slika 125*).

Na Interaktivnoj mapi kulturnih ruta evropske baštine nalazi se kulturno nasleđe Srbije, manastiri Sopoćani, Đurđevi Stupovi, manastir Gradac, manastir Studenica i Žiža⁵³.

52 (<http://viminacium.org.rs/arheoloski-park/>).

53 (<http://culture-routes.net/cultural-routes/interactive-map>).

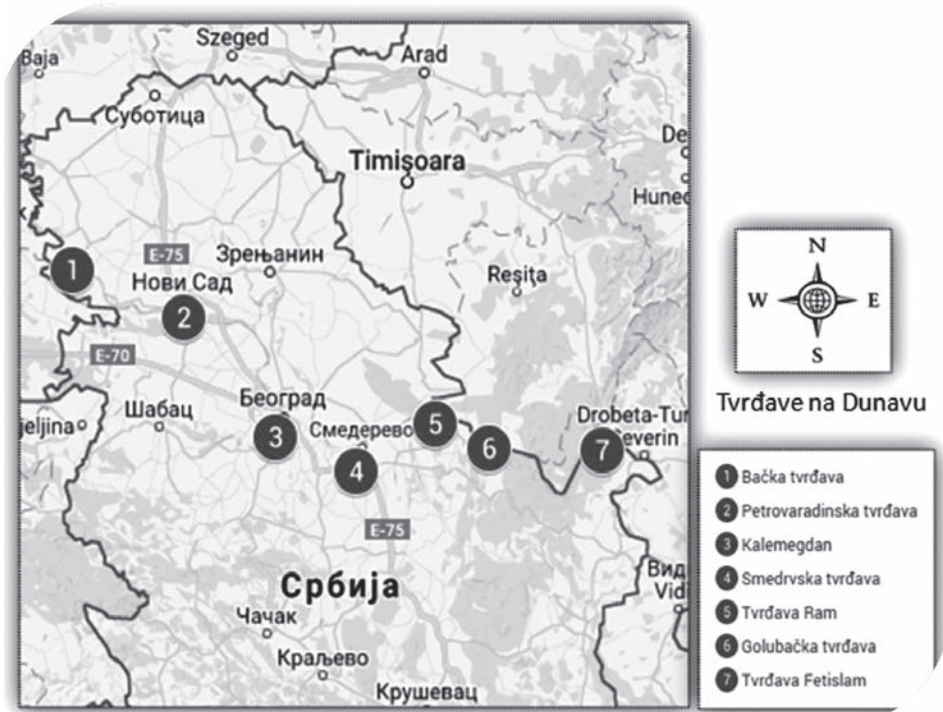

Slika 125. Mocartov Evropski put, Transromanika – romaneskna ruta evropske baštine (izvor: Interaktivna mapa Saveta Evrope)

Tvrđave

U vreme rimske i otomanske imperije, duž obale Dunava izgrađen je veliki broj utvrđenja, bezbednih mesta za život i razvoj trgovine. Odbrana osvojenih teritorija bilo je u to vreme pitanje opstanka. Danas su ti istorijski i kulturni spomenici u izvesnoj meri turističke atrakcije. Ostaci sedam izuzetnih srednjovekovnih tvrđava na Dunavu mogu da se vide nizvodno od Bačke do Đerdapa. Tih sedam tvrđava su:

1. Bačka tvrđava u gradu Bač;
2. Petrovaradinska tvrđava u Novom Sadu;
3. Beogradska tvrđava u Beogradu;
4. Smederevska tvrđava u Smederevu;
5. Tvrđava Ram u opštini Veliko Gradište;
6. Golubac tvrđava u gradu Golubac i
7. Fetislam tvrđava u Kladovu.

Slika 126. Tvrđave na Dunavu u Srbiji

Tvrđave, kule i utvrđeni gradovi su svedočanstva života i aktivnosti u različitim istorijskim periodima na području sadašnje Srbije (Slika 126). Fortifikacije su oduvek bile najefikasniji i praktično jedini način zaštite u nesigurnim vremenima pa su one, u zavisnosti od prirode i ljudskih znanja, građene svuda gde se organizovano živelo, trgovalo ili bavilo duhovnim poslovima. Gubitkom odbrambene funkcije, ova utvrđenja su napušтана, često rušena ili su imala drugu funkciju.

Kulturno-istorijska baština, u koju spadaju tvrđave i utvrđeni gradovi, u savremenom turizmu predstavlja glavni resurs za kreiranje turističkih proizvoda namenjenih poklonicima kulturnog turizma, jednog od najvećih i najbrže rastućih segmenata globalnog turizma (UNWTO, 2012). Ovakvi resursi sadrže teme i narativnu osnovu na kojoj se grade predstave o prirodnoj sredini, načinu života i atmosferi mesta. Turisti različitih interesovanja često žele autentične doživljaje kroz rekonstrukciju i interpretaciju prošlosti. Kulturni turizam u osnovi predstavlja jedan oblik komunikacije koji otkriva značenja i odnos ljudi i okruženja, doprinosi razumevanju i nastajanju kulturoloških slojeva kroz istoriju u najrazličitijim prostorima na Zemlji.

Tradicijska (etnografski resursi)

Specifičnost etnografskih resursa, odnosno čovekovog stvaralaštva, ispoljava se u jezičkoj, rasnoj, religijskoj, kulturnoj i sveukupnoj socijalnoj različitosti, nastalih u određenim prirodnim, antropogenim i istorijskim okolnostima. Etnografski resursi

poseduju estetska, kuriozitetna i umetnička svojstva. Mogu da budu organizovane manifestacije narodnih običaja, igra i muzika (festivali, koncerti, takmičenja, karnevali, maškare), svetkovine, prezentacija narodnih rukotvorina i umotvorina u autentičnom ambijentu ili u galerijama i muzejima.

Primer afirmacije srpskog nematerijalnog kulturnog nasleđa i tradicije (etnografskih resursa) je proglašavanje **Porodične slave** za svetsku kulturnu baštinu od strane UNESCO-a. Članovi tima za nominaciju nacionalnog nasleđa bili su saradnici Etnografskog instituta iz Beograda. U obrazloženju predloga napisano je da slava predstavlja, pre svega, obred osveštanja hrane i pića, koji pravoslavni hrišćani u Srbiji praktikuju u okviru godišnjeg kalendara običaja kao praznik porodice, posvećen svetitelju, zaštitniku domaćinstva. To je narodni običaj proslavljanja sveca zaštitnika pod nazivom slava, krsno ime, krsna slava, koji je oblikovan u srpskoj srednjovekovnoj državi, kao i da njegovu današnju običajno-religijsku formu, osim većinskog srpskog stanovništva, praktikuju i pripadnici nekih manjinskih zajednica. Obred slave se odvija uz molitve i zdravice. Centralni, hristijanizovani ritual, podrazumeva paljenje sveće, molitvu i unakrsno presecanje, prelivanje vinom i lomljenje hleba odnosno slavskog kolača na četiri dela, što simbolizuje telo, krv i bestelesnu prirodu Hrista.

Slika 127. Slavski kolač sa žitom, svećom i ikonom slave.

Za domaćina i za goste, slava započinje uzimanjem zalogaja slavskog kolača i slavskog žita, potom otpijanjem gutljaja vina uz zdravicu koja se izgovara za blagostanje svih prisutnih, slavljenika i gostiju (Slika 127). Slava je, posle Božića, najvažniji porodični praznik povezan sa danom hrišćanskog svetitelja, karakterističan za srpski narod, njihovo prepoznavanje i identifikaciju.

U nacionalnoj listi nematerijalnog kulturnog nasleđa, za koje se smatra da može da bude potencijalno uvršteno u svetsku kulturnu baštinu, nalazi se 27 predloga. Osim slave, tu su kolo (kolo u tri, kolo u šest), izrada pirotskog kačkavalja, pirotsko

čilimarstvo, filigranski zanat, molitva – đurđevdanski obred, belmuž, izlivanje i paljenje ratarskih sveća, klesarski zanat, pazarske mantije, kosovski vez, pevanje uz gusle, groktalica, pevanje iz vika, erski humor, rumenka, naivno slikarstvo Slovaka, Lazarice u Siriničkoj župi, izrada drvenih čutura u selu Pilica, Vukov sabor, ojkača, vranjska gradska pesma i čuvanje Hristovog groba.

Narodna nošnja u mnogim delovima sveta je deo kulturne baštine koji se nosi u posebnim prilikama (festivali, priredbe) ili kao tradicionalna odeća u svakodnevnom životu. Primeri tradicionalne odeće su: kilt u Škotskoj, kimono u Japanu, sari u Indiji (Slika 128).

Slika 128. Narodne nošnje Šumadije, Bavorske, Japana i Srema

Nekoliko primera *narodnog neimarstva* u Srbiji poprimila su obeležja samostalnog turističkog resursa sa dugotrajnom i bogatom tradicijom. Pimnice Negotinske krajine, nastale u 17. veku, specifična naselja u kojima se čuva vino, izgrađena su od prirodnog kamena i drveta (brvana) sa podrumima ukopanim u zemlju kako bi se održavala konstantna temperatura vazduha. U njima se skladišti nekoliko hiljada litara vina. Delovi građevina su namenjeni odlaganju alata i vinskih posuda, kao i delovi namenjeni za turističke posete i degustaciju vina. Poznate su Rajačke pimnice, zatim u selu Rogljevo – Štubičke pimnice.

Drugi primer je Muzej narodnog graditeljstva „Staro selo” u Sirogojnu, osnovan 1980. godine, koji prikazuje arhitekturu, unutrašnje uređenje zgrada, način privređivanja i organizaciju porodičnog života ljudi brdsko-planinskih predela Zlatibora, ali i jugozapadne Srbije i predela dinarske oblasti (Slika 129).

„Staro selo” se sastoji od četrdeset objekata sagrađenih od drveta i čine ga dve okućnice, dvorišta sa stambenim i privrednim objektima.

Slika 129. Brvanara i posude u Starom selu u Sirogojnu

U okućnicama se nalazi zlatiborska dvodelna kuća brvnara sa visokim, četvoroslivnim krovom, pokrivenim šindrom. Uz kuću su vajati, mlekar, ambar, koš-salaš za kukuruz, kačaru sa kazanom za pečenje rakije, hlebna peć, posuđe, pčelinjak i sušionicu za šljive. Staje za stoku sagrađene su izdvojeno od osnovnog dvorišta. Deo ambijenta „Starog sela” čine radionice za izradu predmeta zanatske radinosti, prodavnice suvenira i objekti za smeštaj turista.

Prema UNESCO klasifikaciji, pored pomenutih primera narodnog neimarstva i narodnih nošnji u *folklorno nasleđe*, spadaju:

- stari zanati;
- naivno slikarstvo;
- usmena tradicija;
- kulinarska tradicija (hrana);
- tradicionalne igre i sportovi.

U tradicionalne, *stare zanate*, ubrajaju se: grnčar (izrada posuda od gline), kazandžija (izrada kazana, bakrača i drugih posude od bakra); kovač (izrada predmeta od kovanog gvožđa); kujundžija (izrada nakita i ukrasnih predmete od zlata, srebra i drugih plemenitih metala); sarač (izrada predmete od kože, sedla, bičeva, futrola, opasača) i dr.

Naivno slikarstvo u Srbiji ima dugogodišnju tradiciju koja, ipak, u savremenom turizmu nije u dovoljnoj meri valorizovana. Na slikama naivnog slikarstva, bogate simbolike i kolorita, prikazuju se prizori iz svakodnevnog života, običaja, mitskih predstava i legendi.

Likovni život Slovaka u Srbiji se posebno ispoljio kroz naivno slikarstvo u Kovačici, u Banatu, sa najznačajnijim imenima – Zuzanom Halupovom i Martinom Jonašom. U Kovačici je osnovana galerija „Pavel Babka”. Listu slovačkog naivnog slikarstva čine 63 slikara (*Slika 130*).

Ostale sredine u kojima žive i stvaraju istaknuti umetnici naivnog slikarstva su: rumunsko selo Uzdin i poznati slikari Anujka Maran, Marija Balan, Ileana Olde i dr. Suncokreti, svadbeni običaji, berba grožđa samo su neki od motiva uzdinske škole naivnog slikarstva.

Slika 130. Naivno slikarstvo Zuzane Halupove i Zorana Zarića⁵⁴

I drugi delovi Srbije su mesta samoukih slikara naivne umetnosti. Među njima je naivno slikarstvo Jagodine sa imenom Janka Brašića, iz sela Oparića, gde se vremenom razvila „oparička škola” iz koje su iznikli slikari Miroslav Marinković, Miroslav Arsić.

Pored likovnog stvaralaštva poznatih centara naivnog slikarstva kao što su Kovačica, Uzdin, Bečej, u Vojvodini žive i rade brojni slikari u Novom Sadu, Šidu, Starim Banovcima, Somboru.

Umetnički turistički resursi

Dela likovne, muzičke i pozorišne umetnosti poseduju izrazita atraktivna, estetska i kuriozitetna svojstva. Njihova valorizacija se vezuje za operske i koncertne dvorane, scenske prostore i muzeje.

Muzeji čuvaju kolekcije artefakata i druge predmete od umetničkog, kulturnog, istorijskog, ili naučnog značaja. To su mesta u kojima je za svakog posetioca doživljaj umetnosti glavni fokus. Broj posetilaca u najposećenijim muzejima se meri milionima. Tako, muzejsku palatu u Zabranjenom gradu u Pekingu godišnje poseti oko 16 miliona turista, pariski Luvr je u 2016. godini posetilo 7,3 miliona posetilaca (Slika 131), Britanski muzej u Londonu blizu 7 milona, Muzej u Vatikanu preko 6 miliona i dr.

Manifestacija *Noć muzeja* je novijeg datuma. Prva manifestacija pod nazivom *Duga noć muzeja* (nemački: *Lange Nacht der Museen*) održana je u Berlinu 1997. godine. Noć muzeja je manifestacija koja se pod različitim varijacijama osnovnog naziva, i u različitim terminima, ponegde i više puta godišnje, održava u više zemalja Evrope. Ovakve manifestacije su se velikom brzinom proširile po evropskim gradovima i prerasle u masovnu nacionalnu, regionalnu i lokalnu programsku aktivnost.

Osnovna ideja *Noći muzeja* je da se širokom sloju publike, a pre svega mladima, omogući da muzeje posete van redovnog muzejskog radnog vremena, u vreme koje uobičajeno posvećuju zabavi. Da bi se muzejska delatnost dodatno popularizovala, u tim večerima se za publiku, pored otvaranja vrata stalnih postavki i povremenih tematskih izložbi, organizuju i raznovrsni edukativni, kulturni i zabavni animatorski programi.

54 (<https://www.google.rs/>)

Neretko se omogućuje ili potpuno besplatan ulaz, ili se ulaznice naplaćuju po simboličnoj ceni, s tim što važe za sve muzejske i galerijske institucije u gradu i njegovom okruženju. Pošto su ovakve manifestacije postale popularne u mnogim evropskim gradovima, intencija je da se pored brojnih drugih, nacionalnih i lokalnih, organizuje i jedinstvena „Evropska Noć muzeja”, uvek u isto vreme – u subotu koja je najbliža 18. maju kao Međunarodnom danu muzeja.

Slika 131. Pariski Muzej Luvr, najveći muzej na svetu, pokriva površinu od 72735 m², osnovan 1792. godine

Prema podacima organizatora Evropske Noći muzeja, u 2011. godini uključilo se preko 2000 muzeja iz 42 zemlje. U Srbiji je učestvovalo 315 muzeja u 65 mesta, galerija i drugih institucija kulture i više od 400 raznovrsnih događaja.

Muzejske postavke, slike, skulpture i umetnički turistički resursi danas imaju ulogu obrazovnih i naučnih institucija, govore univerzalnim jezikom integrišu različita civilizacijska dostignuća. Manifestacije pod nazivom *Evropski gradovi prestonice kulture*, *Evropske kulturne rute* i *Noć muzeja* poprimaju odlike masovnog turizma. Interesovanje turista za kulturno istorijsko nasleđe, odnosno antropogene resurse, izrazito je obeležje savremene turističke tražnje.

Mnogi muzički događaji, naglašenih umetničkih svojstava, zbog svoje atraktivnosti se svrstavaju u zasebne turističke proizvode, kao što je Novogodišnjih koncert u Bečkoj operi ili izvođenje operskih dela u areni u Veroni.

Sidnejska opera u Novom Južnom Velsu je simbol Australije i svetske operske umetnosti. Osim toga, zdanje opere spada u najpoznatije građevine scenske umetnosti u svetu. Opera je jedna od najistaknutijih građevina 20. veka na planeti, postavljena na morskoj površini, na 580 nosećih stubova. Najveća koncertna dvorana ima 2679 mesta. U zdanju opere se nalazi pet pozorišnih sala. Godine. 2007. opera je uvrštena na UNESCO listu svetske kulturne baštine. Sidnejska opera spada u najprometnije centre scenskih umetnosti u svetu koju godišnje poseti preko 1,5 miliona posetilaca.

3.3. KLIMA KAO TURISTIČKI RESURS

Klimatski uslovi u svim geografskim širinama utiču na čoveka, njegove aktivnosti i psihofizičko zdravlje. Temperatura i vlažnost vazduha, padavine, oblačnost, vetrovitost, sunčeva radijacija imaju ključnu ulogu u razvoju pojedinih vidova turizma.

Hladna i vlažna, ili izrazito topla i vlažna klima, nepovoljno deluje na čoveka smanjujući njegove aktivnosti do 50%. Pozitivan uticaj klime na organizam čoveka ocenjuje se intenzitetom stimulativnog i sedativnog delovanja na organizam, dok pojedini klimatski elementi mogu imati terapeutsko dejstvo.

Za psihofizičko zdravlje čoveka najpogodnije su sledeće vrednosti klimatskih elemenata: **temperatura vazduha 22 °C i relativna vlažnost 60%.**

Za turizam, klimatski uslovi, odnosno klimatske promene, fenomen su koji sektorski menja turizam planinskih i obalnih destinacija. Nasuprot tome, turizam, odnosno turistički transport, menja klimatske faktore koji se ogledaju u efektima staklene bašte, povećanju ekstremnih vrednosti temperatura i padavina, i sve češćim globalnim poremećajima u atmosferi. Promena klime i vremenski uslovi imaju uticaja na donošenje odluka o putovanjima i poslovanju, zatim na životne i radne uslove domaćina. Promene klime utiču na druge delatnosti neposredno povezane sa turizmom kao što su sektor poljoprivrede, saobraćaja, vodoprivrede i dr. To posebno važi za male ostrvske zemlje i zemlje u razvoju, gde je turizam glavna privredna grana koja u slučaju nepovoljnih klimatskih uslova ima štetne posledice po lokalno stanovništvo.

U ranijim studijama o turizmu glavni fokus je bio na ekonomskim faktorima, dok se u novije vreme sve češće analiziraju klimatskih faktori kao ključni pokretač turizma i glavno obeležje destinacija. Klima je glavni turistički resurs za obalne destinacije delujući kao moderator turističkih aktivnosti, njihovu vrstu i prijatnost i formiranje imidža. Za ostrva u turistički atraktivnoj karipskoj regiji ključna reč je „good weather” i garant prijatnog boravka (*Slika 132*).

Slika 132. Sunčane plaže Kariba

Specifičnost vremenskih prilika u drugim delovima sveta utiču na stvaranje turističkih niša. Primer za to su destinacije poput Tarife na jugu Španije u Andaluziji, u kojoj duvaju česti i intenzivni vetrovi nepovoljni za plaže ali veoma pogodni za jedrenje, čineći ovaj prostor i kilometarske peščane obale prestonicom surfinga (*Slika 133*).

Slika 133. Tarife, Španija – česti vetrovi i surfovanje pomoću zmaja

Osim vremenskih prilika koje su važne tokom boravka na desinacijama, one su faktor za planiranje putovanja. Njihova sezonalnost je faktor održivog razvoja turizma na destinacijama čija obeležja imaju institucionalni značaj, na primer, škole shodno sezoni, planiraju školske raspuste.

Dugogodišnjim istraživanjem klimatskih faktora i njihovim uticajem na turizam, razvijen je turistički klimatski indeks (Tourism Climate Index – TCI), sedam objedinjenih klimatskih parametara koji se odnose na osobine turizma posebno na globalne turističke tokove na obalama mora i okeana.

Nedavne studije klime u evropskim zemljama pokazale su da poboljšanje klimatskih uslova u pojedinim regionima podstiče domaći turizam, dok pogoršanje klime povećavaju broj odluka za putovanja u inostranstvo, što je dodatno podstaknuto boljim materijalnim i obrazovnom statusom stanovništva i blizinom aerodroma.

Klimatski faktori utiču na turizam svojim estetskim, fizičkim i termalnim svojstvima. Termalna svojstva se ispoljavaju u osećanju intenzivne udobnosti, fizičko svojstvo se

odnosi na fizička stanja (kiša, vetar) što određuje karakter aktivnosti u tim uslovima, dok estetska svojstva mogu da se odnose na prijatan uticaj svetlosti ili formiranje oblaka, posmatranje zalaska sunca i dr.

Tabela 15. Aspekti klime i uticaj na turiste (*Becken & Hay, 2007, after de Freitas, 2001*)

Aspekti klime		Uticaj na turiste
Estetski	osunčanost/oblačnost	uživanje, atraktivnost lokacije
	vidljivost	uživanje, atraktivnost lokacije
	dužina dana	broj sati sa dnevnom svetlošću na raspolaganju
Fizički	vetar	raznošenja stvari, peska, prašine i dr.
	kiša	kvašenje i smanjena vidljivost
	sneg	modifikuje kretanja
	led	telesne povrede, materijalna šteta
	kvalitet vazduha	zdravlje, fizičko blagostanje, alergije
	ultravioletno zračenje	zdravlje, preplanulost, opekotine od sunca
Termalni	integrisani efekti temperature vazduha	stres životne sredine, toplotni stres
	vetar, solarna radijacija, vlažnost, dugotalasna zračenja, brzina metabolizma	fiziološki napor, hipotermija, potencijal za terapijski oporavak

Savremena istraživanja beleže relativno smanjenje značaja pojedinih klimatskih varijabli (na primer temperatura vazduha) u odnosu na ostale faktore turističkog okruženja. Dok je turistički klimatski indeks (TCI) teorijski zasnovan na toplotnom komforu koji ima najveći značaj, u literaturi se sve veća pažnja poklanja biometeorološkim parametrima u kombinaciji sa psihološkim faktorima koji se izražavaju kao očekivana udobnost i percepcija termičkih uslova. Za neka turistička okruženja, toplotni uslovi se ocenjuju kao jedinstveni, najznačajniji. Međutim, empirijska istraživanja su pokazala da ljudi koji koriste otvoreni prostor za razonodu prihvataju termalne uslove koji prevazilaze fiziološku udobnost (otkrivajući relativan značaj termalnih pragova), za razliku od onih turista koji odmore provode ugradovima (*Tabela 15*).

Prijatnost klime je merilo stepena komfora, naročito u opsegu vlažnosti vazduha od 30-70% i temperature vazduha 20-27 °C. Udobnost se smanjuje ka graničnim vrednostima vlažnosti vazduha bez obzira na temperaturu. Niski nivoi vlažnost vazduha izazivaju nelagodnost sušenjem nosne sluzi, dok velika vlažnost ima veći uticaj na nivo toplotne udobnosti, naročito na višim temperaturama, jer sprečava rasipanje toplote tela, stvarajući uslov za preznojavanje i hipertermiju (pregrevanje).

Sve izraženije klimatske promene utiču na turizam koji se smatra, u klimatskom pogledu, veoma osetljivim sektorom. Svetska turistička organizacija (UNWTO), Program za zaštitu životne sredine UN (UNEP) i Svetska meteorološka organizacija (WMO) prate i ukazuju na klimatske promene i moguće rizike u polju turizma u pojedinim regionima u svetu.

Procene regionalnih promena pokazuju da će severna Evropa imati povećanje prosečne temperature u zimskoj sezoni, dok će takav trend zahvatiti Mediteransku regiju tokom leta. Prosečne godišnje padavine će biti u porastu u severnoj Evropi, dok se centralnoj Evropi i Mediteranu smanjuju količine padavina i povećava se rizik od letnjih suša. Trajanje zimske sezone će se skraćivati, smanjivati debljina snežnog pokrivača i podizati snežna granica na veće nadmorske visine.

Stalne i sve izraženije promene klime utiču na turističke aktivnosti koje se menjaju u uslovima tropskih vrućina, intenzivnog kretanja ciklona, obilnijih i dugotrajnijih padavina u jednom regionu, i, nasuprot tome, suše u drugom regionu. Klimatske promene koje se ispoljavaju kao prirodne nepogode direktno utiču na turističke aktivnosti povećanjem troškova za zagrevanje ili hlađenje, putno osiguranje i bezbednost, energetske sisteme, transportne rizike. Istovremeno to može biti uzrok pojave olujnih nepogoda, cunami talasa, poplava, erozije obala.

Ski industrija je glavni primer vremenske zavisne turističke aktivnosti jer je sneg jedan od glavnih uslova za aktivnosti turista. Najpogodniji uslovi za aktivnosti na snegu su kada dubina snega prelazi 30 cm i temperatura vazduha ne prelazi plus 10 °C za više od dva uzastopna dana u pratnji kiše, ili kada ne pada kiša dva dana sa preko 20 mm (Scott *et al.*, 2006).

Tokom sezona koje su siromašne snegom, 49% skijaša u Švajcarskoj će promeniti odluku i potražiti destinaciju koja ima veću količinu snega, 32% bi ređe skijalo, a samo 4% ne bi skijao u takvoj sezoni (Buerki *et al.* 2003). Međutim, slično istraživanje u Austriji je pokazalo da dubina snega ima uticaj na turističke posete samo u skijaškim centrima sa nadmorskom visinom do 2000 m. Empirijsko istraživanje u Severnoj Americi su potvrdila da nepovoljni vremenski uslovi (minimalna i maksimalna temperatura, dubina snega i hladni vetrovi i dr.) na destinacijama smanjuju prodaju karata za turistička putovanja (Shih *et al.*, 2009).

Vremenski uslovi nisu uvek idealni i zbog toga postoje različita ponašanja turista koja pokazuju koliko se oni prijatno osećaju i koliko su u stanju da se prilagode promenama. Ponašanje i kretanje turista na turističkim lokacijama, shodno vremenskim uslovima, svrstava se u one koji:

1. izbegavaju kretanje područjima sa nepovoljnim vremenskim uslovima (npr: kreću se senovitom stranom pronalazeći hladovinu);
2. menjaju aktivnost tako da odgovara vremenskim uslovima (npr. plivanje više-manje);
3. koriste mehanička pomagala i vremenske pauze (npr. kišobrane za kišu i pauze bez vetra);

4. adekvatnom odećom prilagođavaju termičku izolaciju tela;
5. prihvataju i adaptiraju se na pasivnost (bez ili sa veoma malo kretanja).

Male prostorne celine imaju svoje klimatske varijetete. Rasčlanjen reljef svojim oblikom, nagibom i ekspozicijom utiče na stvaranje mikroklima. Takođe, rasprostranjenje šumskih pojaseva ima najveći uticaj na mikroklimu jer se na taj način smanjuju udari vetra, isparavanje, stvara prijatan senovit ambijent i poboljšava izgled pejzaža.

Sunce i sunčanje se smatraju pozitivnim faktorima za ljudsku klimatsku udobnost jer su povezani sa zdravstvenim prednostima umerenog ultraljubičastog zračenja. Osim toga, sunčani dani stvaraju pozitivan aspekt turističkog iskustva. Istovremeno, sunčev sjaj i sunčanje predstavljaju opasnost stvarajući alergije, opekotine, i pojavu kancera kože koji je povezan sa dejstvom ultraljubičastih zraka, sunčevog zračenja i visokih temperatura vazduha.

Izlaganje klimatskim faktorima (klimatoprofilaksa) u cilju jačanja zdravlja i lečenja bolesti, poznati su tretmani u medicinskoj klimatoterapiji koja ima poseban značaj za razvoj zdravstvenog (medicinskog i velnes turizma). Morska klima je indikovana za lečenje respiratornih oboljenja i metaboličkih poremećaja, dok planinska klima ima snažan efekat na respiratorni i vaskularni sistem. Glavne metode u klimatoterapiji uključuju kombinovane metode: aeroterapiju (boravak na svežem vazduhu i na otvorenom), talasoterapiju, helioterapiju, kupanje u slanoj vodi. Pored kiseonika i ozona, vazduh duž obala mora i reka, u planinama, i usred vegetacije sadrži značajnu balansiranu količinu jona. Takođe, sunčeva svetlost, na primer, podstiče metabolizam i proizvodnju organizmu vitamina D, dok nizak atmosferski pritisak stimuliše disajne organe i cirkulaciju, podstiče stvaranje crvenih krvnih zrnaca i poboljšava metabolizam.

Svetska federacija za hidoterapiju i klimatoterapiju (The World Federation of Hydrotherapy and Climatotherapy – FEMTEC) osnovana je 1937. godine kao nevladina organizacija (NVO). Posедуje zvaničnu akreditaciju Svetske zdravstvene organizacije. Ima 30 zemalja članica i sedište u Italiji. Njena primarna uloga je zastupanje i promocija hidroterapije i klimatoterapije pred različitim nacionalnim i međunarodnim institucijama.

FEMTEC

WORLD FEDERATION OF HYDROTHERAPY AND CLIMATOTHERAPY
NGO IN OFFICIAL RELATION WITH WHO (WORLD HEALTH ORGANIZATION)

3.4. INFRASTRUKTURA – TURISTIČKI RESURS

Saobraćajna infrastruktura

Modernizacija, obim i kvalitet transportnih sredstava utiču na kvalitet turističkog proizvoda i aktivnosti. Infrastruktura (saobraćajna mreža) omogućava pristup destinacijama, mestima, regijama i zemljama. Brzina, bezbednost, udobnost i cena prevoza su glavni faktori u izboru odredišta za turistička putovanja.

Transport je sastavni deo turističke industrije. Transportna infrastruktura povezuje turiste sa raznim turističkim atrakcijama. Postoji opšta saglasnost da se turistička delatnost širi kada postoje bolji transportni sistemi. U mnogim delovima sveta turizam nije mogao da se razvija jer je bila nezadovoljavajuća saobraćajna infrastruktura, iako te zemlje imaju bogatu prirodnu baštinu.

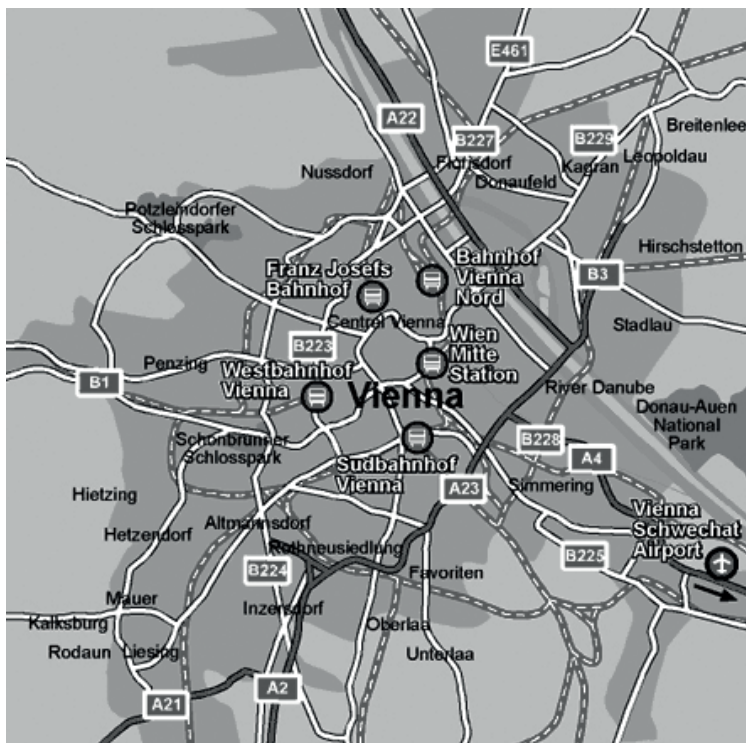
Za razvoj različitih vidova turizma neophodno je održavanje postojećih puteva, izgradnja novih puteva, intenzivan razvoj pomorskog i vazdušnog saobraćaja, izgradnja lokalnih aerodroma i unapređenje lokalne kontrole i operacija letenja.

Da li prevoz igra važnu ulogu u obogaćivanju putovanja i poboljšanju iskustva turista, zavisi od načina prevoza i udobnosti. U osnovi, transport može da se pretvori u zaseban element turističke atrakcije – krstarenja, Orient Ekpress vozovi, izleti brodom duž reka i slično, najbolji su primeri turističkih atrakcija.

U cilju razvoja i povećanja uloge transporta u turizmu, posebna pažnja treba da bude usmerena na prilagođavanje vrste i režima prevoza prema lokalnim uslovima i specifičnostima prostora. Tome može da doprinese primer izgradnja luka i pristaništa za rečna ili morska krstarenja, primena i razvoj prakse zemalja koji su razvili pruge i brze vozove za prevoz putnika, poboljšanje tehnološke opremljenosti u vazdušnom saobraćaju, obučenosť osoblja prema specifičnim zahtevima različitih vrsta saobraćaja.

Geografski položaj zemlje i njena turistička pristupačnost zavisi od razvijenosti vazdušnih, kopnenih (železnički i drumski) i vodenih saobraćajnih puteva svih vrsta (pomorski, rečni, jezerski ili kanalski).

Za uspešno poslovanje turističkih destinacija, naselja, gradova, regija, država neophodno je postizanje racionalne organizacije saobraćaja i povezivanje različitih vidova saobraćaja u funkcionalne mreže koje podrazumevaju kombinovanje autobuskih i železničkih stanica, aerodroma i pristaništa, preko kojih se putnici i roba preusmeravaju sa jedne na drugu vrstu saobraćaja. Ovakvo korišćenje saobraćajne infrastrukture ima poseban značaj u unutrašnjem saobraćaju (*Slika 134*).

Slika 134. Infrastrukturna mreža za ukrštanje više vrsta saobraćaja
(kombinacija aerodroma, železnice, metroa, puteva, reka)⁵⁵

Spoljni ili međunarodni saobraćaj, koji služi za prevoz do udaljenih turističkih destinacija, uglavnom koristi vazdušni saobraćaj kako bi putnici stigli u Ameriku, Australiju, Honkong, Singapur, Daleki istok i mnoga udaljena egzotična ostrva. Uloga vazdušnog saobraćaja se neprestano razvija, kako u spoljnom, tako i unutrašnjem saobraćaju, posebno u novije vreme, pojavom low-cost kompanija namenjenih kraćim i čestim putovanjima po daleko pristupačnijim cenama.

Železnički prevoz danas ima najmanji značaj za turizam u odnosu na druge vidove saobraćaja. I pored toga, pojedini turoperator koriste železnicu za redovna putovanja, posebno koristeći čitave kompozicije za čarter putovanja. Primer za to postoji na tržištu Nemačke gde turoperator TUI-a kreira posebne aranžmane koristeći železnički prevoz (Slika 135).

55 <http://www.europeanrailguide.com/destinationguides/vienna/maps>

Slika 135. Glavna železnička linije (sadržaji dostupni online) za evropska turistička putovanja⁵⁶

Da bi se podstakao dalji razvoj i korišćenje železnice za prevoz putnika, mnogi regioni i zemlje su počeli sa afirmacijom takve prakse. Tako u Africi specijalno opremljen voz putuje između istočne i južne Afrike, preko Viktorijinih vodopada. Specijalna nostalgična putovanja se organizuju u Indiji i Kini korišćenjem parnih lokomotiva. Takođe je poznata i transsibirska tura.

U Srbiji je posle II svetskog rata došlo do smanjenja obima korišćenja železničkog saobraćaja. Danas turistički kuriozitet predstavlja „Šarganska osmica” izgrađena 1924. godine sa planom povezivanja Evrope sa Jadranom, koji prevozi turiste do Mokre Gore, do stanice Šargan. Drugi primer u Srbiji je muzejsko-turistički voz „Romantika” koji u unutrašnjem saobraćaju služi za prevoz izletnika i njime je moguće putovanje do Sremskih Karlovaca, Vršca, Palića, Novog Sada (Slika 136).

⁵⁶ <http://www.europeanrailguide.com/planner>

Slika 136. Lokomotiva i vagon-restoran u vozu „Romantika”

Zajedno sa transportnom infrastrukturom, energetska, komunalna i telekomunikaciona infrastruktura svrstavaju se u ključne prostorne mreže, kada je reč o funkcionisanju i izgradnji svih vrsta naselja. Ti infrastrukturni sistemi su neophodni za zadovoljenje osnovnih i individualnih, svakodnevnih potreba i zajedničkih/opštih, uključujući njihovu neophodnost u razvoju turizma.

Razvojem savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija i pojavom interneta u drugoj polovini 20. veka, funkcija i osobine komunikacionih sistema su transformisane. Ta inovacija u komunikacijama je proizvod ne samo tehnološkog napretka, već izrazitih promena u društvenim zajednicama i načinu poslovanja.

Pametna grad (smart city) je vizija razvoja i upravljanja velikim urbanim sistemima, gradovima i predgrađima korišćenjem informacione i komunikacione tehnologije (IKT) i internet stvarima i rešenjima (Internet of things), koji znače siguran i kontrolisan način upravljanja transportnim sistemima, električnom i vodovodnom mrežom, upravljanja otpadom i drugim uslugama u zajednici. Cilj izgradnje i razvoja „pametnih gradova” je da se poboljša kvalitet života pomoću urbane informatike i tehnologije, kao i da se poboljša efikasnost usluga i zadovolje potrebe stalnih stanovnika i turista/gostiju koji privremeno u njima borave.

Turistička infrastruktura je integralna komponenta turističkog proizvoda koju čine izgrađeni prostorni objekti na određenim lokacijama, destinacijama, mestima ili regionima, i koji služe za realizaciju turističkih aktivnosti. To su objekti za smeštaj, gastronomiju, informisanje, predah, snabdevanje, rekreaciju, edukaciju i zabavu turista. Takođe, to su skijališta, kupališta i plaže, tereni za golf, tenis tereni, tematski i zabavni parkovi, turistički informativni centri, centri za prihvata turista i posetilaca, odmorišta pored puteva, objekti nautičkog turizma, otvoreni i zatvoreni objekti sportske rekreacije, male veštačke akumulacije sa kupalištem, bazeni za kupanje, velnes objekti, zabavno rekreativne staze i putevi (trim-staze, staze zdravlja, vidikovci, pešačke staze, panoramski putevi, biciklističke staze, staze za motorne sanke i slično), uređene obale reka i jezera, objekti za posmatranje prirodnih retkosti, objekti za predah i kraće zadržavanje turista, objekti za avanturističke aktivnosti i drugo. Tome mogu da se dodaju objekti brojni ugostiteljski objekti, kao i objekti kulture, galerije, izložbeni, kongresni i zabavni objekti koji su u neposrednoj vezi sa ugostiteljskim objektima i objektima sportsko-rekreativnog sadržaja ili sa njima čine jedinstvenu celinu.

4. TURISTIČKE PROSTORNO-FUNKCIONALNE CELINE

Razvoj i opstanak društvenih zajednica zavisi od brojnih osobina prostora i međusobne isprepletanosti delatnosti kojima se čovek u prostoru bavi, uključujući i turizam. Korišćenje prirodnih i antropogenih resursa za stvaranje turističke ponude spada u osnovne ciljeve organizacije, korišćenja, zaštite onih prostora koji poseduju atraktivna svojstva za turističku tražnju. Pri tome treba imati u vidu da prostor ne sadrži homogeno raspoređene turističke atrakcije, već potencijale za njihovo plansko uređenje i valorizaciju.

Polazeći od sadašnjih, turistički prepoznatljivih, uređenih i valorizovanih prostora na planeti kojima se bave mnoge studije i istraživanja među kojima su opservacije i statističke analize Svetske turističke organizacije, izdvojeno je pet makrocelina (turističkih regija). Ključni turistički parametri koji se prate u datim regijama su: GDP (direktni i indirektni) uticaj, zaposlenost, izvoz, broj stranih i domaćih turista i sl. Rezultati se potom analiziraju, međusobno upoređuju, grafički i kartografski vizuelizuju (*Slika 137*).

Slika 137. Turistička mapa i turistički promet u 5 makroregija, 2015. godine, prema UNWTO⁵⁷

Imajući u vidu navedeno zoniranje, podatke o turističkim kretanjima, tendovima i finansijskim efektima turizma, prostor je predstavljen kao konstantna kategorija u kome se turizam različito razvija doprinoseći različitosti makroekonomskog razvoja u navedenim regijama. Dominantnu ulogu i svetskom turizmu ima Evropa, koja čini 51% turističkog prometa, i potom najmnogoljudnija azijsko-pacifička regija sa 23%.

Prema statističkim analizama i izveštajima, turističke makroregije ne predstavljaju homogene i zatvorene, već veoma diferencirane, u različitom stepenu, turistički valorizovane prostore. Svaka regija ima svoje specifične antropogene i prirodne resurse koji su uslovili kategorizaciju i klasifikaciju prostora stvarajući turistička područja, destinacije, centre, klastere, rute.

57 <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899>

Definisanje kategorije prostora za razvoj turizma zavisi od funkcionalnosti celine koju čine: prirodni i stvoreni resursi, komunalna, telekomunikaciona, saobraćajna, turistička infrastruktura i sve vrednosti od značaja za kreiranje turističkog proizvoda. Planiranje i razvoj turizma se zasniva na zahtevima savremenog turista, na osnovu kojih se generišu planska dokumenata poput strategija razvoja turizma, turističkih proizvoda, marketinških planova usklađeni sa ekonomskim, socijalnim, ekološkim, obrazovnim i kulturnim razvojem prostora.

Razvoj i upravljanje razvojem turizma u određenom prostoru podrazumeva koordinaciju pravnih i fizičkih lica, uređivanja prostora, prirodnih i antropogenih resursa.

4.1. ANALIZA RESURSA, GEOGRAFSKI POLOŽAJ I TIPOLOGIJA PROSTORNIH CELINA

Svrha analiziranja određenih prostornih celina je u cilju utvrđivanja mogućnosti korišćenja resursa za turistički razvoj, njihovu optimalnu namenu i ekonomsku valorizaciju.

Analiza turističkih resursa

- inventarizacija resursa – upoznavanje, evidentiranje i izdvajanje svih prirodnih i antropogenih resursa koji bi bili pogodni za turističku valorizaciju;
- sistematizacija resursa – prema njihovoj genetskoj pripadnosti, utvrđivanje njihovih atraktivnih svojstava, oblika i intenzitet atraktivnosti;
- turistička valorizacija resursa – turistička vrednost merena obimom turističkog prometa;
- utvrđivanje operetnog kapaciteta i faktora zaštite – obuhvata racionalno ograničavanje korišćenja prostora do granice koja uz najmanje negativnih posledica za resurs daje optimalne ekonomske efekte, u cilju održivog razvoja (razvoj koji će omogućiti trajno korišćenje određenog prostora, a da se pri tom ne uništavaju temeljne prirodne vrednosti i ne remete životni uslovi);
- izdvajanje dominantnih turističkih atrakcija – izdvajanje onih resursa koji daju osnovno obeležje i prepoznatljivost nekom prostoru;
- analiza korišćenja zaštićenih prostora posebnog režima zaštite.

Analiza geografskog položaja i tokova turističkog prometa

- analiza geografskog položaja – pokazuje odnos pojedinog resursa ili prostora prema mestima, regijama ili većim prostornim celinama iz kojih dolaze turisti;
- analiza tržišnog položaja – iskazuje prostorni odnos resursa prema izvorima turističke tražnje;

- analiza kretanja turista – predstavljena je odnosom resursa prema glavnim pravcima povezivanja s tržištima tražnje, odnosno glavnim turističkim tokovima.

Sistematizacija, tipologija, diferencijacija i struktura prostora

- turistička regija – velika prostorna jedinica dovoljno specifična da se može izdvojiti iz okolnog prostora; ona je heterogena ukoliko turizam podjednako učestvuje u stvaranju dohotka sa drugim delatnostima, a homogena ako je turizam dominantna delatnost;
- turistička makroregija – veći broj međusobno povezanih turističkih regija;
- turistički lokalitet – osnovna prostorna jedinica unutar turističke regije;
- turističko mesto – organizaciona i funkcionalna celina sa formiranom turističkom ponudom, prirodnim vrednostima, kulturnim dobrima i drugim znamenitostima značajnim za turizam, komunalnom, saobraćajnom i turističkom infrastrukturu, kao i objektima i drugim sadržajima za smeštaj i boravak turista (*Zakon o turizmu, 2009 i 2010:2*);
- turistički centar – prostorno isto što i turističko mesto, ali mora da ima dodatne funkcije (saobraćajne, zdravstvene, trgovačke i administrativne);
- turistička destinacija – odredište turističkog putovanja koje svojom opremljenošću omogućava prihvatanje i boravak turista;
- zone – delovi turističke regije koji su homogeni po funkcijama i mogućnostima razvoja;
- subregija – veći broj homogenih zona.

4.2. TURISTIČKE REGIJE, RIZORTI, DESTINACIJE

Turističke regije predstavljaju razvijenu i prepoznatljivu formu turističkog razvoja i prostorne određenosti. Najčešće je definisan od strane vladinih organizacija ili turističkih organizacija na osnovu zajedničkih i brojnih kulturnih ili ekoloških karakteristika prostora. Oni se često izdvajaju i poklapaju sa geografskim, istorijskim ili aktuelnim administrativnim regionima.

U praksi se često susreću regioni kreirani specijalno za turističke svrhe, čija imena podsećaju na određene atraktivne resurse koji se nalaze u nekoj oblasti i ukazuju na koherentno turističko iskustvo posetilaca (Meditranska regija).

Zemlje, države, pokrajine i drugi administrativni regioni često su etablirane turističke regije (regija Toskana u Italiji, Jukatan u Meksiku). Pored toga, poznati regioni mogu nastati prema jedinstvenim i atraktivnim resursima dobijajući zaseban naziv, kao na

primer: „Kalifornijski region vina” u SAD. Ukoliko postojeće ekonomske i administrativne jedinice kreiraju i prodaju turistički proizvod koji vremenom postaje prepoznatljiv, u tom prostoru se uspostavlja diskurs turističke regije (Piramide u Gizi, Francuska rivijera, Nijagarini vodopadi, Santjago de Kompostela).

Razvoj brzih načina transporta tokom devetnaestog veka i stvaranja mogućnosti da turisti putuju na veće razdaljine u manjim vremenskim periodima, na obalama mora su nastajale prostorne oblasti za masovni turizam tokom letnjeg perioda. Taj fenomen je rezultirao razvojem specifičnih obalnih turističkih regiona.

Na isti način planine postaju popularan prostor za zimske sportove i masovni turizam. Tirol u Austriji je bio turistička regija koju su posećivali predstavnici bogate, gornje klase.

Krajem 19. i početkom 20. veka u Evropi i SAD, vlade preuzimaju vodeći ulogu u podsticanju razvoja turističkih regiona. U Sjedinjenim Američkim Državama ojačano je formiranje društava za očuvanje i izdvajanje oblasti sa parkovima prirode i spomenicima za budući razvoj turizma. Neki od njih, kao što su Nijagarini vodopadi, postali su turistička regija ili park poput Jeloustouna, područje odabrano od strane ovih organizacija, formirano je kao turistička regija.

Specifičnosti ambijenta, pejzaža ili proizvoda, u nekoj zemlji mogu biti osnova za razvoj turističke regije. Primer su vinski regioni i razvoj veoma popularnog „enoturizma” koji je porastao u poslednjih nekoliko godina. Na primer, u Francuskoj, vinski regioni postoje još od 1850. dok je vinski region za turizam postao prepoznatljiv pod tim nazivom tek 1970. Poznati su vinski regioni Bordo i Burgundija u Francuskoj kojima mogu da se pridruže regioni u Kaliforniji, Italiji, Španiji.

U savremenoj literaturi koja razmatra pitanja celovitog sistema turizma i fizičkog prostora u kojima se turizam razvija, Leiper izdvaja model regiona sa geografski pozicioniranom grupom elemenata koju čine:

- emitivni turistički regioni koji predstavljaju mesta u kojima je pozicionirana turistička tražnja, potencijalni turisti koji planiraju i započinju svoja putovanja;
- tranzitni regioni su sva mesta kroz koja prolazi turistička tražnja da bi stigla do konačne destinacije u receptivnom regionu;
- destinacijski/receptivni regioni – odredišta sa nizom osobenosti kao pokretačkom snagom zbog koje turistička tražnja donosi odluku da u njima boravi (*Leiper, 2004:52*) (*Slika 138*).

Slika 138. Geografski pozicionirani turistički regioni prema Leiperu

Rizorti su koncentrisana forma korišćenja prostora za razvoj turizma smeštenih u određenom geografskom prostoru. Mogu biti: obalski i kontinentalni; urbani i ruralni; planinski i nizijski.

Prepoznatljivost turističkog rizorta se ogleda u prisustvu velikog broja turista u određenom prostoru, koji imaju potrebe za brojnim rekreativnim aktivnostima ili odmorom. Najčešći su primorski rizorti (u Britaniji je i danas to sinonim za primorske destinacije), a modreni turizam doneo je moderni tip rizorta (spa & wellness, planinski rizorti, pustinjiski rizorti, vinski rizorti).

Na razvoj rizorta utiču brojni faktori među kojima su:

- karakter turističkih resursa;
- dostupnost i podobnost prostora (zemljišta);
- nivo planiranja i kontrole;
- izvori finansiranja;
- nivo integracije.

U zavisnosti od ponude i pozicije na tržištu, neki rizorti se razvijaju do međunarodnog nivoa, dok drugi ostanu samo lokalnog turističkog prostora.

Turistički funkcijski indeks (Tf) je pokazatelj značaja rizorta koji podrazumeva broj kreveta dostupnih turistima (N) u odnosu na ukupan broj domicilnog stanovništva (P).

$$Tf = N \cdot (100/P)$$

Ovakav funkcijski indeks nije adekvatan za neke druge turističke forme ili mesta, kao što su istorijska mesta sa velikom posetom izletnika ili gradovi sa velikom populacijom.

Primorski rizorti su najstarije i najčešće forme organizacije prostora za turistički razvoj. Njihov nastanak je vezan za razvoj turizma u celini (primorski rizorti u Engleskoj u XIX i prvoj polovini XX veka). Generalno posmatrano, primorski rizorti su se razvili gde je more glavni resurs, duž obala koja predstavlja uobičajenu prostornu formu (vrednost zemljišta opada sa udaljavanjem od obale). Ovakav tip rizorta nazvan je tradicionalni rizort. U tradicionalnom tipu rizorta razmeštaj elemenata odgovara njegovoj funkciji. Današnji izgled primorskih rizorta rezultat je funkcija koje je on vremenom sticao: smeštaj, uživanje u moru i morskim aktivnostima, zabava. Shodno tome, izdvojile su

se i određene zone unutar rizorta. Najveći deo starih primorskih rizorta pripada, „tradicionalnom tipu”.

U teoriji je poznat Smitov model razvoja primorskog rizorta koji se odlikuje sa osam faza. Svaka od faza karakteriše se uvođenjem određenih novina u prostor koje za posledicu imaju izmenu datog prostora i njegovu pripremu za sledeću fazu (*Smith, 1991:189-210*):

Faza 1: Ne postoje bilo kakvi turistički elementi na datom prostoru (obala, eventualno domicilna naselja);

Faza 2: Početak razvoja turizma (niskoplatežni gosti, pojava novih kuća duž obale – gradi ih uglavnom domaće stanovništvo, izgradnja puteva, linijski razvoj);

Faza 3: Prvi hotel – povećava se posećenost, otvara se prvi hotel, razvoj je još uvek stihijski ali se pojavljuju srednjeplatežni turisti, prvi zaposleni u turističkom sektoru;

Faza 4: Uspostavljanje tradicionalnog rizorta – ima sve više hotela, naglašen je linijskih razvoj, izmeštaju se pojedine kuće domicilnog stanovništva, širi se turistički rezidencijalni deo a dominiraju poslovi u hotelijerstvu;

Faza 5: Uspostavljanje poslovne zone u rizortu – otvaraju se novi smeštajni kapaciteti, povećava se raznovrsnost turista, raste vanhotleski sektor, turizam postaje dominantna delatnost, naglašena prisutnost imigrantske radne snage, uticaj na domicilnu kulturu, gužve na plaži i zagađenje, negativni uticaji na životnu sredinu;

Faza 6: Pojava prvih „kontinentalnih” hotela – otvaraju se prvi hoteli udaljeni od plaže, snažan rast rezidencijalnog dela, poslovni deo se konsoliduje, rizik od poplava i erozije u priobalju, dominira turizam a njegov razvoj preuzimaju diveloperske kompanije, pojavljuju se prvi master planovi;

Faza 7: Transformacija rizorta – rizort se urbanizuje, rehabilitacija prirodne sredine, strukturne promene u smeštajnim kapacitetima, menja se tip gostiju kao i oblici potrošnje, negativne posledice lošeg upravljanja rizortima;

Faza 8: Potpuno urbanizovan rizort – razvijaju se alternativni putevi unutar rizorta, razdvajanje poslovnog i rekreativnog segmenta unutar rizorta, širenje rizorta, ozbiljni problemi u vezi sa zagađivanjem sredine, uticaj viših nivoa upravljanja.

Razvojem turizma primorski rizorti dobijali su i neke druge elemente koji nisu bili karakteristični za tradicionalni rizort – nastaje moderni rizort (primorski rizorti u azijsko-pacifičkom regionu). Klasifikacija modernih rizorta još uvek nije najjasnije definisana jer se mnoge kategorije preklapaju ili menjaju svoj značaj tokom vremena.

U osnovi, veoma često se turistički rizorti identifikuju sa tzv. „turističkim getima”, formama koje su fizički i kulturno potpuno odvojene od okolnog lokalnog ambijenta (domicilnog stanovništva, domicilne kulture). Čak i u onim turističkim centrima koji nisu tako strogo odvojeni od okolnog prostora, postoji koncentracija tursitičkih usluga i turističkih objekata (RBD – eng. *recreational business district*; neretko se ovo

jezgro identifikuje sa gradskim jezgrom (CBD) – eng. *central business district*). Tu je skoncentrisan najveći deo turističke suprastrukture, a u neposrednoj blizini su turističkih atrakcija (Manić, 2015).

Banjski rizorti – svoj procvat su doživeli krajem devetnaestog veka kada su bili oslonjeni na ponudu sedativnog dejstva mineralnih izvora i vode za zadovoljenje zdravstvenih potreba; danas su turisti usmereni na kratke odmore, fitnes, velnes i zdravstvenu funkciju, ali neretko i zabavne sadržaje (Bat, Baden-Baden, Viši, Hot Springs);

Planinski rizorti – nastali u kolonijalnom vremenu u toplim tropskim predelima gde su kolonisti imali potrebu da se „odmore” od tople tropske klime; danas uglavnom centri domaćeg turizma;

Jezerski rizorti – nastali na obalama atraktivnih jezera koja se nalaze u gravitacionoj zoni urbanih centara (često je prisustvo vikendica) i sa mnoštvom infrastrukture za aktivnosti na vodi (Belađio);

Rizorti zabavnih sadržaja – orijentisani na tržište pre nego na neki konretan turistički resurs (Las Vegas).

Destinacije su prirodni ili izgrađeni (npr. Dubai) fizičko-geografski prostori, odnosno odredišta putovanja, koja svojom opremljenošću omogućavaju prihvata i boravak turista.

Prema geografskim karakteristikama turističke destinacije mogu biti:

- urbane;
- destinacije obalnog i resort turizma i
- ruralne

Urbane destinacije su odredišta turista čije je interesovanje usmereno ka kulturnim aktivnostima, npr. pozorišta, muzeji i umetničke galerije, istorijska i moderna arhitektura. Tome može da se doda želja za kupovinom, uživanje u parkovima, zelenim oazama gradova, rekreativnim aktivnostima, kratkim poslovnim i privatnim posetama.

Niskotarifne avio-kompanije pružaju jednostavan pristup novim tržištima, glavnim gradovima ali i gradovima u unutrašnjosti koji imaju ulogu da rasterete pritisak velikog broja turista popularnih urbanih destinacija tokom letnje sezone kao što su London, Oksford, Kembridž, Rim, Firenca, Venecija, Pariz itd.

Otkrivanje novih destinacija, obnovljenih gradova, poput Glazgova, imaju za cilj unapređenje razvoja turizma urbanih destinacija. Nekada centar teške industrije, brodogradnje, vremenom ugašen i ponovo revitalizovan, postao je popularna turistička destinacija u Ujedinjenom Kraljevstvu u Škotskoj. Godine 1990. proglašen je Evropskom prestonicom kulture.

Destinacije obalnog i resort turizma imaju stereotipno turističko okruženje – pesak i more. Ove destinacije su bile i ostale najpopularnija odredišta na kojima su uobičajeni

prizori gde turisti sede na obali ili leže na plaži, gledaju morsku pučinu ili učestvuju u više fizičkih aktivnosti na vodi – surfovanje, jedrenje na dasci, ronjenje i dr.

Duge obale na ostrvima, (Sejšeli, Maldivi, Bora Bora...) ili karipske ostrvske zemlje, zatim obale Tajlanda, Meksika, Brazila i Mediterana su prostori vodećih svetskih destinacija obalnog i resort turizma.

Ruralne destinacije i predeli turistima nude drugačiji doživljaj odmora od onoga koji im pružaju urbane ili obalne destinacije. Ruralni predeli su bili vekovna inspiracija umetnicima, slikarima, dok je boravak turista u ruralnim područjima novijeg datuma.

Zagušenja i industrijska zagađenje u gradovima, u 19. veku su doprinela da najpre aristokratija, potom trgovci i radnička klasa, napuštaju gradove i svoje odmore provode u ruralnim sredinama, uživajući u prirodnim atrakcijama i ambijentu. Takva kretanja su podstakla izgradnju objekata, stvaranje novih sadržaja, razvoj transporta. Ruralni turizam je postao raznovrstan u pogledu aktivnosti, tržišta. Uticao je na promene među lokalnim stanovništvom, na rast zaposlenih, društveni napredak, razvoj lokalnih zanata i umetnosti, širenje ekonomske baze. Boravak u ruralnom prostoru je podstakao popularnost rekreativnih aktivnosti, planinarenje, biciklizam, bavljenje zanatskim veštinama, zdravu ishranu itd.

Turističke destinacije, bez obzira na geografski položaj, mogu da sadrže jednu ili više atrakcija, da imaju celogodišnju ponudu atraktivnosti ili jednokratni događaj. Striktne fizičke granice turističkih destinacija gotovo da nije moguće postaviti. Na nacionalnom nivou, na primer: za ministarstva turizma turistička destinacija je cela država, za lokalnu vlast to može biti grad, naselja, nacionalni park i sl.

Na današnjem konkurentnom tržištu, destinacije treba da se razviju kao snažni i prepoznatljivi frontovi uz stalno istraživanje i analizu želja turističke tražnje. Poželjno je da imaju svoj brend ili slogan koji skreće pažnju potencijalnim putnicima, gostima.

4.3. TURISTIČKE DESTINACIJE U SRBIJI

Prethodnom Strategijom razvoja turizma u Republici Srbiji, iz 2006. godine, predviđen je ravnomeran, regionalni razvoj i podsticanje unapređenja turističke delatnosti u brojnim destinacijama. Osim urađene planske dokumentacije, izostala je realizacija planova razvoja turističke delatnosti na predviđenim destinacijama. U tekstu nove strategije iz novembra 2016. piše: „Nije uspostavljen sistem upravljanja turističkim destinacijama i područjima, nije ostvarena efikasna funkcionalna veza između privrede, turističkih organizacija, asocijacija i poslovnih udruženja, obrazovnih i naučnih institucija radi formiranja sigurnog, dugoročnog i održivog razvoja turističkih prostora i područja” (Strategija razvoja turizma RS, 2016-2025: 5). Poseban problem u strateškim planovima razvoja turističkih destinacija u Srbiji predstavlja teritorija AP

Kosova i Metohije (Hajla, Peć, Dečani, Đeravica, Đakovica i dr.) i turističko područje Šar-planine (Štrpce, Sirinička i Sredačka Župa, Gora i Dragaš).

Razmatrajući konkurentnost i održivost cele teritorije Srbije kao jedinstvene destinacije, u savremenim radovima se zaključuje da Srbija ima društvene i kulturne vrednosti kao potencijal za njeno pozicioniranje među turističkim destinacijama. Međutim, Srbija ne poseduje takve atrakcije koje bi joj obezbedile osoben položaj na turističkom tržištu i stepen konkurencije nezavisan od drugih činilaca, posebno političkih, zatim da je proces prilagođavanja karakteristikama turističke tražnje nedovoljno fleksibilan i pitanje zaštite životne sredine nije na pravi način uključeno u razvojni koncept turizma (Popesku, 2016: 272).

Promene na prostoru Srbije, koje direktno doprinose unapređenju razvoja turističke delatnosti, posebno destinacija Beograd i Zlatibor, Kopaonik, odnose se na izgradnju i proširenje putnih koridora, proširenje kapaciteta aerodroma „Nikola Tesla” i izgradnju i rekonstrukciju turističke suprastrukture, uvođenje poznatih hotelskih brndova (Radisson Blu, Crowne Plaza, Luxury Collection – Starwood, Falkensteiner, Holiday Inn, Best Western, Marriott, Hilton). Prema podacima ministarstva nadležnog za turizam, krajem 2015. godine u Srbiji je ukupan broj kategorisanih objekata iznosio 358 (86 hotela u Beogradu), moteli, pansioni, turistička i apartmanska naselja) (MTT, decembar 2015).

Razvoj turističkih destinacija u Srbiji se usklađuje sa zahtevima turističke tražnje i motivima posete, nudeći posete gradovima, na primer city break u Beogradu, Novom Sadu (Evropska prestonica kulture 2021), posete kulturno-istorijskim celinama, događajima, tradicionalnim manifestacijama (berba grožđa, venčanja, slave i dr.), kulturne rute (Putevima Rimskih imperatora, UNESCO svetska baština, moravski manastiri, fruškogorski manastiri), planinski centri i dr.

Turističke destinacije definisane strategijom razvoja turizma do 2025.

Turističke destinacije u Srbiji su okvirno definisane prema kriterijumu razvoja infrastrukture i suprastrukture, dostupnosti i ostvarenog turističkog prometa. Na listi se nalazi 18 destinacija, njihov prostorni položaj, ključne atraktivnosti i ključni proizvodi (Tabela 16).

Tabela 16. Turističke destinacije Srbije – prostorni okvir i ključni proizvodi (prema Strategiji razvoja turizma Srbije 2016–2025)

R. broj	TURISTIČKA DESTINACIJA	PROSTORNI OKVIR	KLJUČNI PROIZVODI
1.	Beograd	Grad Beograd sa gravitacionom zonom	city break, MICE turizam, nautika, kružne ture, manifestacije (BITEF, BELEF, FEST, Beerfest, Fišfest...), specijalni interesi, zdravstveni turizam, kulturno-tematske rute
2.	Novi Sad, Fruška gora i Sremski Karlovci	Grad Novi Sad, Sremski Karlovci i NP Fruška gora sa okolnim naseljima i salašima	manifestacije (EXIT, Zmajevе dečije igre, Međunarodni festival vatrometa, Štrand fest, Tamburica fest...), city break, MICE turizam, nautika, kulturno-tematske rute, specijalni interesi, kružne ture, zdravstveni i spa, golf
3.	Subotica, Palić i Potisje	Subotica, PP Palić, Bačka Topola, Ludoš, Kanjiža, Bečej – Novi Bečej, Senta – Ada, Titel	kulturno-tematske rute, city break, nautika, ekoturizam, etnoturizam, zdravstveni, spa&wellness, specijalni interesi, manifestacije
4.	Turistička regija zapadna Srbija	Planine Zlatibor i Zlatar (geografska celina Stari Vlah), planina Tara (NP), PP Mokra Gora	ekoturizam, etnoturizam, zdravstveni, spa&wellness, specijalni interesi, manifestacije, ruralni turizam, kulturno-tematske rute, planinski turizam
5.	Kopaonik	Planina Kopaonik (Nacionalni park)	ekoturizam, etnoturizam, religijski turizam, specijalni interesi, sportovi (zimski), planinski turizam, zdravstveni, spa&wellness, kružne ture
6.	Kragujevac/ Pomoravlje	Svilajnac, Despotovac, Senjski rudnik, Čuprija, Paraćin, Jagodina	ekoturizam, etnoturizam, specijalni interesi, ruralni turizam, kulturno-tematske rute, manifestacije, sportovi na vodi
7.	Vrnjačka banja	Vrnjačka banja sa okolinom	zdravstveni, spa&wellness, manifestacije, MICE turizam, kružne ture, specijalni interesi
8.	Sokobanja	Sokobanja sa planinama Ozren i Rtanj	zdravstveni, spa&wellness, manifestacije, MICE turizam, specijalni interesi, kružne ture
9.	Gornje Podunavlje sa bačkim kanalima	Sombor, Apatin, Odžaci, Bač, Bački Petrovac, Bačka Palanka	nautika, ekoturizam, etnoturizam, ruralni turizam, kulturno-tematske rute (biciklizam, gastronomija... i dr.), specijalni interesi, manifestacije
	Srednje Podunavlje		
	Grad Beograd sa gravitacionom zonom		
	Novi Sad, Fruška gora i Sremski Karlovci	Navedeno pod tačkom 1. i 2.	Navedeno pod tačkom 1. i 2.
	Donje Podunavlje	Veliko Gradište, Golubac, Donji Milanovac, Kladovo, Negotin	nautika, ekoturizam, etnoturizam, ruralni turizam, kulturno-tematske rute (biciklizam, gastronomija, i dr.), specijalni interesi, manifestacije

10.	Topola i Arandelovac	Centralni deo Šumadije	zdravstveni, spa&wellness, MICE turizam, kulturno-tematske rute, edukativni programi, ruralni turizam, kružne ture, biciklizam, specijalni interesi
11.	Golija, Novi Pazar i Ivanjica	Planina (Park prirode), Golija sa širom okolinom	ekoturizam, kulturno-tematske rute, manifestacije, ruralni turizam, specijalni interesi, kružne ture, zdravstveni, spa&wellness, sportovi (zimski)
12.	Divčibare i Valjevo	Valjevo sa Podgorinom i Valjevske planine	planinski turizam, ruralni turizam, manifestacije, kružne ture, specijalni interesi
13.	Niš, Niška banja	Niš sa okolinom	zdravstveni, spa&wellness, kulturno-tematske rute, manifestacije, ruralni turizam, specijalni interesi
14.	Vlasina, Vranje, Vranjska banja	Surdulica, Vranje, Besna kobila	zdravstveni, spa&wellness, etnoturizam, skijanje, kulturne-tematske rute, manifestacije, ruralni turizam, specijalni interesi
15.	Stig i Kučajske planine	Stig, Brasničevo, Kučaj	zdravstveni, spa&wellness, etnoturizam, kulturno-tematske rute, manifestacije, ruralni turizam, specijalni interesi
16.	(Južni) Banat, Vršac	Južni Banat	ruralni turizam, manifestacije, nautika, vinske rute, ekoturizam, etnoturizam, specijalni interesi
17.	Stara planina	Opština Pirot, Dimitrovgrad, Knjaževac	planinski turizam, ruralni turizam, manifestacije, etnoturizam, specijalni interesi
18.	Podrinje, Loznica, Banja Koviljača	Loznica, Šabac, Krupanj	planinski turizam, ruralni turizam, manifestacije, kružne ture, kulturno-tematske rute, specijalni interesi

5. TURISTIČKI PROIZVODI, PRIORITETI I PLANOVI

Turizam se ubraja u industrije konstantnog rasta. Veliki deo takvog trenda je zbog većih raspoloživih prihoda, povećanja slobodnog vremena i opadanja troškova putovanja. Aerodromi su postali efikasne polazne tačke dolazećih i odlazećih putnika, turistički servisi postaju automatizovani, a turisti lako dolaze do obilja informacija o mestima u koja žele da oputuju.

Internet i ICT su podstakli rast turističke industrije pružajući mogućnost onlajn bukinga. Turistima se pruža mogućnost da istraže destinacije i kulture iz njihovog doma, korišćenjem personalnih računara i na osnovu toga da prave izbor plana putovanja. Sa svojim ogromnim izvorima informacija, internet omogućava turistima da nadziru hotele, provere vremensku prognozu, pročitaju karakteristike domaće hrane i da razgovaraju sa drugim turistima širom sveta o svojim iskustvima i putovanjima za izabrane destinacije.

Novi trendovi u turizmu postaju izazov i za turističku tražnju i za turističku ponudu. Organizatori turističke ponude žele veliku stopu povraćaja svojih investicija. Oni su usmereni na vrednosne dodatke i poboljšanu uslugu koju pružaju turistima. Poseban naglasak se stavlja na kvalitet radne snage sa posebnim veštinama na nivoima koji zadovoljavaju zahteve svetskih standarda. Uspeh u ugostiteljstvu zavisi od pružanja usluge, ambijenta i kvalitetne hrane. Putnike koji putuju radi posla, ili pak uživanja, podjednako interesuje dobro zdravlje dok borave daleko od kuće. To postaje kulturni, životni stil.

Savremeni turista je svestan važnosti obrazovanja i zaštite životne sredine. Eko-turisti su deo sve brojnije zajednice koja treba da usvoji najbolju eko-praksu koja bi mogla da se uklopi u brzo rastuću svetsku populaciju.

Pojavljuje se još jedan novi trend u turizmu koji ima za cilj razvoj i afirmaciju novih vidova turizma, kao što su: poslovni turizam (sajmovi, kongresi, poslovni sastanci i dr.), kulturni turizam, zdravstveni (medicinski i velnes) turizam, gradski i city break turizam, sportski turizam, obrazovni turizam, nautički turizam, eko-turizam, avanturistički turizam i dr.

5.1. KONCEPCIJE I VIDOVI TURIZMA

Savremeni koncept turizma poprima obeležje stalnih promena. Zahtevi turističke tražnje se menjaju dok im se turistička ponuda kontinuirano prilagođava. U svetskom turističkom prometu povećava se udeo specifičnih vidova turizma, mada osnovu poslovanja turističkih subjekata još uvek predstavljaju tradicionalni, masovni, oblici turizma kao što je *turizam sunca, mora i peska*.

Novije doba donelo je velike promene, kako u pogledu pojavnih oblika turizma, tako i u načinu poslovanja turističke delatnosti. Turizam više nije privilegija elitne klase, već prerasta u primarnu potrebu svih ljudi. Neophodnost turističkih putovanja posledica je savremenog načina života u kojem je čovek konstantno izložen stresu i negativnim uslovima radne i životne sredine. Turistička putovanja predstavljaju najbolji način odvajanja od svakodnevnice i očuvanje psihofizičke kondicije i dobrog zdravlja. U tom smislu turizam predstavlja „*ekonomiju zdravlja*”.

Pored tradicionalnih, omiljenih mesta u Evropi i Severnoj Americi, sve je veći broj destinacija širom sveta koje se pojavljuju najpre u virtuelnom, internet okruženju, a potom u realnom prostoru otvaraju vrata putnicima koji do njih stižu u želji da steknu nova iskustva i doživljaje. Na tržištu svetskog turizma, poslednjih decenija se ispoljava njegova ekspanzija. Druga, veoma jasno ispoljena osobina, jeste diversifikacija ponude koja ima za cilj privlačenje što većeg broja turista i ostvarivanje ukupanog ekonomskog rasta.

Savremene tehnologije, na prvom mestu internet, promenile su način poslovanja gotovo svih privrednih delatnosti, među kojima je turistička delatnost. Korišćenje informacionih sistema predstavlja preduslov poslovanja subjekata u turizmu. *Online* rezervacioni sistemi umnogome su olakšali poslovanje između receptivnih i inicijativnih područja i omogućili lakši pristup informacijama o željenim destinacijama. Pored osnovnih informacija, moguće je dobiti povratne informacije o destinaciji na osnovu iskustva turista. Utiske o putovanjima turisti ostavljaju na raznim forumima, dok njihova iskustva postaju važan faktor pri izboru destinacija. Dostupnost brojnim informacijama o potencijalnim turističkim destinacijama savremenom turisti omogućava lakši izbor željene destinacije, što istovremeno doprinosi sve izraženijoj segmentaciji turističkog tržišta i povećanom obimu specifičnih oblika tražnje. Pažnja savremenog turista nije više usmerena samo na uživanje na turističkim putovanjima, već glavni cilj postaje upoznavanje osobina određenih područja sa željom da se u njima nešto novo otkrije i nauči.

Planirano putovanje i poseta drugim kulturama i mestima da bi se stekla znanja o njihovim ljudima, načinu života, nasleđu i umetnosti pripada specifičnom obliku turizma koji se definiše kao kulturni turizam. Poklonici ovakvih putovanja su pojedinci ili manje grupe, većeg stepena obrazovanja i boljeg materijalnog stanja, motivisani kulturnim sadržajima i autentičnošću drugih kultura.

Poslednjih nekoliko decenija tražnja za turističkim destinacijama masovnog, primorskog turizma, polako stagnira. Međutim, on je uprkos promenama ostao najmasovniji oblik turističkih kretanja. Poslovanje velikog broja turističkih agencija se i dalje zasniva na organizovanju letovanja. Turistička ponuda se dopunjuje i menja u skladu sa zahtevima tržišta, ali se najveći promet i dalje ostvaruje u ovim destinacijama. Ovo se posebno odnosi na države u razvoju, u kojima se turisti i dalje zadovoljavaju uniformnim sadržajima paket aranžmana i odmorom na sunčanim rivijerama (Stojanović, 2014:739).

Dok turistička tražnja traga za novim destinacijama, turistička ponuda nastoji da inovira svoju ponudu, ažurira sadržaje, olakša komunikaciju i da pozitivno utiče na reputaciju novih oblika turizma.

Na formiranje turističke tražnje i ponude utiču brojni faktori, među kojima često dolazi do izražaja lična percepcija turizma. To doprinosi nastanku različitih konceptualnih rešenja čijom integracijom mogu da se usaglase subjektivne i objektivne različitosti.

Sociološki aspekt turizma

Sociološki pristup u turizmu u osnovi razmatra pitanja društvene aktivnosti, uticaja i promena koje neminovno nastaju pri susretu i interakciji različitih zajednica i kultura. Sociološki pristup zahteva studije različitih društvenih slojeva, navike i običaje domaćina i gostiju, ponašanja pojedinaca ili grupa ljudi, i uticaja turizma na društvo.

Geografski aspekt razvoja turizma

Iz geografskog ugla posmatranja glavna preokupacija savremenog turizma je razmatranje ključnih faktora kao što su: geografske lokacije, mesta, klima, pejzaž, životna sredina, prostorno uređenje i promene, dostupnost turističkim objektima. Geograf smatra da su klima, pejzaž ili fizički atribut prostora faktori koji primamljuju turiste do odredišta. Na primer, svi turisti tokom žarkih letnjih dana iz južnijih krajeva odlaze u hladnije severne predele ili planinske predele sa većom nadmorskom visinom.

Istorijski aspekt razvoja turizma

Istorijski aspekt turizma znači podsticaj i bavljenje činjenicama o nekom prostoru kroz vreme i događajima koji najčešće privlače turiste na određena mesta i određuju njihove aktivnosti. Na primer, poznato je da najviše turista poseti Zabranjeni grad u Pekingu. Istoričari su zainteresovani za faktore koji dovode turiste na tu lokaciju, da li je to izuzetna arhitektura, priča oko nastanka i života u zabranjenom gradu.

Menadžerski aspekt razvoja turizma

Iz perspektive menadžera, u industriji turizma pažnja je usmerena na menadžerske sposobnosti i pravilno upravljanje turističkim razvojem imajući u vidu stalne promene u različitim organizacijama i uslugama koje su povezane sa industrijom i kreiranjem turističkih proizvoda. Ovaj pristup se koncentriše na aktivnosti upravljanja, kao što su planiranje, istraživanje, cena, marketing, kontrola i dr. Od vitalnog značaja je funkcionisanje turističkih ustanova koje direktno ili indirektno realizuju turističke aktivnosti.

Ekonomski aspekt razvoja turizma

Ekonomski aspekt turizma se odnosi na moguće izvore deviznih prihoda, generatora ličnih i korporativnih prihoda, zaposlenosti. Turizam se posmatra kao dominantna globalna aktivnost koja prevazilazi promet nafte i industrijskih proizvoda. Ekonomisti se bave analizom uticaja turizma na ukupnu privrednu delatnost .

Turizam spada u najbrže rastući sektor u globalnoj ekonomiji gde turistička ponuda pokušava da unovči svoje proizvode, poveća investicije, prihode i finansijske rezerve. Međunarodni turizam poprima takve odlike da ima veći rast nego izvoz robe i drugih usluga.

Savremeni vidovi turizma – kao i u svim drugim segmentima razvoja društva i privrede, tako i u turizmu, nasuprot uspostavljenoj formi razvoja, a sa potrebom uključivanja koncepta održivosti, javljaju se forme alternativnog razvoja. Alternativni turizam ili novi vidovi turizma su se etablirali kao prihvatljiviji oblik turističke aktivnosti kada je u pitanju održivi razvoj (masovni turizam je identifikovan kao oblik koji izaziva veće ekološke promene u prostoru u kome se odigrava).

Savremeni vidovi turizma sadrže specifičan tematski kontekst koji se zasniva na raznovrsnim i atraktivnim prirodnim i antropogenim resursima. Broj i obeležja turističkih proizvoda tematskog turizma se povećava svakodnevno. Te brze promene su doprinele da mnoge vrste turizma nemaju ni adekvatan naziv u našem jeziku. Jedno je sigurno, da tematski turizam može da se shvati kao suprotnost masovnom turizmu, da se dinamično pozicionira na tržištu novih turističkih proizvoda.

Kulturni turizam i kulturne rute privlače sve veći broj turista koji svoja kretanja usmeravaju ka kulturno-istorijskom nasleđu u najrazličitijim prostorima na planeti, mestima starih i savremenih civilizacija u cilju zadovoljenja svojih kulturnih potreba. Stiče se utisak da kulturni turizam oslikava materijalni i duhovni progres ljudskog društva. Atraktivnost kulturnih resursa posebnih estetskih i kuriozitetnih svojstava ogleda se u osobinama materijalne i nematerijalne kulture (arhitektonski vredna zdanja, palate, prostorne celine, uređeni pejzaži, jezik, folklor, scenska umetnost, manifestacije i dr.).

Muzeji i njihovo bogato kulturno-umetničko nasleđe privlače toliki broj turista da se često smatraju zasebnim turističkim proizvodom u prostoru u kome se nalaze, poput muzeja Luvr u Parizu, Madam Tiso u Londonu, Nacionalna galerija u Londonu, Smitsonijan u Vašingtonu, Metropolitan muzej umetnosti u Njujorku, Muzej Salvadora Dalija u Figerasu, muzeji Vatikana u Rimu i dr.

Zdravstveni turizam (wellness i medicinski) je putovanje radi preventivnog očuvanja zdravlja ili radi oporavka. Predstavlja jedan od najbrže rastućih segmenata savremenog turizma. Turisti putuju zbog zdravstvene korisnosti koju im omogućuje klima, voda, sredina u kojoj borave i posebna usluga. Razlozi i želja za zdravstvenim putovanjima su dvostruki. Sa jedne strane, potreba da se postigne i podstakne psihofizička revitalizacije i relaksacije (smanjenje telesne težine, fitnes, antstres) kroz wellness tretmane, i sa druge da se obave lečenja, operativni i post-operativni tretmani što se postiže medicinskim turizmom. Prirodni resursi koji se vekovima i milenijumima koriste za očuvanje zdravlja i oporavak ljudi su banje, termalne i mineralne vode i vazdušne banje. Evropske banje su bile, i danas su, mesta snažne afirmacije banjskog turizma (banja Viši – Vichy) u Francuskoj, Baden u Nemačkoj, Karlove Vari u Češkoj itd). Istraživanjem 1995. godine, u Srbiji je utvrđen 181 izvor termalnih i mineralnih voda. Nasuprot raspoloživim resursima, samo je oko 40 banja iskoristilo taj potencijal za razvoj banjskog turizma.

Gradski turizam (City break), odnosno gradski kulturni sadržaji, oduvek su privlačili turiste doprinoseći stvaranju posebnih vidova turizma, pre svih kulturnog i obrazovnog. Gradovi su prostor u kojima turista provede vikend, praznik. Grad je pogodan za mnoge turističke aktivnosti poput manifestacija, sajмова, konferencija, sastanka, kupovine, umetničkih i scenskih događaja i dr.

Poslovni turizam je takav vid turizma koji spaja nekoliko razloga zbog kojih se često putuje. U organizacionom smislu, poslovna putovanja su složena jer zahtevaju blagovremena planiranja i pripreme. U anglosaksonskoj literaturi se prepoznaje po nazivu M.I.C.E koji znači: M-sastanci (Meetings); I-podsticajna putovanja (Incentives); C-konferencije (Conferences); E-izložbe (Exibitions). U osnovi M.I.C.E. turizam ima za cilj profesionalna, akademska ili trgovačka putovanja. Domaći i međunarodni sastanci, razmena znanja, sajmovi, svetske izložbe i poslovna putovanja se održavaju na destinacijama koje poseduju specijalizovane kongresne i sajamske holove, izložbeni prostor, obrazovne institucije, hotelske kapacitete. Osobenost ovog vida turizma je u tome što se proces realizacije i cilj putovanja unapred planiraju, često nekoliko godina, uz uključivanje i pripremu lokalne zajednice, domaćina. Turistička klijentela u M.I.C.E turizmu je veoma zahtevna, obrazovana, finansijski obezbeđena. Često pripada korporativnom sektoru. Popularne destinacije M.I.C.E turizma su Barcelona, Beč, Berlin, Madrid, Pariz, Ujedinjeni Arapski Emirati, Singapur (*Tabela 17*).

Tabela 17. Prvih 10 zemalja u svetu sa najvećim brojem sastanaka koji su organizovani u 2014. godini⁵⁸.

Redni broj	Zemlja	Učesnici	Broj sastanaka*
1	U.S.A.	365,338	831
2	Spain	289,039	578
3	Germany	264,156	659
4	France	233,075	533
5	United Kingdom	199,100	543
6	Italy	175,400	452
7	Australia	151,808	260
8	Japan	147,245	337
9	Canada	133,609	265
10	Netherlands	133,105	307

Obrazovni turizam je postao tema turističke tražnje postaknut akademskim raspravama i programima o celoživotnom učenju. Međutim, sve je više turista koji putuju, bilo da se radi o formalnom ili neformalnom obrazovanju. Svrishodno putovanje, popularno među mladima, jeste pohađanje škola stranih jezika, učešće u međunarodnim volonterskim kampovima u svetu (popularni su u Finskoj, Nemačkoj, na Islandu), studentski programi „work&travel” u SAD.

58 izvor: International Congress and Convention Association

Nautički turizam i krstarenja su rekreacija i razonoda, plovidba morima, okeanima, rekama uz povremeno pristajanje u lukama i marinama opremljenim za prihvrat putnika i plovila. Ukupna turistička aktivnost obuhvata boravak na plažama, obalama, lukama. Smatra se da nautički turizam ima obeležja zdravstvenog, sportskog, izletničkog i kulturnog turizma. Kruzeri, brodovi za prekookeanska krstarenja imaju kapacitete, opremljenost i udobnost za putnike. Često ih nazivaju ploveći hoteli ili čak ploveći gradovi, budući da su opremljeni luksuznim kabinama, restoranima, barovima, tržnim centrima, mestima za zabavu i sport i dr.

Turizam događaja (manifestacija) su organizovane aktivnosti u vezi sa kulturom (muzički i filmski festivali, koncerti, izložbe, takmičenja) i tradicijom (karnevali, vašari, gastronomija, folklor i dr.). Manifestacije predstavljaju globalni fenomen koji sve više postaje prepoznatljiv kao industrija događaja. Među najpoznatije manifestacije u svetu spadaju karnevali u Rio de Žaneiru i Veneciji. Manifestacije su u Srbiji veoma popularne. Domaće manifestacije imaju naglašene elemente tradicije, posebno u pasivnijim delovima zemlje. To je retka prilika kada se stanovništvo okuplja, upoznaje, zabavlja, druži, trguje. Prema kalendaru turističkih manifestacija, u Srbiji se svake godine održi preko 600 manifestacija.

Sportski turizam, seoski turizam, verski turizam, eko-turizam, avanturistički (adrenalinski turizam) su takođe tematski vidovi turizma koji su u centru pažnje savremenih turista. Te različitosti, njihova zastupljenost i progres su uzrok sve češćeg premeštanja domaćeg i svetskog turističkog prometa, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom prostoru.

5.2. TURISTIČKI PROIZVODI VISOKOG PRIORITETA U SRBIJI

Specifični (tematski) vidovi turizma spadaju u prioritete u razvoju turizma Srbije, i prema strategiji razvoja turizma imaju dva vremenska okvira. Visok prioritet turističkih proizvoda u narednih pet godina se odnosi na M.I.C.E i poslovna putovanja, planine i jezera, kratke gradske odmore (city break) i zdravstveni (spa i wellness) turizam (Slika 139).

Slika 139. Portfolio prioritetnih turističkih proizvoda Srbije (Strategija razvoja turizma, 2016: 49)

Kratki gradski odmori (city break)

Gradovi pored upravnih, administrativnih, ekonomskih funkcija razvijaju turizam i time postaju centri intenzivnog prometa turista. Nasuprot tome, veliki, najčešće glavni gradovi, istovremeno su emitivna turistička područja jer stanovnici pod uticajem negativnih faktora, zagađenosti vazduha, buke, životnog stila i stresa, putuju u mirne planinske predele, na obale reka i jezera, ili mirne ekološki očuvane seoske regione.

Međutim, gradovi poseduju niz privlačnosti za domaće i strane turiste poklonike kratkih gradskih odmora (city break), što je slučaj i sa Beogradom u kome je broj stranih i domaćih turista koji se kratko zadržavaju u porastu, u proseku svega 2,1 dan⁵⁹ (Tabela 18).

Tabela 18. Učešće turista u prometu mereno brojem dolazaka i noćenja u Beogradu 2010–2015⁶⁰.

Godina	Domaći		Strani		Ukupno	Ukupan broj noćenja	Prosek noćenja (br. dana)
	Broj	%	Broj	%			
2010.	223,0	36%	395,4	64%	618,5	1.319,6	2,13
2011.	178,8	29%	440,3	71%	619,1	1.337,2	2,16
2012.	189,4	29%	471,3	71%	660,7	1.431,4	2,17
2013.	182,0	25%	536,9	75%	718,9	1.489,8	2,07
2014.	156,0	21%	597,8	79%	753,7	1.535,3	2,04
2015.	157,2	19%	650,4	81%	807,6	1.686,0	2,09

59 <https://zis.beograd.gov.rs/> 2016

60 u hiljadama, (izvor: Statistički godišnjak Beograda, 2015: 303)

Broj putovanja domaćih turista u zemlji i inostranstvu, posredstvom turističkih agencija, pokazuje deset puta manje putovanja u Srbiji. Na primer, 2014. (58.411 putovanja u Srbiji i 470.183 u inostranstvu). Razlika je povećana 2015. godine jer je bilo 47.633 putovanja u Srbiji i 498.435 u inostranstvu.

Među evropskim stanovništvom ovaj vid putovanja postaje sve popularniji i smatra se kao sekundarno putovanje (secondary trip), za razliku od dužih godišnjih odmora tokom leta koja se svrstavaju u primarna putovanja. Porast interesovanja za city break turizam ima više uzroka, među kojima su sledeći:

- veći broj praznika tokom godine;
- dugi vikendi (spajanje praznika sa vikendom);
- povećanje raspoloživog dohotka za putovanja;
- dostupnost i udobnost transportnih opcija;
- sažimanje vremena i prostora (low-cost avio-prevoz, brzi vozovi);
- jednostavan pristup destinacijama za kratkotrajni boravak.

M.I.C.E turizam (sastanci, podsticajna putovanja, konferencije, izložbe, kongresi) je vrsta turizma u kome učestvuju velike organizovane grupe, često sa istim ciljem i sa unapred planiranim putovanjem. To je razlog zbog čega se ovaj vid turizma sve češće naziva „industrijskim sastankom” dok drugi teoretičari smatraju da je ispravnije reći „industrija događaja”. Sve komponente M.I.C.E. turizma su lako razumljive sa izuzetkom podsticaja (incentives), koja su nastala kao nagradna putovanja zaposlenih za dobro obavljen posao. Tom značenju mogu da se dodaju neophodna podsticajna putovanja interesnih grupa.

Dolazak sve većeg broja poslovnih ljudi u Beograd je podsticaj razvoja M.I.C.E. turizma. Kongresi, sajmovi, sportske i druge manifestacije su uslovile brži razvoj i prilagođavanje hotelske industrije, izgradnju hotela visoke kategorije iz grupe poznatih svetskih hotelskih lanaca i povećaje broja smeštajnih jedinica.

Planine i jezera su turistički resursi koji se u turizmu valorizuju kao celogodišnja ponuda sa veoma popularnim rekreativnim aktivnostima. Letnji odmor na planini najčešće je treći odmor koji se realizuje od jula do septembra i traje 5-7 dana, dok odmori na jezeru traju 7-14 dana. Letnji program na planinama i jezerima se sastoji od odmora na suncu i svežem vazduhu, šetnjama, uživanju u prirodnom ambijentu, uživanju u gastronomiji. Zimski odmor na planinama je aktivni odmor sa alpskim i nordijskim skijanjem, drugim zimskim aktivnostima, snoubordingom, sankanjem i dr. Skijaški odmori traju oko 7 dana i izuzetno i do 14 dana (*Maksin, 2008:169*).

Planine u Srbiji su atraktivne za turizam i zimi i leti. Nude mogućnosti za samostalne i grupne posete, pešačke ture, avanturističke aktivnosti kroz kanjone, pećine, lov i ribolov. Planinski centri Zlatibor, Kopaonik, Tara, Divčibare beleže porast (*Tabela 19*).

Tabela 19. Turistički promet u vodećim planinskim centrima u Republici Srbiji ⁶¹

Planinski centri	Dolasci		Noćenja	
	2014.	2015.	2014.	2015.
Zlatibor	87671	114493	348253	456161
Kopaonik	61496	87453	271763	362945
Tara	48117	54140	194564	208953
Divčibare	14960	22180	68253	97271
Ivanjica	9322	6592	40625	34861
Zlatar	6092	8230	24086	24109
Rudnik	3287	3967	20539	25557
Stara Planina	9570	12905	34291	44555
Goč	6985	7606	39638	44459

Zdravstveni spa i wellness turizam je turistički proizvod dostupan turistima tokom cele godine, i njegova popularnost je doprinela da se posmatra i realizuje kao poseban oblik turizma. Najveći broj turista putuje zbog zdravstvene korisnosti da bi održali dobro zdravlje (masaže, kupke, plivanje, rekreacija, relaksacija i posebni tretmani) ili da bi obavili specijalizovane tretmane lečenja i oporavka.

Zdravstveni turizam gotovo uvek ima zajedničko područje sa medicinom i stoga se često naziva medicinski turizam jer se aktivnosti odvijaju u adekvatnoj sredini i pod nadzorom zdravstvenog osoblja. S druge strane, wellness turizam je zbir svih odnosa i pojava koji se tiču boravka i aktivnosti koje doprinose očuvanju zdravlja, sa naglaskom na sprečavanje bolesti pravilnom ishranom, vežbanjem, navikama. U brojnim definicijama wellness turizma nalazi se zajedničko značenje da je to životni stil orijentisan ka optimalnom zdravlju i blagostanju u kome se sjedinjuju telo, um i duh.

Autori (Smith M. & Puczko, 2013) pišu da wellness turisti ne žele da budu sa bolesnima „medicinskim turistima”, koji zahtevaju prisustvo lekara, i da je neophodno jasno razgraničavanje medicinskog i wellness turizma i na taj način izbegla negativna konotacija ova dva suštinski različita vida turizma. Zdravlje i wellness imaju veoma različito značenje i razumevanje u istorijskom, kulturološkom i jezičkom smislu. Na primer, u finskom jeziku wellness korespondira sa teminom „wellbeing”, u slovenačkom „well-feeling”. U centralnoj i istočnoj Evropi termin zdravlja je povezan sa fizičkim lečenjem.

Banjska i klimatska mesta u Srbiji posećuje sve veći broj turista, iz godine u godinu, iskazujući posebno interesovanje za usluge zdravstvenog (medicinskog i wellness) turizma (Tabela 20). Srbija raspolaže sa 50 banjskih i klimatskih mesta sa više stotina izvora termalnih i mineralnih voda koji su još uvek samo potencijal za medicinski i wellness turizam.

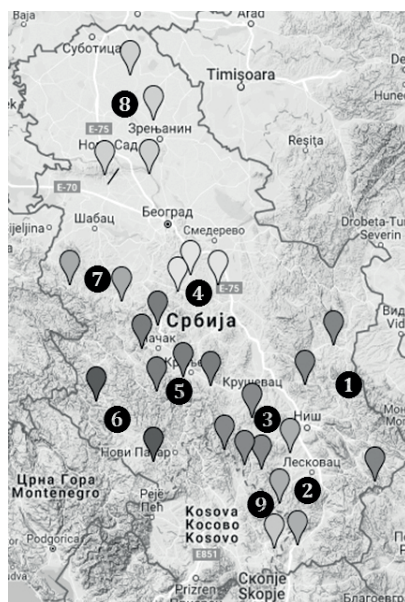
61 RZS Saopštenje, br. 18, god. LXVI, 2016.

Tabela 20. Banje u Srbiji sa najvećim turističkim prometom⁶²

Banjski promet	Dolasci		Noćenja	
	2014.	2015.	2014.	2015.
Vrnjačka banja	123155	146208	431455	481150
Sokobanja	39682	37154	209058	184022
Bukovička banja	22640	23248	53824	54998
Mataruška banja	2509	1161	23883	12712
Banja Koviljača	11581	11387	113259	83476
Prolom banja	9552	11284	51998	64921
Gornja Trepča	8486	8323	85514	84429
Vranjska banja	3887	2366	22691	19872
Banja Kanjiža	8095	8082	39108	42063

Brojni izvori termalnih i mineralnih voda u Srbiji nastali su u veoma složenim geotektonskim uslovima u isprepletanim dubokim razlomima i pukotinama koji su usloveli njihove različite osobine u pogledu izdašnosti, hemijskog sastava, temperature, stepena mineralizacije i prostorne distribucije.

Ključna reč koja se pojavljuje u definicijama i opisima banja je *voda*. Klasifikacija banja, određivanje njihovih tipova i kategorija, zasnivala se na osobinama termalnih i mineralnih voda. U ranijim radovima nalazimo prostornu analizu i položaj banja u Srbiji koje su raspoređene u 9 zona (Slika 140) (Marković, 1987).

Slika 140. Devet banjskih zona u Srbiji

62 RZS Saopštenje, 2013, 2014, 2015, 2016.

1. *Istočnosrbijanskoj zoni* pripadaju: Sokobanja, Gamzigradska banja, Zvonačka banja i dr. Osnovna specifičnost njihovih izvora je sumporovita voda. Najznačajnija je Sokobanja, s obzirom na to da se tradicionalno nalazi među vodećim banjama po broju posetilaca;
2. *Južnomoravska zona* uključuje više banja, među kojima su najpoznatije: Niška banja, Vranjska banja i Sijarinska banja;
3. *Kopaoničko-jastrebačka zona* uključuje poznate banje: Jošanička banja, Lukovska banja, Kuršumlijska banja, Prolom banja i Ribarska banja. Karakterišu se značajnim prisustvom hipertermalnih voda sa temperaturnim vrednostima od 56 do 78,5 °C;
4. *Šumadijskoj zoni* pripadaju, od poznatijih banja: Bukovička banja (Arandelovačka), Mladenovačka banja i Palanački Kiseljak;
5. U *Zapadnomoravsku zonu* spada grupa banja koje ulaze u red najposećenijih: Vrnjačka banja, Mataruška banja, Bogutovačka banja, Gornja Trepča (Atomska banja) i Ovčar banja. Najposećenija je i sa najdužom tradicijom je Vrnjačka banja;
6. *Starovlaško-raška zona* obuhvata: Pribojsku banju, Rajčinovića banju, Novopazarsku banju i Prilički Kiseljak;
7. *Zapadnosrbijanska zona* obuhvata dve poznatije banje: Banju Koviljaču i Banju Vrujci;
8. *Vojvođanska zona* obuhvata veći broj banja koje imaju dugu tradiciju ali ne i značajniju posetu. Najpoznatije banje su: Rusanda, Junaković, Slankamen, Kanjiža i Vrdnik;
9. *Kosovska zona* ima veći broj banja ali su najpoznatije: Ilidža kod Peći i Klokot banja od Uroševca.

Razvoj novih vidova turizma i segmentacija tržišta se usklađuje sa promenama zahteva, navika i životnog stila savremenog turista. Struktura turista je sve složenija, povećana je njihova pokretljivost, mobilna opremljenost, pristupačnost brojnim platformama i virtuelnoj komunikaciji, kako sa turističkom ponudom, tako i međusobno. Odluke o putovanjima se donose na osnovu brojnih informacija koje nude online distributivne mreže, smart telefoni i drugi mobilni uređaji. Sve su brojniji turisti koji očekuju osmišljene sadržaje tokom putovanja i odmora. Kombinuje se više događaja i aktivnosti koje obogaćuju iskustvo i znanje. Stoga raste interesovanje turista za materijalnim i nematerijalnim kulturnim nasleđem gradova. Posete gradovima imaju tendenciju rasta, i ukoliko se takav trend nastavi njihova popularnost će biti veća nego putovanje na obale i plaže svetskih mora jezera i reka. Povećanje broja turista i kraće posete gradovima su, između ostalog, rezultat povećanja broja niskobudžetnih avio letova.

Fitnes i sportski turizam, zatim wellness odmori, takođe imaju trend rasta. Oni su posebno popularni kod poslovnih ljudi koji žele aktivan odmor, oporavak, relaksaciju, oslobađanje od stresa.

Gastronomski turizam, sajmovi hrane, gastronomski festivali, događaji sa degustacijom gastronomskih proizvoda ili bilo koja druga aktivnost u vezi sa hranom, novi su trend savremenog turizma.

Zbog sve raznovrsnijih zahteva turista, geografske regije u svetu ostvaruju različite rezultate u turističkom prometu. Evropa je uvek bila, i prema prognozama biće, najpri-
mamljiviji prostor za turiste u odnosu na ostatak sveta. Evropu je 2015. godine, posetilo 609 miliona turista (51%). Najposećeniji je južnomediteranski deo Evrope kome Srbija pripada, i njega je iste godine posetilo 225 miliona turista⁶³.

Kada se analiziraju dolasci turista u južnomediteransku Evropu 2014. godine, manji broj dolazaka od Republike Srbije (1.029.000) ima Makedonija (425.000) i Bosna i Hercegovina (536.000), dok jedanaest puta više ima Hrvatska (11.623.000), tri puta više Albanija (3.341.000), dva puta više Slovenija (2.411.000) i za 30 % veći broj turista ima Crna Gora (1.350.000).

5.3. USMERAVANJE I PROSTORNO PLANIRANJE TURISTIČKIH PODRUČJA

Imajući u vidu stalni rast turizma poslednjih decenija, održivo korišćenje prostora i održivi razvoj turizma postaju važan element integralnog planiranja u razvoju kompleksne tercijarne (uslužne) delatnosti u kojoj turizam zauzima veoma visoko mesto.

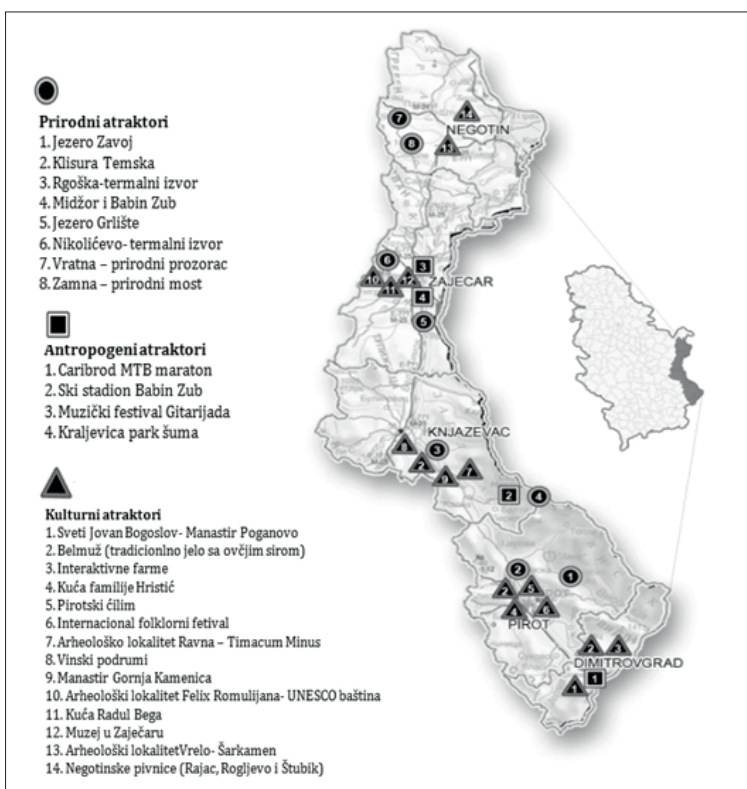
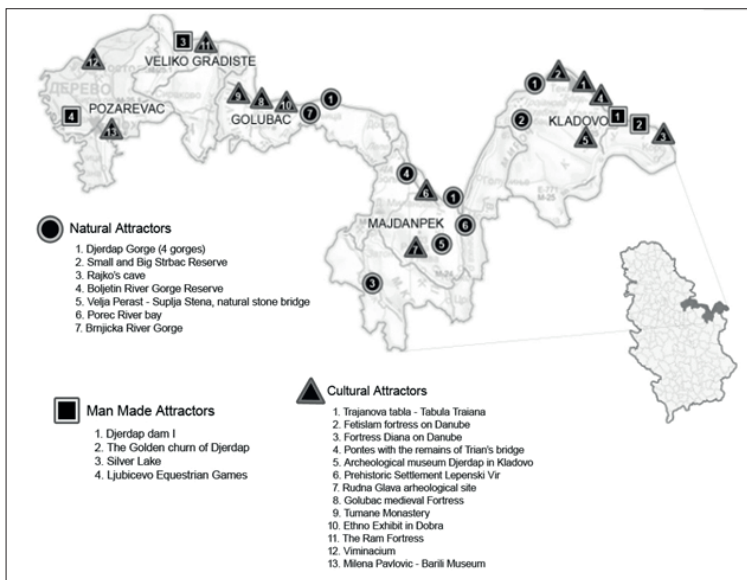
Planska dokumenta kojima se obuhvata razvoj turizma u Srbiji su:

1. *Strategija razvoja turizma Republike Srbije* kojom se određuju dugoročni ciljevi planiranja i razvoja turizma. Ona sadrži analizu postojećeg stanja i stepen razvoja uz poređenje stepena razvoja turizma u konkurentskim zemljama. Strategijom se određuje predlog prioriteta turističkih destinacija, njihov prostorni okvir, turistički atraktivne vrednosti i ključni proizvodi;
2. *Strategijski master plan* predstavlja polaznu osnovu za izradu prostornih i urbanističkih planova u prioriteta turističkih destinacijama. U Srbiji je prethodnih godina urađena serija master planova:
 - Kopaonik;
 - Golija;
 - Stig, Kučajske planine, Beljanica;
 - Palić;
 - Gornje Podunavlje;
 - Donje Podunavlje;

- Put rimskih careva;
 - Sokobanja;
 - Stara planina;
 - Tara;
 - Vlasina;
 - Zlatibor i Zlatar;
 - Novo Miloševo;
 - Bač, Bački Petrovac, Bačka Palanka;
 - Besna kobilica;
 - Sremski Karlovci.
3. *Prostornim i urbanističkim planovima* koji se rade za područja koja su proglašena za turistički prostor utvrđuju se uslovi za izgradnju objekata turističke infrastrukture. Proglašenje nekog prostora za turistički prostor podrazumeva poseban režim organizacije, uređenja, izgradnje, korišćenja i zaštite. Proglašenje turističkog prostora obavlja Vlada na predlog resornog ministarstva.⁶⁴

Dokument kojim se proglašava turistički prostor sadrži: naziv i opis turističkog prostora, površinu, grafički prikaz granica, ključne turističke atrakcije, ciljeve proglašenja, podatke o vlasništvu i popis katastarskih parcela, obaveze u pogledu razvoja turizma, drugih oblika korišćenja prostora, kao i naziv i sedište subjekta kome se poverava upravljanje turističkim prostorom (*Slika 141*).

64 Zakon o turizmu („Sl. Glasnik RS“, br 36/2009, 88/2010, 99/211- dr.zakon, 93/2012 i 84/2015)

Slika 141. Turistička destinacija Donje Podunavlje i Stara planina (Babin zub) u istočnoj Srbiji sa nazivima, povšinom turističkog prostora, grafičkim prikazom granica i ključnim prirodnim, antropogenim i kulturnim turističkim atraktorima (V. Jovanović, 2010)

U onim delovima turističkog prostora, koje istovremeno predstavlja područje zaštićenog prirodnog ili nepokretnog kulturnog dobra i drugog zaštićenog prostora, primenjuju se režimi zaštite i unutrašnji red u skladu sa propisima kojima se uređuje očuvanje i utvrđuje način korišćenja tih dobara.

Proglašenju turističkog prostora prethodi izrada studije opravdanosti koja sadrži podatke o turističkim resursima, prirodnim i kulturnim dobrima, turističkim atrakcijama, stanju zaštite životne sredine, pregled postojeće planske i razvojne dokumentacije od značaja za razvoj turizma, analizu postojećeg stanja u turizmu, podatke o infrastrukturnom potencijalu turističkog područja, kao i druge podatke sadržajno vezane za budući turistički prostor.

Integralno strateško planiranje je prisutno u svim razvijenim evropskim zemljama, što je posledica jedinstvenog pogleda na razvoj mnogih delatnosti koje koriste prostor.

Prostorno planiranje se razvilo kao disciplina i društvena praksa koja je zasnovana na interdisciplinarnom pristupu u planiranju teritorijalnog razvoja, organizacije i korišćenja prostora čiji je cilj uravnotežen i ujednačen kvalitet života i održivost životne sredine.

Važna uloga prostornog planiranja se odnosi na organizaciju, uređenje i korišćenje resursa u turističkim područjima i centrima imajući u vidu da granične kapacitete prostora. Suština prostornog planiranja je usmeravanje održivog razvoja turističkih područja, uređenje i izgradnja smeštajnih objekata, sportsko-rekreativnih, zabavnih i drugih sadržaja za celogodišnje korišćenje, infrastrukturno opremanje turističkog prostora uz stalne ciljeve koji se tiču očuvanja kulturnih osobenosti i vrednosti, zaštite životne sredine i pejzaža, ekonomskog i socijalnog razvoja lokalnih zajednica.

Strateškim planovima se formira opšti planski okvir koji ima usmeravajući karakter. Ovom vidu planova pripadaju svi prostorni planovi i generalni planovi urbanog naselja.

Regulacioni planovi su obavezujući urbanistički planovi na osnovu kojih se prostor privodi planiranoj nameni, odnosno na osnovu njih mogu da se dodeljuju prava za izgradnju. Regulacioni plan uz plan detaljne regulacije omogućava zainteresovanom investitoru i potencijalnom korisniku da dobije podatke o mogućnostima i ograničenjima gradnje, da se opredeli za konkretnu lokaciju i da dobije odobrenje za gradnju i definisan status (vlasnik, zakupac ili korisnih građevinske parcele).

U kojoj meri će turistička delatnost naći mesto u prostorim planovima zavisi od atraktivnosti prostora, prirodnih i kulturnih resursa, ostalih sektora razvoja kao što su poljoprivreda, vodoprivreda, šumarstvo i dr.

Generalni urbanistički plan je integralni, strateški plan razvoja gradova i urbanih naselja koji sadrži koncepciju uređenja prostora sa ciljem zaštite životne sredine, ekonomskog, a time i turističkog razvoja. Njime se daju osnovna planska rešenja o nameni prostora za stanovanje, poslovanje, industriju, gradske centre, infrastrukturne sisteme, zelene površine, komunalnu infrastrukturu, objekte javnih službi.

Evropska praksa izrade regionalnih planova i razvoja prostornog planiranja datira iz 20-ih godina dvadesetog veka u Holandiji, Nemačkoj. Posle nekoliko decenija rade se prostorni planovi alpske regije i Mediterana. U Srbiji, povod za izradu prvog prostornog plana bila je izgradnja hidroelektrane „Đerdap” i uređenje priobalnog pojasa Dunava od Beograda do Bugarske granice, 1961-63. godine. Prvi prostorni plan u Srbiji urađen je 1996. godine⁶⁵.

Planiranje, proglašenje, valorizacija i održivo korišćenje turističkog prostora u Srbiji je regulisano odredbama Zakona o turizmu. Registar turizma vodi Agencija za privredne registre u kome se evidentiraju upravljači turističkih prostora, turistička mesta, ugostiteljski objekti, objekti nautičkog turizma, zatim subjekti, pravna i fizička lica koja obavljaju turističku delatnost (*Zakon o turizmu*, 84/2015).

65 Izradom prvog prostornog plana za teritoriju Srbije rukovodio je dr Dimitrije Perišić, geograf, potom profesor i osnivač prvog smera za prostorno planiranje na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1977. godine. Prostorni plan je usvojen 1996. godine (Maksin, 2008).

6. GEOGRAFSKI INFORMACIONI SISTEMI (GIS) U TURIZMU

Sa razvojem računarske tehnologije, interneta i društvenih mreža, specijalizovanih softvera i prenosnih sistema, širok spektar turističkih informacija se distribuira pružajući ogromne količine podataka zainteresovanim subjektima u turizmu, kako na strani turističke ponude, tako i na strane turističke tražnje. Generalno, informacione tehnologije i turizam su dva najdinamičnija pokretača u nastajanju globalne ekonomije i turizma.

GIS kao tehnologija pruža velike mogućnosti za razvoj savremenih turističkih aplikacija korišćenjem digitalnih georeferenciranih mapa i atributskih podataka o turističkim lokacijama, rutama, objektima i atrakcijama. Njime se stvara osnova za digitalno i internet kartiranje, izradu mobilnih i interaktivnih turističkih mapa. Istovremeno, tehnološki napredak, posebno softvera i hardvera, doprineo je razvoju sistema za pretraživanje, postavljanje upita, prezentacije i analitičke funkcije važne za turizam na jednostavan – „user friendly” način. Imajući u vidu specifičnost elemenata geografskih informacionih sistema, prve definicije GIS-a polazile su od informatičkih principa.

Ukoliko posmatramo GIS-a kao sredstvo (alat) za rad, definicije glase: „GIS je moćan skup sredstava za prikupljanje, memorisanje, pretraživanje po potrebi, transformacije i prikazivanje prostornih podataka iz stvarnog sveta” (Burrough, 1986) ili „GIS je sistem za prikupljanje, memorisanje, proveru, rukovanje, analizu i prikazivanje podataka koji su prostorno vezani za Zemlju” (Department of Environment, 1987).

U drugu grupu definicija zasnovanih na bazama podataka GIS je: „Sistem baza podataka u kojem je većina podataka prostorno indeksirana i nad kojima se upravlja nizom postupaka da bi odgovorili na upite o prostornim entitetima koji se nalaze u bazi” (Smith et al., 1987) ili „Geografski informacioni sistem (GIS) je sistem za kreiranje i upravljanje prostornim podacima sa pripadajućim atributima”.

Analizom strateških, poslovnih i opštih definicija GIS-a izvedena je sveobuhvatna definicija prihvaćena u naučnim krugovima koja glasi: *Geografski informacioni sistem je organizovan skup računarskog hardvera, softvera, podataka, osoblja i mreža radi efikasnog prikupljanja, skladištenja, ažuriranja, rukovanja, analize, modelovanja, prenosa i prikaza svih oblika prostornih informacija.*

Komponente geografskih informacionih sistema su: hardver, softver, baze podataka, i obrazovani stručnjaci.

Hardverske GIS komponente čine: računar (centralna procesorska jedinica za memorisanje podataka i programa), prenosne mreže, digitajzeri, ploteri.

Softverska GIS arhitektura sadrži module za unos podataka, pakovanje i kreiranje baza podataka, analizu i upite, i vizuelno prikazivanje izlaznih rezultata.

Slika 142. Koncept GIS arhitekture

Geografski informacijski sistemi obezbeđuju veliku količinu informacija potrebnih za donošenje odluka.

Najčešći izlazni rezultat je karta. U najvećem broju slučajeva to će biti tematska karta koja će ilustrovati prostorne varijacije ili šemu određene promenljive. U ostalim slučajevima, GIS može biti upotrebljen za proizvodnju topografskih karata. Sve karte, kao izlazni rezultat GIS-a, mogu se svrstati u nekoliko grupa:

- karte koje pokazuju određene lokacije;
- karte koje prikazuju promene u prostoru;
- karte koje prikazuju rezultat prostornih analiza i geoprocesiranja;
- poseban vid karata – dinamičke karte koje sadrže veći broj objekata za prikaz.

U širokom spektru primene GIS-a, razvijene aplikacije mogu se klasifikovati kao: tradicionalne, nove i razvojne. Tradicionalna polja primene GIS-a obuhvataju vojsku, vladine institucije, obrazovanje i komunalne delatnosti. Sredinom 90-ih došlo je do nagle primene GIS-a u poslovanju privrednih preduzeća i organizacija kao što su: banke i finansijski sektor, preduzeća koja se bave transportnom logistikom, trgovinom nekretninama i tržišnom analizom. Sa početkom 21. veka GIS se sve više koristi u vidu malih kućnih ili kancelarijskih aplikacija koje su namenjene bezbednosti, obavljanju inteligentnih akcija (primer: primena protivterorističkih mera).

U okviru osnovnih oblasti primene GIS-a, svakako da se nalazi turistička delatnost. Turistička ponuda i turistička tražnja sačinjeni su od mnogih elemenata koji u značajnoj meri mogu da koriste GIS tehnologiju. Prema Burrough i McDonnell (2006),

za samo nekoliko decenija GIS je našao primenu u brojnim oblastima među kojima je i turizam, a to su:

- *Arheologija*: opis nalazišta i procena arheoloških scenarija;
- *Životna sredina*: nadgledanje, modeliranje i menadžment degradacije zemljišta, procena zemljišta i planiranje poljoprivrede, klizišta, kvalitet i količina voda; nesreće; kvalitet vazduha; vremensko i klimatološko modeliranje i prognoze;
- *Epidemiologija i zdravstvo*: lokacija zaraznih bolesti u odnosu na faktore sredine;
- *Šumarstvo*: menadžment, planiranje i optimizacija seče i ponovnog sađenja;
- *Hitne usluge*: optimizacija vatrogasnih, policijskih i ambulantnih koridora; bolje sagledavanje zločina i njihovih lokacija;
- *Navigacija*: vazдушna, morska i kopnena;
- *Marketing*: položaji i ciljne grupe; optimizacija dostavljanja robe;
- *Nepokretnosti*: zakonski aspekti katastra, vrednosti imovine u odnosu na lokaciju, osiguranje;
- *Regionalno/Lokalno planiranje*: izrada planova, troškovi, održavanje, menadžment;
- *Putevi i železnice*: planiranje i menadžment;
- ***Turizam: lokacije i upravljanje kapacitetima i turističkim atrakcijama;***
- *Komunalne službe*: lokacije, upravljanje i planiranje vodovodom, kanalizacijom, gasovodom, električnim i kablovskim servisima;
- *Agencije za odbranu*: pronalaženje cilja, pomoć u taktičkom planiranju, modeliranje
- mobilnih naredbi, integracija obaveštajnih podataka;
- *Trgovina i ekonomija*: analiza stanja na berzi, osiguranje, direktna prodaja, ciljna prodaja, lokacija maloprodaja;
- *Obrazovanje*: primena GIS-a kao osnovnog ili pomoćnog sredstva u izvođenju nastave svih nivoa obrazovanja;
- *Telekomunikacije*: određivanje pokrivenosti signala, lokacije predajnika.

6.1. PRIMENA GIS-A NA STRANI TURISTIČKE PONUDE

Turističku ponudu, u širem smislu, čine nosioci razvoja turističkih proizvoda i implementatori turističke politike. Tu se, pre svega, misli na državne organe i organizacije zadužene za turizam, odnosno resorna minisarstva koja mogu da koriste geografske informacione sisteme u svrhu afirmacije svoje delatnosti i

aktivnosti. Drugi nivo se odnosi na turističku privredu, odnosno pojedine privredne subjekte u turizmu koji na istovetan način mogu da koriste funkcije GIS-a.

Uspeh turizma u bilo kojoj zemlji zavisi od mogućnosti te zemlje da uspešno razvija, upravlja i promoviše turističke resurse i proizvode. Veliki broj informacija u okviru turističke delatnosti može biti smešten u velikim GIS bazama kako bi bile lako dostupne turističkoj tražnji. Zbog toga je neophodan razvoj i korišćenje geografskih informacionih sistema, sposobnih da odgovaraju na pitanja u vezi sa integrisanim turističkim resursima na efikasan način.

Glavne oblasti primene GIS-a odnose se na popis turističkih resursa i njihov položaj u prostoru, raspored turističke suprastrukture, zatim planiranje izgradnje turističkih objekata, pronalaženju povoljnih lokacija i dr.

Posebna snaga GIS-a na strani turističke ponude ogleda se u pružanju informacija o turističkim destinacijama putem veba. Kartografske informacije za turiste, koje se ne mogu naći na klasičnim veb-sajtovim, mogu biti popularna aplikacija GIS-a. Sve veći broj turističkih destinacija koristi ovu tehnologiju za promociju putem veba. U zavisnosti od aplikacija, turističke karte mogu biti statične, dinamičke ili interaktivne, omogućavajući brojne operacije u online (realnom) vremenu.

GIS može da ima značajnu ulogu u turističkom marketingu i afirmaciji turističkih mesta. Na primer, prikazivanjem na mapi svih hotela u blizini plaže, blizinu aerodroma i javnog transporta, prisustvo trgovina i restorana, parkova i dr.

6.2. PRIMENA GIS-A NA STRANI TURISTIČKE TRAZNJE

Putovanje u strane zemlje, susretanje sa novim lokacijama, ljudima i kulturama, određivanje mesta za posetu i smeštaj i dr. nameću neophodnost upotrebe GIS-a od strane turista. Upotreba GIS-a na strani turističke tražnje vezuju se za period pre i za vreme turističkog putovanja. Glavni vidovi upotrebe GIS-a od strane turističke tražnje odnose se na:

- pretragu turističkih resursa;
- pomoć pri donošenju odluke o putovanju i
- olakšanje mobilnosti u tranzitu i u turističkoj destinaciji.

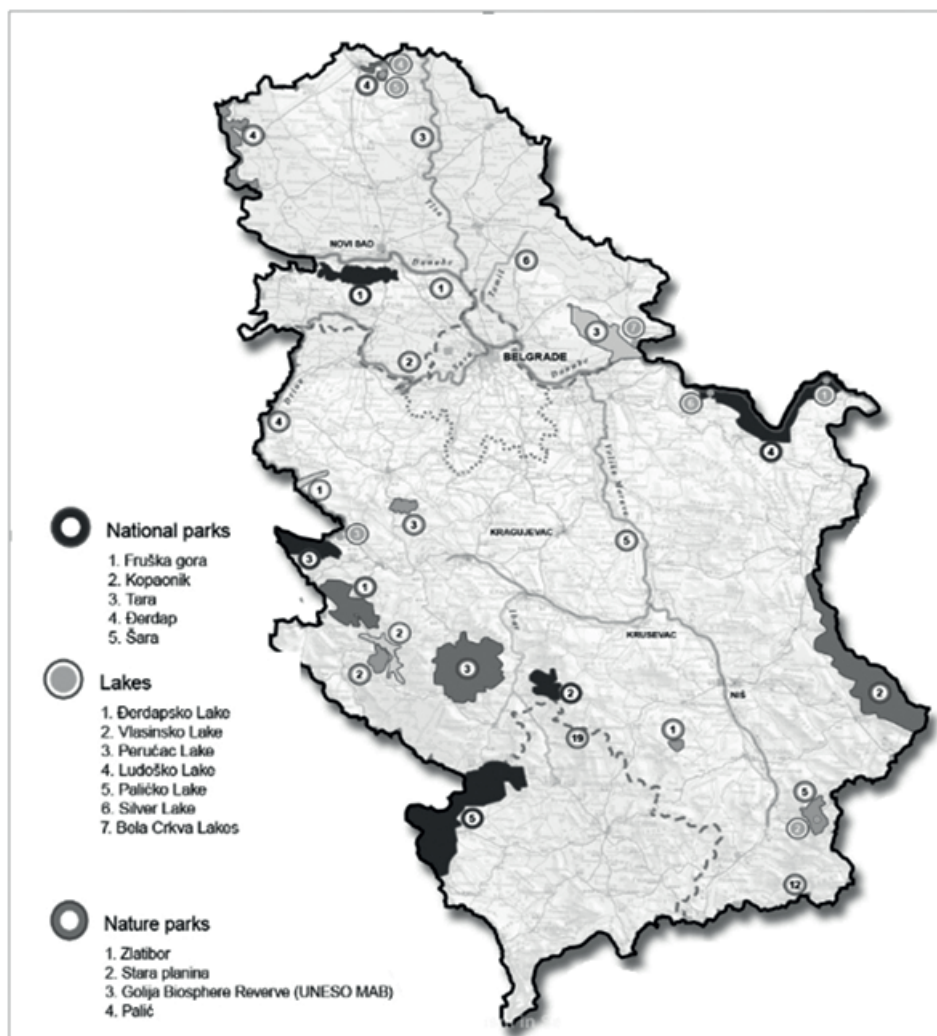
Najveća prednost upotrebe GIS-a za turiste odnosi se na: vizualizaciju turističkih destinacija korišćenjem interaktivnih mapa, digitalnih slika i video-sadržaja, zatim na pronalaženje informacija o položaju i sadržajima na turističkim lokacijama, planiranje ruta, pronalaženje specifičnih atrakcija, pronalaženje smeštaja. Imajući u vidu mogućnosti dobijanja traženih informacija o realnom prostoru, može se govoriti o GIS-u kao *sistemu za donošenje prostornih odluka*. Zahvaljujući velikom

broju podataka o prostoru koji doprinose lakšem planiranju putovanja, GIS se javlja kao korisna funkcija u rešavanju problema uštede vremena i njegovog sadržajnog korišćenja.

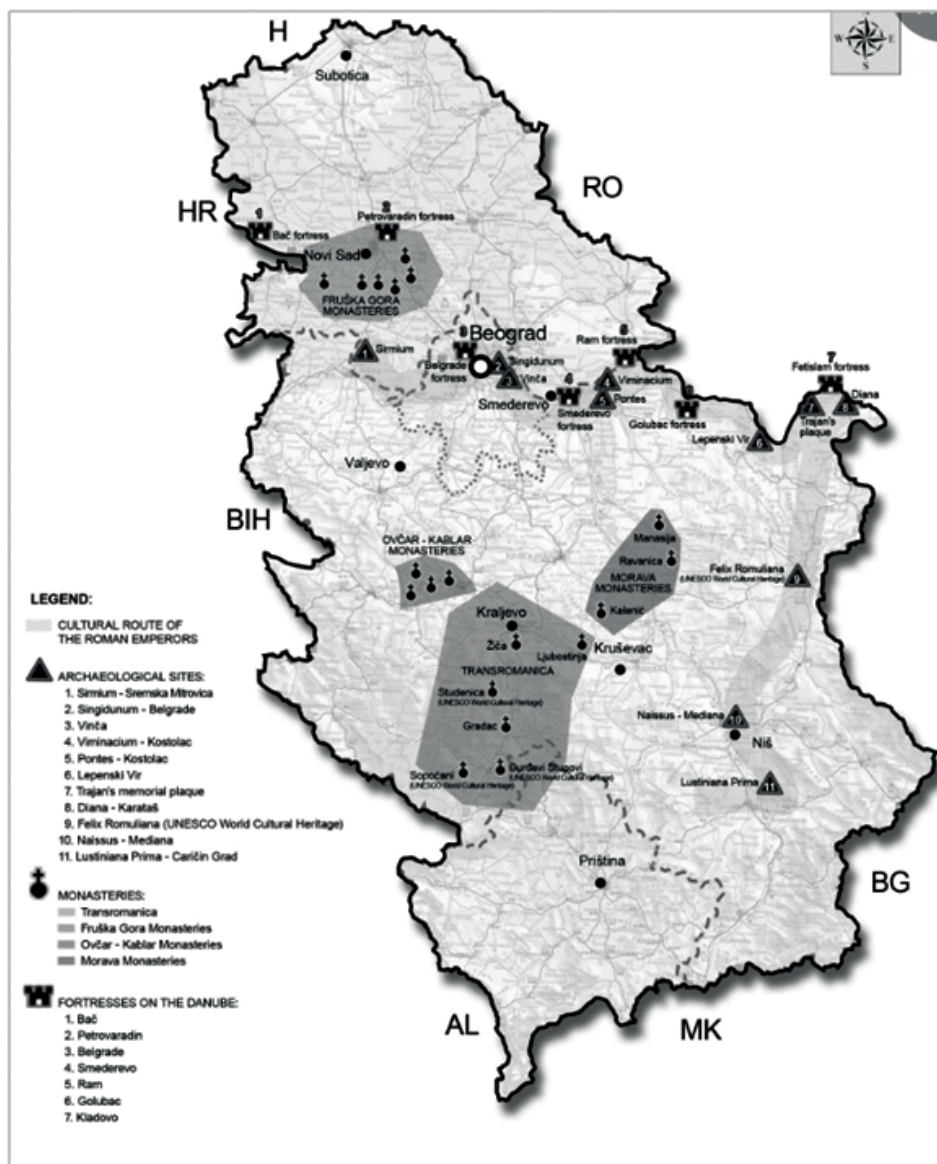
Značajna upotreba GIS-a se odnosi na *olakšanje mobilnosti u tranzitu i kretanje na turističkoj destinaciji*. Kada se turista nađe u turističkoj destinaciji postavlja se pitanje jednostavne orijentacije u novom i nepoznatom terenu. U svrhu orijentacije najčešće se koriste papirne karte, koje imaju dosta ograničenja u nemogućnosti prikazivanja velikog broja detalja kao i otežanog uočavanja sopstvenog položaja i položaja željenog odredišta na karti. Da bi se premostila ta ograničenja razvijaju se mobilne GIS aplikacije, koje se mogu pokretati na PDA uređajima ili mobilnim telefonima. Ovakve aplikacije uglavnom omogućavaju sledeće:

- prikazivanje ulica sa imenima, obalnih linija, zelenih površina i vodenih površina i slično;
- navigaciju na kartama – zumiranje, pomeranje, pamćenje prethodnih navigacija;
- mogućnost prikazivanja tekstualnih komentara na karti, audio i video navigaciju;
- određivanje trenutne pozicije korisnika i njeno označavanje na karti upotrebom GPS-a;
- prikazivanje linija javnog saobraćaja i kalkulisanje optimalnih linija za prevoz od trenutne do željene pozicije;
- interaktivne vodiče koji omogućavaju informacije o turističkim znamenitostima;
- vizuelnu pretragu turističke ponude, ugostiteljskih kapaciteta, izbor hotela ili restorana na osnovu unetih kriterijuma o lokaciji, tipu, kategoriji i dr. (Biuk-Aghai, 2003).

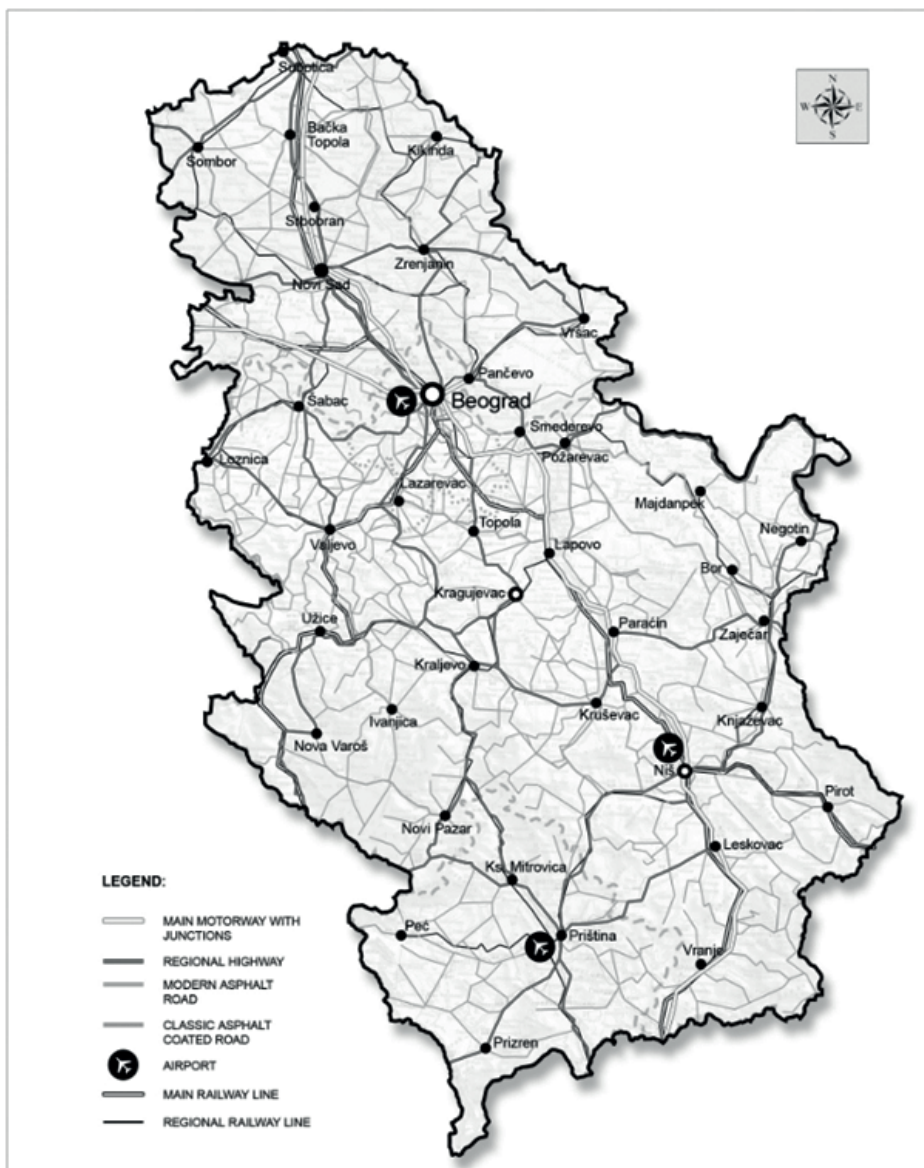
GIS značajno olakšava pristup informacijama, njihovu čitljivost, doprinosi bržem donošenju odluka, ali takođe može da bude upotrebljen za promociju turističkih resursa i proizvoda znamenitosti turističkih destinacija, regija i država. U tu svrhu je priloženo nekoliko mapa Srbije na kojima se nalaze vrste i prostorni razmeštaj turističkih resursa i proizvoda.

Slika 143. Raspored prirodnih turističkih resursa u Srbiji:
nacionalni parkovi (5), jezera (7), parkovi prirode (4)

Slika 144. Kulturni resurs za razvoj turizma u Srbiji

Slika 145. Mapa saobraćajne infrastrukture u Srbiji

- Anselin Luc. (1988). *Spatial econometrics*, Dordrecht ; Boston : Kluwer Academic Publishers,
- Biuk-Aghai, P.R. (2002). *MacauMap: Tourism-Oriented Mobile GIS Application*. URL: <http://www.sftw.umac.mo/~robertb/publications/MapAsia2003/MapAsia2003.pdf> Posećeno (14.01.2009).
- Bjeljac, Ž., Terzić, A., Lovrić, S. (2015). *Nematerijalno kulturno nasleđe u Srbiji kao turistički brend*. Turističko poslovanje, UDK 338.48-6:7/8(497.11),
- Bočić, N. Lukić, A. Opačić, V.T. (2006). *Management models and development of show caves as tourist destination in Croatia*, *Acta Carsologica*, 35/2, Ljubljana
- Borough P. A., McDonnell R. A. (2006): *Principi geografskih informacionih sistema*, Prevod sa Engleskog jezika (Bajat B., Blagojević D.), Građevinski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Buerki, R., Elasser, H., Abegg, B. (2003). *Climate change — impacts on the tourism industry in mountain areas*. Proceedings of the First International Conference on Climate Change and Tourism. 9-11 April, Tunisia. Madrid, Spain: World Tourism Organization.
- Burthenshaw, D., Bateman, M. and Ashworth, G.J. (1991). *The European City: Western Perspectiv*, London, Fulton.
- Crompton, J. L.(1979). *Motivations for pleasure vacation*, *Annals of Tourism research*, oct/dec '79, p. 415.
- de Freitas, C.R. (2003). *Tourism climatology: evaluating environmental information for decision making and business planning in the recreation and tourism sector*, *International Journal of Biometeorology*, 48, 45–54.
- Devedžić, M., Stojilković Gnjatović, J. (2015). *Demografski profil starog stanovništva Srbije, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011 u Republici Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Dokmanović P, Krunić O, Martinović M, Magazinović S.: *Hydrogeothermal Resources in Spa Areas of Serbia - Main Properties and Possible Improvement of Use*, "Thermal Science", Vol. 16, No. 1, pp. 21-30, Vinca Inst.Nucl.Sci (DOI: 10.2298/ TSCI1201021D), 2012.
- Đurđev, B. Arsenović, D. (2015). *Populaciona dinamika u međupopisnom periodu*. Republički zavod za statistiku Republike Srbije, *Populacija Srbije početkom 21.veka*, urednik Nikitović V., Beograd, str. 49.
- Enciclopedia Britanica: <https://www.britannica.com/place/Appalachian-Mountains/Recreation-and-tourism> (12.10.2015)
- Geertz, C. (1993) *Religion as a cultural system*. In: *The interpretation of cul-*

- tures: selected essays, Geertz, Clifford, pp.87-125. Fontana Press
- Gidens, E. (2005). Sociologija, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Gössling, S., Peeters P. & all(2012). Tourism and water use: Supply, demand, and security. An international review, Tourism Management 33, Elsevier, p.1-15.
- Griffith, D. A.; Paelinck, J. H. P. (2011). Non-standard Spatial Statistics and Spatial Econometrics. Heidelberg: Springer.
- Gulden, B. (2016). Worlds longest caves. Geo2 Committee on Long and Deep Caves. National Speleological Society (NSS). Retrieved January 10, 2016.
- Hitchcock, R. (1997). Cultural, economic, and environmental impacts of tourism among Kalahari Bushmen, Tourism and Culture, an Applied Perspective, State University of New York Press, Albany, pp. 93–128.
- IUCN Protected Areas Categories (2016). <https://www.iucn.org/theme/protected-areas/about/protected-areas-categories>
- Jovanović, V. (2015). Tematski turizam, Univerzitet Singidunum, Beograd, ISBN: 978-86-7912-591-0, str.3-170-190.
- JP Stara planina, 2016. <http://www.jpstaraplanina.rs/index.php/sr/o-staroj-planini/priroda>
- Kovačević, B. (2014). Ovako sam čuo: Budino učenje na osnovu izvora u Páli kanonu. Novi Sad. ISBN 978-86-89385-01-4.
- Lazić, L., Košić, K. (2004), Turistička geografija, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Novom Sadu, ISBN 86-7031-041-4.
- Leiper, N. (2004). Tourism Management, 3rd, edition Pearson Education Australia,
- LeSage, J. P.; Pace, R. K. (2009). Introduction to spatial econometrics. Boca Raton, FL: CRC Press
- Maksin Mičić, M. (2008). Turizam i prostor, Univerzitet Singidunum, Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Beograd.
- Maksin, M. (2012), Turizam i prostor (inovirano izdanje), Univerzitet Singidunum, Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, ISBN: 978-86-7912-401-2, str. 52-53.
- Manić S., Azdejković D. (2012). Potencijalni efekti demografske tranzicije na održivu konkurentnost, Ekonomski horizonti, Godište XIV, Sveska 2, str.117.
- Manić, E. (2015). Nastavni materijali – predmeti: Organizacija i zaštita prostora u turizmu, i Upravljanje prostorom u turizmu, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Marković, Đ., J. (1987). Banje Jugoslavije, “Turistička štampa”, Beograd.
- Mathieson, A. & Wall, G. (1982). Tourism, economic, physical and social impact, Longman, London, ISBN 0582300614, p.21.
- Milijić, S. (2005), Strategija razvoja planinskih područja Srbije, Doktorska disertacija, Geografski fakultet, Beograd.

- MTT (2015). Hoteli i smeštajni kapaciteti (izveštaj). Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija, Beograd.
- National Park Service, <https://www.nps.gov/macafaqs.htm>, 2016.
- Olson, D. M., Dinerstein, E. (2001). Terrestrial Ecoregions of the World: A new Map of Life on Earth, BioScience, Vol.51, No.11:934.
- Ostojić, D., Krsteski, B., Dinić, A. (2016). Vegetacijske karakteristike specijalnog rezervata prirode "Park šuma Ivlje" na planini Zlatar, Zaštita prirode, broj 65/2, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd, ISSN: 0514-5899.
- Pearce, L.P. (1982). Perceived changes in holiday destination. *Annals of Tourism Research* 9 (2): 145-164.
- Penev, G. (1995). Stanovništvo po starosti i polu: Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991. godine, (Beograd: Savezni zavod za statistiku i Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
- Poon, A., (1998), *Tourism, Technology and Competitive Strategies*, CAB International, ISBN 10: 851987516/13:9780851987514, Wallingford.
- Popesku, J. (2011). Menadžment turističke destinacije. Univerzitet Singidunum, Beograd, ISBN: 978-86-7912-330-5, str. 41 i 68.
- Popesku, J. (2016). Menadžment turističke destinacije, Univerzitet Singidunum, Beograd, p.272.
- Popisni atlas 2011, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, 2014:12.
- Popisni atlas 2011. (2014). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. U Republici Srbiji. Republički zavod za statistiku Republike Srbije, str.38.
- Program implementacije prostornog plana republike Srbije od 2010-2020.godine. Republička agencija za prostorno planiranje, Beograd, 2011.
- Prostorni plan Republike Srbije (PPRS), (2010). Referalna karta 5, Turizam i zaštita životne sredine, prirodnog i kulturnog nasleđa.
- Protić, D. (1995). Mineralne i termalne vode Srbije, Geoinstitut, Beograd.
- Rašević M., Penev G. (2006). Demografska slika Beograda na početku 21 veka, Stanovništvo 1/26, 44(1): 81-96, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd.
- Roach, J. (2007). World's Longest Underground River Discovered in Mexico, Divers Say. National Geographic Society.
- RZZS- Republički zavod za statistiku Republike Srbije (2013). Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost (podaci po opštinama i gradovima), Beograd, str.19.
- RZZS- Republički zavod za statistiku Republike Srbije (2015), Populacija Srbije početkom 21.veka, urednik Nikitović V., Beograd, str.47.
- Sánchez-Cuenca, J. Landscape Morphology in Mexico City, Polis, 2012, <http://www.thepolisblog.org/2012/12/urban-morphology-in-mexico-city.html>

- Schacter, D. (2009). *Psychology* (second edition), p.487.
- Scott, D., McBoyle, G., Mills, B. & Mino-gue, A. (2006). Climate change and the sustainability of ski-based tourism in eastern North America. *Journal of Su-stainable Tourism*, 14(4), 376-398.
- Shih, C., Nicholls, S. & Holecek, D. (2009). Impact of Weather on Downhill Ski Lift Ticket Sales. *Journal of Travel Research*, 47(3), 359 – 372 Becken S. & Hay J. (2007) *Tourism and Climate Change – risks and opportunities*. Clevedon: Channel View Publications.
- Skijališta Srbije. 2016, <http://www.skijali-stasrbije.rs/sr/o-centru-stara-planina>
- Smith, M. & Puczko, L. (2013). *Health and Wellness Tourism*, Routledge UK.
- Smith, R.A. (1991). Beach resorts: a model of development evolution. *Landscape and Planning*, Vol. 21: 189–210.
- Smith, T. R., Mannon, S., Starr, I. L. & Estes, J. E. (1987). Requirements and Principles for the Im plementation and Construction of Largscale Geographic Information Systems. *International Journal of Geographical Information Systems*,1,13-31.
- Stanković, S. (2000). *Turistička geografija*, Geografski fakultet, Beograd
- Stanković, S. (2012). *Turističke destinacije*, Zavod za udžbenike, Beograd, ISBN: 978-86-17-16940-2.
- Statistički godišnjak Beograda (2016), Se-kretarijat za upravu – sektor statistike, godina LVII, Beograd
- Statistički godišnjak Republike Srbije (2015). Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Turizam i ugostitelj-stvo, str. 354.
- Statistički kalendar Republike Srbije (2016). Republički zavod za statistiku, Beograd, ISSN 1820-6794.
- Stevanović, V. Niketić, M. Stevanović, B. (1987). Fitocenološke karakteristike simpatričkih staništa endemo-reliktnih vrsta Ramonda serbica Panč. i R. Natha-liae Pančet Petrov. *Glasnik instituta za botaniku i botaničke bašte Univerziteta u Beogradu*, Tom XXI, Beograd.
- Stojanović, J. (2014). Savremene tenden-cije u turizmu. Konferencija SINTE-ZA, Univerzitet Singidunum, Beograd (doi: 10.15308/SInteZa-2014-738-742) p.738-742.
- Stojkov, B. 2000: Metode prostornog pla-niranja, Geografski Fakultet, Beograd.
- Strategija razvoja turizma Republike Srbi-je za period 2016-2025, (2016). Vlada republike Srbije Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija, Beograd .
- Štetić, S. (2003). *Geografija turizma*. ISBN 86-84887-00-X
- Taylor, J.C. (2007). *Railway Gazette In-ternational*, Speed Survey, September, 2007, p.553.
- The free Dictionary(2016).<http://encyclo-pedia.thefreedictionary.com/compu-ter+literacy>.
- Timmer, P. and S. Akkus, 2008. “The Stru-ctural Transformation as a Pathway out of Poverty: Analytics, Empirics and Po-litics,” Working Paper Number 150, Centre for Global Development.

- Timoty, J. D. (2015). Cultural Heritage, Tourism and Socio-economic Development, Tourism and Development, Concept and Issues 2nd Edition, Channel View Publication, ISBN-13:978-1-84541-473-3, p.237-250.
- Tremblay, P. (2006). Desert Tourism Scoping Study, Curtin University for Desert Knowledge Cooperative Research Centre, Alice Springs, Australia, ISBN 1741580218.
- Trifunović, L. (1988). Jugoslavija umetnički spomenici, Jugoslovenska knjiga Beograd, p377.
- UNESCO (2003) Convention for the safeguarding of the intangible Cultural Heritage. Paris: UNESCO.
- UNESCO Instituta za statistiku (UIS), 2014. <http://www.uis.unesco.org/datacentre/Pages/default.aspx>
- Unković, S. Zečević, B. (2006) Ekonomika turizma, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Weaver, D. B. (2001). 'Deserts, Grasslands and Savannahs', In Weaver (ed.), The Encyclopedia of Ecotourism, Wallingford, UK, CABI Publishing.
- World Tourism Organization (UNWTO), Tourism Highlights, 2015.
- World Travel & Tourism Council (WTTC) (2015). Travel & Tourism, economic impact 2015 World.
- WTTC/ World Travel & Tourism Council (2015). Travel & Tourism/ Economic Impact 2015, World
- Zakon o turizmu („Službeni glasnik RS“ br. 36/2009 i 88/2010)
- Zakon o turizmu, „Sl. Glasnik RS“, br. 36/2009, 88/2010, 99/2011, 93/2012, 84/2015“).
- Zakon o zaštiti prirode, („Sl. glasnik RS“, br.36/2009, 88/2010 – ispr. 14/2016),
- Zavod za zaštitu prirode, (2016), <http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=sr&strana=vest&n=450>

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

338.48-6:711(075.8)

ЈОВАНОВИЋ, Верка, 1955-

Turizam i prostor / Verka Jovanović. - 2. izd. - Beograd : Univerzitet Singidunum, 2020 (Beograd : Birograf). - VI, 233 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 1.100. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 229-233.

ISBN 978-86-7912-656-6

а) Просторно планирање -- Туризам

COBISS.SR-ID 283044108

© 2020.

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove publikacije ne može biti reprodukovan u bilo kom vidu i putem bilo kog medija, u delovima ili celini bez prethodne pismene saglasnosti izdavača.

Verka Jovanović

TURIZAM I PROSTOR

